

Moments històrics de les dones a Catalunya

La història de les dones és la història, la història dels homes és la història. És aquesta una paradoxa del nostre món present, un món en el qual les dones estem en tots els llocs de la vida social i pública on volem ser, però sentim que ens manca genealogia, que no sabem bé què varen fer les nostres avantpassades, i tenim el desig de saber-ho. Oferim aquí una col·lecció de moments de la història de Catalunya en els quals les dones deixaren el signe de la llibertat femenina en el món.

Coordinadores: Núria Jornet i Benito (UB), María-Milagros Rivera Garretas (UB) i M.Elisa Varela Rodríguez (UdG), investigadores del Centre de Recerca Duoda de la Universitat de Barcelona.

Sumari

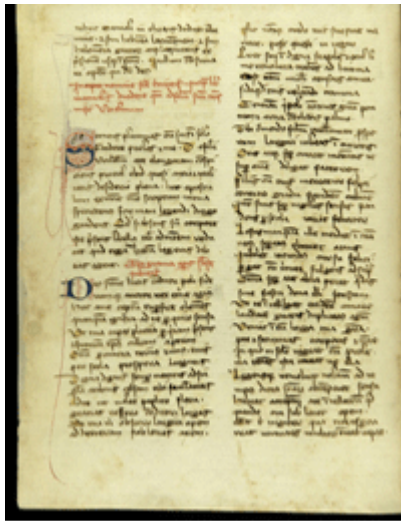
Educació, llengua materna i escriptura.....	5
Duoda, mare, escriptora, teòloga i comtessa del segle IX: el 'Manual' pel seu fill	6
La llengua materna	8
Les trobadores.....	10
L'escriptura femenina als monestirs de la Catalunya medieval: les ordinacions d'Agnès de Peranda (1260)	12
L'escriptura femenina: cartes de la Baixa Edat Mitjana	14
L'educació de les dones: aprendre a llegir i escriure a la Baixa Edat Mitjana.....	16
Biblioteques de dones: la biblioteca de la Reina Maria	18
Memòria femenina als monestirs medievals: les llegendes fundacionals	21
Isabel de Villena (1430-1490): sexuar la lectura de la Bíblia.....	23
L'educació de les dones: Joana Lestonnac i la creació de la Companyia de Maria	25
La biblioteca popular Francesca Bonnemaison	27
Bibliotecàries catalanes: l'Escola de Bibliotecàries	29
Maria Teresa Vernet i la novel·la "Les algues roges"	31
Mercè Rodoreda (1908-1983).....	33
Projectes educatius dels 70: un espai i un temps per inventar.....	35
La vida de l'esperit	37
Formes d'espiritualitat lliure a l'època medieval	38
Les bones dames: les càtares	40
De l'eremitisme al Císter: espais d'espiritualitat de les dones a Catalunya	42
Els miralls de Clara d'Assís: el naixement de l'Orde de Santa Clara en terres catalanes	44
Heretges medievals: les dones valdeses al Languedoc, sostenidores i predicadores.....	46
Limitar l'autoritat de les beguines: el procés contra na Prous Boneta (1325).....	48
Dones al voltant de Ramon Llull: Beatriu de Pinós i l'Escola Lul·liana.....	50
La pregària diària: el llibre d'hores	52
Isabel Roser i les benefactores catalanes d'Ignasi de Loiola	55
Juliana Morell	57
Dones catalanes a Amèrica: allò que ens diuen els textos colonials americans	59
Vocació de testimoni: Rosa Serra i Sala, o el viatge d'una investigadora per descobrir la intervenció dels quàquers en la guerra civil espanyola	61
Dones catalanes a Amèrica: Montserrat Grau, una vida donada a l'Amèrica Llatina.....	63
El cos creador	66
Dones sàvies: na Gueraula Codines, guaridora sospitosa de sortílega i endevina.....	67
Dones als hospitals medievals: les donades de l'Hospital de Santa Caterina de Girona	69

Dones sàvies: saviesa mèdica femenina.....	71
La Tròtula catalana	74
Dones sàvies: la màgia de la paraula i del gest	76
Fundadores d'hospitals: Maria Llorença Llong (1463-1542)	79
La Querella de les dones	81
Rosa Sensat i Vilà: una ciència de la vida en una escola com la llar.....	83
El Club Femení i d'Esports de Barcelona	85
El debat entorn la maternitat a principis del segle XX: Leonor Serrano i Pablo.....	87
Dones sàvies: les trementinaires, Sofia d'Ossera	89
La política de les dones.....	91
Dones en el dret medieval: Ermessenda de Carcassona i Almodis de la Marca	92
Peronella I d'Aragó: la pau entre llinatges patriarcals	94
El socors als captius a la Barcelona del segle XIII: Maria de Cervelló i les primeres mercedàries	96
Les beguines: desig de llibertat femenina a l'Edat Mitjana.....	98
Cuidar la justícia en el districte del castell: Blanca de Centelles	100
Amistançades o concubines	102
Les dones de les vespres sicilianes (1282-1287)	105
Cortesanes, dones de confiança.....	107
La cultura a la cort: Violant de Bar	110
Les reines d'Aragó i Sicília.....	111
Una dama al claustre: Elionor de Cabrera.....	114
Una dama siciliana i la cort virreinal: Albira Montcada.....	116
La reforma dels monestirs femenins en la construcció de l'estat modern (segle XV)	118
La mediació femenina: Aldonça de Bellera	120
Joana I de Castella i d'Aragó: monarquia en relació	122
Els salons de les Precioses	124
Les dones davant la llei a l'edat moderna	126
"Les Bàrbares": les dones participants al Setge de Girona, 1809	128
Concepció Soler i Serra, o les "indianes" a Catalunya	130
Els feminismes de 'Feminal'	133
El Lyceum Club de Barcelona.....	135
El vot femení.....	137
De les primeres bibliotecàries catalanes a les biblioteques i centres de documentació de dones del segle XXI.....	139
Les Jornades Catalanes de la Dona.....	141
El cafè-bar "laSal" i "laSal, edicions de les dones"	143

Les artistes.....	145
Ermessenda de Carcassona: el matrocini d'art d'una gran comtessa	146
Les dones del gòtic: les pintores de la família Borrassà	148
La pintura femenina als monestirs: les cartes de professió monàstiques	150
Copistes, gravadores i il·lustradores	152
Les impressores en l'edat moderna	154
Antonia Ibarra, impressora (segle XVIII).....	156
Dues pintores de principis del segle XX: Laura Albéniz i Lluïsa Vidal	158
Anna Maria Martínez Sagi, la perpètua desterrada	160
Margarita Xirgu i les tres-mil dones mudes que l'envoltaven.....	162
La pintora Olga Sacharoff: una història d'exili i acollida	164
Les surrealistes: Remedios Varo.....	166
Músiques del segle XX: Alícia de Larrocha, interpretació i creativitat, espais de llibertat*	168
Una pintora de l'Eixample: Núria Llimona.....	170
Fina Miralles, idear, crear i llegar l'experiència de vida	172
Eugènia Balcells, pionera del vídeo i la investigació artística audiovisual.....	174
Economia.....	176
Civilitzadores de frontera	177
Les jueves	179
Les dones protagonistes de la vida quotidiana	181
Les dones converses.....	183
Una mercadera i empresària catalana a Sicília: Caterina Llull i Sabastida (Vers 1440-1495)	185
Lluitar per viure: els motins del pa (rebomboris del pa de 1789)	187
Les dones en el moviment obrer a Catalunya	189
La vaga de dones de Manresa de 1946	191

Educació, llengua materna i escriptura

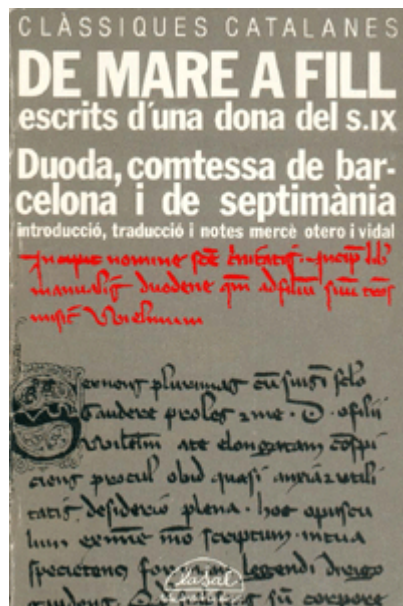
Duoda, mare, escriptora, teòloga i comtessa del segle IX: el 'Manual' pel seu fill

Duoda. *Liber manualis*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, ms. 569, fol. 57 v

El segle IX —el segle en el qual va viure la comtessa Duoda— fou, a gairebé tota l'Europa fins aleshores habitada, un segle difícil i bastant violent. Els comtats del sud de la corona franca, incloent-hi els de la Marca Hispànica, eren territoris que patien els enfrontaments de la noblesa, per una banda amb la cort, per fer servir la seva influència al costat del rei, i per l'altra, amb els seus iguals, per dominar terres i habitants i per sostreure les màximes rendes possibles. Els membres masculins de la noblesa es dedicaven fonamentalment a l'«ofici de les armes», tret d'aquells que seguien la carrera eclesiàstica, i/o es dedicaven al món de les lletres. Alguns d'aquests, els més excel·lents d'entre ells, varen ser cridats per Carlemany per organitzar l'Escola Palatina i l'administració de l'imperi. Encara no sabem, a hores d'ara, si l'emperador va comptar amb l'ajut i consell d'algunes dones nobles, laiques o religioses, en les reformes que va promoure.

Al segle IX va viure una dona, noble, la comtessa de Barcelona i duquesa de Septimània, Duoda. Ella és un bon exemple del valor simbòlic i material de la maternitat, i del sofriment i angouxa que pot patir una mare quan s'utilitza políticament la maternitat.

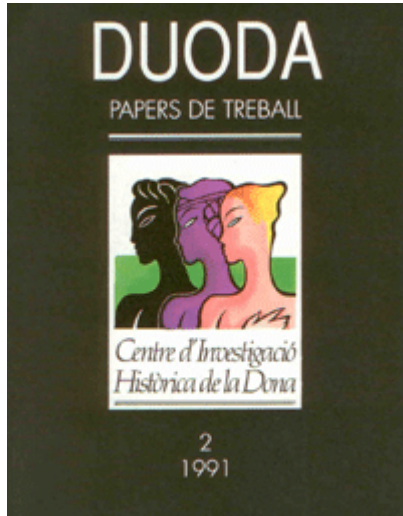
Sembla que Duoda va néixer cap el 803, i va morir en una data imprecisa dels anys quaranta del mateix segle (posterior al 2 de febrer del 843).

Duoda idea i elabora una obra de gran importància, en forma de manual de consells religiosos-morals i pràctics per al seu fill de setze anys, Guillem. Aquesta obra pertany als anomenats 'espills de prínceps', però en aquest cas el mirall reflecteix la pròpia autora, perquè li pugui servir al seu fill, per mirar-se i trobar la seva mare.

Duoda escriu o dicta el '*Manual*' en llatí, un llatí —com sosté l'estudiós Peter Dronke— molt subtil, complex i poc ortodox, perquè Duoda busca la claredat, però la busca a la seva manera, vol sempre dir les coses de forma molt personal; és per això que en llegir la seva obra, si parem atenció en el que diu i com ho diu, se'ns converteix en una autora inoblidable i inconfusible, potser cap altre autor o autora de la seva època

compareix en la seva creació amb una presència tan acusada i individual. Com succeeix moltes vegades quan s'escriu, sembla que a Duoda li costa trobar el fill o fills per iniciar el seu llibre. Fil que haurà d'agafar el seu fill Guillem per trobar la seva mare quan llegeixi el '*Manual*'. Potser és per això que l'estructura inicial del '*Manual*' és tan personal. El llibre s'inicia amb diversos i complexos preàmbuls o epígrafs, és a dir, trobem diferents parts que són com diferents començaments. Trobem de forma diferent aquesta complexitat inicial en d'altres autores medievals com la dramaturga Hrotsvita de Gandersheim, i contemporànies com la poeta rusa Ana Ajmatova. També elles necessiten aquesta mena de laberints per endinsar-se en l'escriptura.

Duoda explica el títol triat pel llibre, '*Manual*', i després escriu l'apartat que titula: 'Comença el text' (*Incipit textus*), a continuació la secció: 'Comença el llibre' (*Incipit liber*). Després, en un altre epígraf, demana ajut diví per començar el llibre: 'En nom de la Santa Trinitat'. Segueix després un 'Epigrama...', seguit del 'Pròleg' (*Incipit prologus*), a continuació el 'Prefaci', i un índex analític, de cada capítol. Només després d'escriure totes aquestes parts, sembla que és a partir d'aquí que Duoda troba la força i confiança necessàries, potser supera els dubtes o les pors, per poder desenvolupar el seu paper de mestra, que escriu un manual de teologia i guia per acompanyar la vida del seu fill, Guillem.

La recuperació de la genealogia de Duoda al segle XX

Duoda manifesta al '*Manual*' un alt grau d'autoconsciència, de refinada sensibilitat i una gran delicadesa i discreció a l'hora d'expressar el seu sofriment, i el text traspua un sentit de tràgica soledat.

Duoda en escriure el seu '*Manual*' és no només una mare que instrueix i aconsella el seu fill, sinó una sàvia i teòloga, que escriu 'una veritable teologia feta a casa', com diu Rosetta Stella.

M.Elisa Varela Rodríguez

Per saber-ne més

- Duoda, *Manual per al seu fill*. Introducció i traducció de Mercè Otero i Vidal, Barcelona, Proa-Clàssics del Cristianisme, 2004.
- María-Milagros Rivera Garretas, "Dhuoda: La maternidad", a *Textos y espacios de mujeres (Europa, siglos IV-XV)*. Barcelona, Icaria, 1990, pp. 65-79.
- Peter Dronke, "Dhuoda" en *Las escrituras de la Edad Media*, Madrid, Crítica, 1995, pp. 62-85.
- Marie Mayeski, *Dhuoda: Ninth Century Mother and Theologian*, Hardcover, 2005.
- Sonya A. Quitslund, "Dhuoda, Ninth Century Mother and Theologian", a *Theological Studies*, (juliol, 2005).

La llengua materna

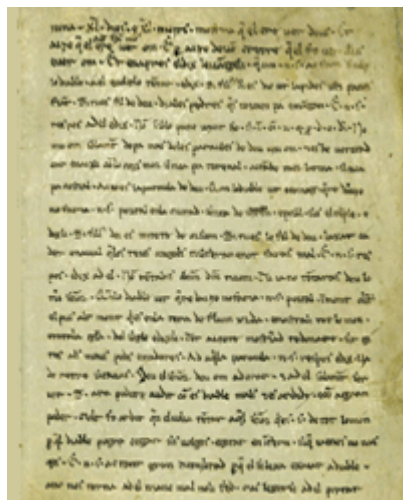

"L'ordre simbòlic és la llengua que parlem"

La llengua materna és la llengua que parlem, la que aprenem de la mare —o de qui estigui al seu lloc, si ella falta— en la primeríssima infantesa, quan amb moltíssima paciència i, generalment, amb molt d'amor, ens ensenya a parlar. Quan aprenem a parlar aprenem el món, que se'ns va apareixent als nostres ulls tal com anem aprenent a anomenar les relacions, les sensacions i les coses. La llengua materna és la llengua de la confiança perquè ens garanteix, per a tota la nostra existència, la coincidència entre les paraules i les coses, una coincidència que és necessària per viure. És també allò que ens humanitza, ja que la criatura humana és un ésser simbòlic, o sigui, un ésser que parla, un ésser que coneix l'orde simbòlic, que és una manera d'anomenar avui en dia la llengua materna. Per aquest fet estimem la nostra llengua i ens resistim perseverantment que, per motius històrics no desitjats, pugui empobrir-se, degradar-se o desaparèixer. Perquè la llengua viu de ser parlada.

És, allora, difícil i fascinant arribar a saber quan es va convertir el català en llengua materna. Com passa en qualsevol altra llengua, és difícil dilucidar quan les mares varen començar, en el que avui anomenen els Comtats catalans, a ensenyar a parlar a les seves filles i fills en una llengua que avui puguem reconèixer com a catalana, és a dir, amb un vocabulari i una sintaxi que a aquells que encara parlaven llatí els resultés estranya, i a la vegada, paradoxalment familiar. És difícil perquè aquesta decisió de les mares —una decisió que pot canviar, en poques generacions, la faç de la terra, com ho canvia també la decisió sobre el nombre de filles i fills que les dones vulguem tenir— és una decisió molt personal i íntima tot i que, com acabo de dir, sigui també immediatament política.

És, allora, difícil i fascinant arribar a saber quan es va convertir el català en llengua materna. Com passa en qualsevol altra

Homilies d'Organyà, circa 1293. Biblioteca de Catalunya, Barcelona, ms. 289, fol. 6 r.
(Memòria digital de Catalunya
<http://mdc.cbuc.cat/index.php>)

El que sí que sabem és que al principi del segle IX el català, com les altres llengües romàniques o neollatines, era una llengua materna. Així ho documenta una clàusula del Concili de Tours de l'any 813 que disposa que es deixés de parlar sempre en llatí a les esglésies perquè la gent no comprenia res del que s'hi deia. I ho diu aconsellant que es tradueixi a la llengua romànica camperola (*transfere in rusticam Romanam linguam*).

Sabem també, tot i que amb una seguretat relativa (relativa als resultats d'altres investigacions i interpretacions que es puguin fer) que el llatí va deixar de ser llengua materna al segle VII a l'Europa romanitzada, que és allà on el parlava també la gent, no només els seus governants. Això va ser així encara que el llatí continués essent la llengua escrita durant segles, perquè el pas de posar per escrit la llengua materna —que comença sempre com una llengua parlada— és un pas difícil. Amb freqüència, foren les mateixes dones les que es decidiren a fer-

lo, com és el cas de les *trobairitz* o trobadores al segle XII amb la llengua d'Oc —molt propera al català—, per parlar de l'amor, o les místiques beguines del segle XII —el 7 de febrer del 1127 va morir la beguina austríaca, murada a Melk i escriptora Frau Ava— amb les seves respectives llengües maternes (l'alemany, el neerlandès, el francès), per parlar de Déu, que era per a elles una altra manera de parlar d'amor, inventant el que anomenem la teologia en llengua materna.

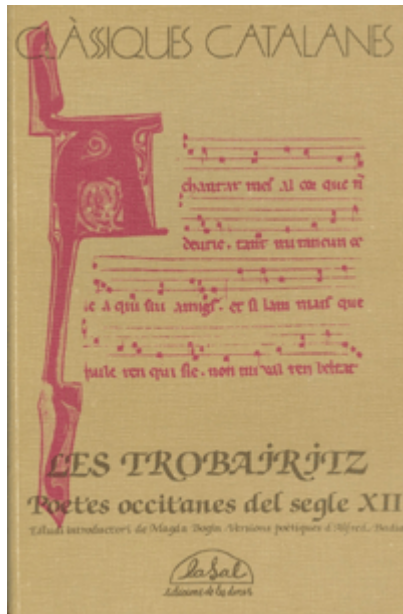
En els textos escrits a Catalunya, comencen a sortir, entre els segles X i XI, paraules soltes i frases enmig dels textos escrits en llengua llatina. Un fet que confirma que la gent parlava una llengua diferent del llatí. Els primers textos escrits en català es considera que són els *Greuges de Guitard Isern, senyor de Caboet*, escrit entre 1080 i 1095 i el *Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussa al bisbe Ot d'Urgell* escrit probablement el 1098. Un dels més famosos són les *Homilies d'Organyà*, ja de final del segle XII o del principi del XIII.

María-Milagros Rivera Garretas (Traduït del castellà per Núria Jornet)

Per saber-ne més

- Luisa Muraro, *El orden simbólico de la madre*, trad. de B. Albertini, M. Bofill y M.-M. Rivera Garretas. Madrid, horas y HORAS, 2004.
- Chiara Zamboni, *La lengua materna entre la confianza, el semidelirio y el amor a lo vivo*, "Duoda. Estudios de la Diferencia Sexual" 35 (2008), pp. 19-35.
- Maria Luïsa Pazos i Noguera, *Història de la llengua catalana dels orígens al segle XV*. Barcelona, La Busca, 2004.

Les trobadores

Als segles XII i XIII, Catalunya, el nord d'Itàlia i Occitània (que era l'extens territori del que avui és França, situat entre el riu Loira, els Pirineus, l'Atlàntic i el Mediterrani) van viure un llarg i radiant moment de la seva història i de la història d'Europa. Va ser la cultura de les trobadores –anomenades *trobairitz* a la llengua d'aleshores– i els trobadors, una cultura la memòria de la qual se segueix celebrant any rere any a Castelló d'Empúries, per exemple. Les *trobairitz* van ser les protagonistes d'aquesta cultura. Elles foren poetesses de l'amor cortès, que vol dir que l'amor es cultivava, es discutia, s'escenificava, es venerava, se celebrava i es regulava a les corts o als patis dels castells feudals de l'època. Van ser, en general, senyores feudals més o menys riques que crearen i dirigiren les corts d'amor, i sovint, composaren i cantaren elles mateixes una poesia exquisida, acompanyades de joglars i de joglaresses.

Elles –i ells també– van escriure i van cantar en la seva llengua materna, que era la llengua d'oc, és a dir, la llengua romànica que deia *sí* amb la paraula *oc* (que deriva del llatí *hoc* que significa “això”, “això és”). El nom d'aquesta llengua ha deixat la seva petjada a la part meridional de l'Occitània que avui encara anomenem Llenguadoc, una regió que es va prendre la llibertat de donar a la seva terra no pas el nom d'un llinatge patriarcal sinó el d'una llengua, una llengua apresada de la mare que allà es parlava.

Les corts d'amor de les *trobairitz* o trobadores eren lloc de la política. En aquestes corts es feia una política molt diferent a la de les gestes heroiques i violentes la memòria de les quals ha conservat la poesia èpica medieval. El seu compromís era amb l'amor i amb la llengua. Entenien que l'amor és la substància de les relacions humanes i socials. Mitjançant l'amor i la cortesia, intentaren canviar i canviaren, civilitzant-les, les relacions entre dones i homes. Relacions que avui anomenem *política sexual* i que són la matèria primera de la política. Entenien que l'amor alimentava i desenvolupava la vida de l'esperit, orientant l'energia humana cap a una grandesa no heroica sinó sensible o relacional. Amb el seu *trobar*, que era trobar paraules poètiques per expressar l'amor concret i proper, en la seva felicitat i en el seu patiment, portaren la llengua materna a l'escriptura ja al final del segle XI, com farien poc després les beguines amb l'experiència mística.

Les *trobairitz* varen dirigir les corts d'amor sense lleis ni reglaments. Es varen servir de les relacions, en particular d'un tipus de relació, corrent entre les dones, que és la relació d'autoritat, que és diferent del poder. Els i les amants en conflicte (de gelosia, per exemple) o en crisis hi acudien perquè una trobadora amb ascendent, això és, reconeguda per la seva capacitat medidora, els ajudés a resoldre-ho. Ella estudiava la situació concreta, sospesava amb intel·ligència els possibles avantatges i inconvenients de la seva intervenció per als

amants i per a ella, i si feia el cas, actuava per resoldre el conflicte o la crisis. Resten testimonis d'aquesta pràctica en un tipus de poema o cançó trobadoresca anomenada tensó.

N'és un exemple la tensó que va intercanviar la Bona Domna amb el joglar i trobador Pistoleta, que comença així: *Bona domna, un conseil vos deman / que m'el dones, que molt m'es grant mestier; / qu'en una domna ai mes tot mon talan, / ni nuilla ren tan no desir ni quier; / e diguas me si laudatz que l'enquera / de s'amistat, o enquar m'en sofrieira; / qu'el reprovier retrai certanamen: / qui s'cocha pert, e consec qui aten.*

Entre les trobadores amb nom i obra conegudes trobem Tibors de Sarenom, la Comtessa de Dia, Almucs de Castelnau, Iseut de Capio, Azalais de Porcairagues, Maria de Ventadorn, Alamanda, Garsenda de Provença, Clara d'Anduza, Azalais d'Altier, Castelloza, Bieiris de Romans...

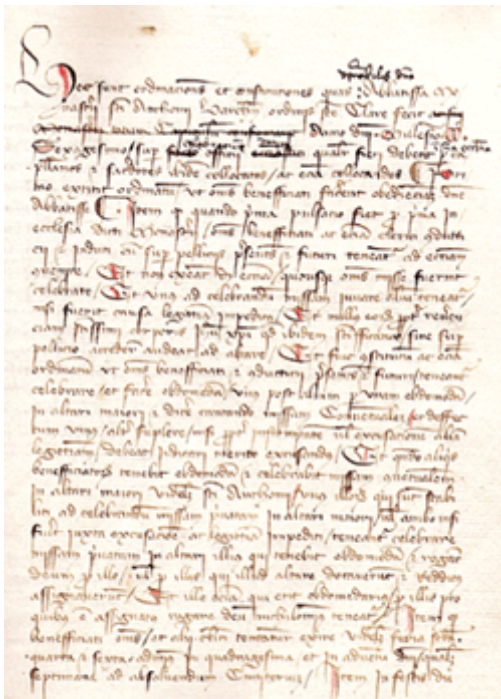
La cultura trobadoresca va ser perseguida al principi del segle XIII amb la creuada contra els i les albigeses.

María-Milagros Rivera Garretas (Traduït del castellà per Núria Jornet)

Per saber-ne més

- Marirí Martinengo *Las trovadoras, poetisas del amor cortés (textos provenzales con traducción castellana)*, trad. de Ana Mañeru Méndez y María-Milagros Rivera Garretas, Madrid, Horas y horas, 1997.
- Simone Weil, *L'agonia d'una civilització vista a través d'un poema èpic*, en Ead., *Escrits sobre la guerra*, trad. de Anna Berenguer e Isabel Ortega, Alcira, Edicions Bromera, 1997, pp. 113-123.
- Meg Bogin, *Les Trobairitz. Poetes occitanes del segle XII*, trad. de Montserrat Abelló i Alfred Badia, Barcelona, LaSal, 1983.

L'escriptura femenina als monestirs de la Catalunya medieval: les ordinacions d'Agnès de Peranda (1260)

"Ordinacions de l'abadessa Agnès de Peranda" (Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons de Santa Clara, "Llibre d'actes capitulars", 1598-1824, Manuals, núm. 741, fol. 2).

Les pràctiques i els espais de l'espiritualitat i, molt especialment, el context més institucionalitzat i estable del monestir o convent, permeten a les dones moments i ocasions per a escriure, dir-se i expressar-se. La presa de la paraula i l'escriptura es desenvolupà en diferents registres, no exclusivament sota el referent místico-espiritual (la paraula femenina relatant una pròpia experiència espiritual i de comunicació amb la divinitat) o literari (amb l'ampli ventall del que Montserrat Cabré anomena "gèneres conventuals" que integra la poesia, els actes sacramentals o el teatre, els llibres de memòries i les cròniques, els llibres de receptes, etc.).

L'espai comunitari del monestir i del convent va acollir i propiciar també d'altres pràctiques d'escriptura femenina més pròximes a la quotidianitat i a l'estar en relació, vivint en una comunitat, i, en el cas de l'abadessa o priora, governant. Una escriptura que, seguint les paraules de Diana Sartori en descriure l'escriptura de Teresa de Jesús, "és capaç de crear i mediar vida social femenina". Escriitures i documents (ordinacions, regles, constitucions...) que es creen en

relació —en les "comunitats sorals" que per la teòloga Mary Daly esdevenen una possible via de veritat i de llibertat—, i que ajuden a vertebrar un espai i un moment, fan món i creen un ordre. Són paraules que mantenen viu el vincle amb l'experiència, i amb la necessitat concreta; dirigides a la comunitat, a les seves semblants, i per tant, com Diana Sartori extreu del pròleg de les *Moradas* de Santa Teresa, circumscrites en un lloc, en un context de comunicació, el d'una Teresa mediatra i "mare", com era anomenada per les seves monges, que funda un orde reformat, i amb ell crea també un nou ordre de la realitat. O bé són paraules, com les que ens ocupen, que gestionen aspectes de la vida comunitària, i, concretament, la relació amb els homes que s'encarreguen d'una part de la gestió espiritual del monestir.

Com Teresa de Jesús, Agnès de Peranda, fou també fundadora, creadora de nous espais comunitaris vinculats a la transcendència. Com ella, el seu moment representà un nou inici, que la portà a la recerca d'una religiositat pròpia, en aquest cas en l'espiritualitat mendicant, fundant el monestir de Sant Antoni de Barcelona, primer de la família clarissa en terres catalanes.

El seu abadiat fou llarg, si atenem a la làpida epigràfica conservada i que assenyala uns quaranta-set anys. Sota el seu guiatge —que com Teresa s'estengué més enllà de l'aspecte més terrenal per incidir en un guiatge espiritual, en ser Agnès reconeguda per "santa" en vida i després de morta— el monestir de damianites va anar adaptant el seu perfil comunitari. Agnès tingué en aquest sentit un actitud activa en la reglamentació de la vida comunitària, si atenem a la conservació d'un document excepcional, pel que implica de creació en escriptura femenina, i de "creació" d'un ordre. Es tracta de les ordinacions de l'any 1260 per reglamentar la funció dels capellans i sacerdots beneficiats a l'església del monestir.

Pel contingut del text veiem el prestigi amb què comptava l'aleshores abadessa del monestir de Sant Antoni de Barcelona. Per començar, Agnès marca com tots els beneficiats deuran obediència a l'abadessa, per continuar amb un seguit de disposicions que detallen de manera

precisa la manera de celebrar els oficis divins. Aquestes constitucions seran jurades, tal com s'assenyala al final del document, pels beneficiats amb pena de ser castigats per l'abadessa "*com a rebels o perjurs*" si no les compleixen. Les ordinacions regulen fins el detall l'actuació dels clergues beneficiats a l'església del monestir, incidint per exemple en aspectes formals o de ritual, com ara que no entrin a l'església ni celebrin els oficis sense sobrepellís, com a símbol de reverència. El fet que cada beneficiat ha d'arreglar i ornar el seu altar, pot situar-se també en aquesta perspectiva, de cura i atenció a la bellesa.

A continuació, es detalla la manera com els beneficiats celebraran les misses, establint una diferència entre la Missa conventual, a l'altar major, i la missa privada —que haurà disposat algun testador o testadora entre les deixes pietoses al monestir. Una altra de les funcions dels beneficiats és la d'entonar un respons 3 dies a la setmana, entre Quaresma i Advent, al cementiri del convent, i en el cas que s'hagi d'enterrar algú al monestir, han de rebre el cos amb els honors que calguin a la primera porta del convent. A les festes dobles i diumenges cal que diguin vespres i un d'ells, el que l'abadessa designi, canti l'evangeli i l'epístola del dia. Es fa referència finalment que els beneficiats no poden passar la nit fora de Barcelona sense permís de l'abadessa i es tanca el text amb una frase més genèrica relativa a la implicació del beneficiat en l'interès col·lectiu del monestir.

En l'Europa del segle XIII, l'escriptura d'Agnès defineix un moment molt concret, marcat per l'autoritat de les grans abadesses, que administren en un sentit ampli el monestir i el convent. En un moment també en què es dirimia a l'orde franciscà i a la família clarissa l'anomenada *cura monialum* —això és, qui s'encarregava de la cura espiritual de les germanes— el text de les Ordinacions posa al descobert però una paradoxa: entre l'autoritat d'Agnès com a mare espiritual del monestir i el seu poder en el marc de les relacions amb els beneficiats, i la necessària administració d'allò diví, del ritual litúrgic, per part d'aquests mateixos beneficiats i del clergat, que mantenen aquesta gestió de l'espiritualitat.

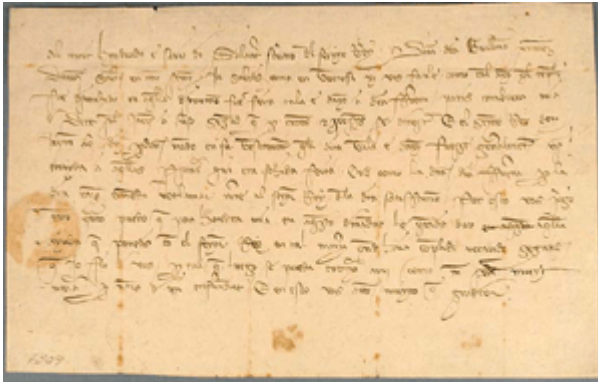
Resten, als arxius monàstics i conventuals, d'altres textos per descobrir i posar a la llum que són, com les ordinacions d'Agnès, escriptura femenina creada en relació i que crea món, fa ordre, inventant pràctiques de govern, administrant la gestió material i espiritual de la comunitat.

Núria Jornet Benito

Per saber-ne més

- Núria Jornet Benito, *El monestir de Sant Antoni de Barcelona. L'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Scripta et Documenta, 76), 2007.
- Diana Sartori, "Por qué Teresa", a Diótima, *Traer al mundo el mundo. Objeto y objetividad a la luz de la diferencia sexual*. Barcelona: Icaria, 1996, pp. 41-78.
- Anna Molina i Castellà, "La peça del Museu: Lauda sepulcral d'Agnès de Peranda", *Butlletí informatiu del Museu d'Història de Barcelona*. Any 4, núm. 16 (primer quadrimestre de 2009).

L'escriptura femenina: cartes de la Baixa Edat Mitjana

Guillema Ximénez de Urrea a Climent de Salavert, escrivà reial. Intercedeix en favor d'una cambrera seva, que es trobà perjudicada en les seves rendes per l'extinció de l'orde del Temple. Sense lloc ni data, vers l'any 1330. Reial Cancelleria, Cartes reials de Pere III, núm. 7309. (L'Arxiu per a la Història. Cartes medievals de dones, fig. 77)

Algunes dones del passat van escriure, o dictar, cartes per transmetre notícies, per demanar o agrair favors, per vetllar pels seus drets i pels dels seus fills i filles, per felicitar en les alegries o per donar el condol en les penes. Però especialment les cartes responen a la necessitat de relació i comunicació amb les persones estimades absents.

En alguns arxius han quedat cartes de dones escrites al llarg dels segles XIV, XV i XVI, per les quals ens hem interessat. Certament no és fàcil recopilar i estudiar aquests textos ja que es troben molt dispersos, en mal estat de conservació, escrits amb lletra molt cursiva, sovint sense datar i fora de context, de tota manera es troben peces

d'una gran bellesa, plenes de tendresa i que ens permeten endinsar-nos en un cúmul de pensaments, sentiments i vivències quotidianes de les dones del passat. Només cal recordar la correspondència d'Estefania de Requesens amb la seva mare, als anys trenta del segle XVI, que formen part ja de la literatura catalana.

Moltes de les cartes foren escrites en moments de solitud, per consolar-se de l'absència i apropar-se a les persones estimades. Sor Isabel de Villena reflexionava sobre aquest fet, posant en boca de Santa Anna, quan s'acomiadava de Maria, aquestes paraules: *Si pensàs... que poguéssim haver sovint lletres vostres, que és la major consolació de les persones cares qui separades se troben, açò seria a mi algun conhort*[Vita Christi]. Seguint aquest argument, citarem un fragment d'una carta escrita per una mare, anomenada Andreua, a la seva filla, que ens resta anònima, en una data no especificada del segle XV: *Cara filla moltes vegades vos he escrit que vinguésseu, que mai no n'he hagut resposta, sinó de una, la qual nit e dia port en los pits e la bes diverses vegades per amor de vós.*

La correspondència ens apropa doncs a la sensibilitat i mentalitat d'unes dones que expressen els seus sentiments i confidències en forma de cartes privades destinades a una persona propera. Entre aquestes cartes volem citar les que va escriure des de Barcelona, entre els anys 1372 i 1376, una dona anomenada Serena o Sereneta, enviades al seu marit Ramon de Tous, administrador de la comtessa Maria de Luna. Ramon es trobava en terres aragoneses des que la comtessa es va casar amb l'Infant Martí. i de les cartes que li va enviar Sereneta ens n'han queda divuit.

Serena fou una jove burgesa, d'origen desconegut per nosaltres. El marit va ser una persona més o menys propera a la cort de la reina Elionor. Serena ens parla dels seus sentiments i ens apropa a la microhistòria que es produeix al seu entorn, és la vida d'una mestressa de casa que es troba sola a la ciutat en uns moments de fam i de pesta, mostrant-nos un ampli ventall de sentiments i estampes de vida quotidiana. Ens parla d'alimentació, de salut, de casaments, d'hàbitat, d'amistats, de defuncions, en una constant referència a la manca de blat que es presenta angoixant per a les classes més o menys benestants i insostenible entre el poble menut urbà.

També ens parla d'amor, d'enyorament, de solitud, d'abandó. Les primeres cartes de Serena son veritables cartes d'amor, amor que es va refredant amb la llarga absència del marit, les poques cartes que Ramon li envia, la manca d'interès per concretar un encontre entre els dos i

la sospita que té alguna amant a Aragó. En aquest segon moment les cartes no són tan amoroses, però en elles sempre expressa els seus sentiments i estats d'ànim: està alegre, trista, angoixada, *fellona*... De vegades envolta el seu enyorament i disgust amb una fina ironia, com quan, degut a les poques cartes que ell li envia, en plena crisi ja que no es troba blat a cap preu a Barcelona, li escriu dient: *així com ha gran carestia de totes coses, aquí creu que aitambé hi havets carestia de tinta e de paper*. O bé quan sospita de la seva infidelitat i li escriu: *que Déu vos do salut e amor de dones jóvens d'Aragó*. De tota manera quan ell li escriu dient que està trist o amoïnat per algun problema ella l'anima. Vídua jove —Ramon de Tous va morir el 1376— no la tornem a trobar a la documentació més que per reclamar la part que li corresponia dels béns del marit.

Han arribat fins a nosaltres altres cartes de dones, moltes d'elles són documents solts signats per dones que no podem ubicar en el seu context; però totes ens apropen a un entorn femení, a vivències quotidianes, a sentiments; normalment mostren una escriptura poc treballada, que assenyala poca formació cal·ligràfica i amb un llenguatge directe i ric. Són cartes pensades per dones que fan servir formes dialectals, refranys i frases fetes, s'expressen en un llenguatge més col·loquial que el que trobem en la literatura coetània; ens apropen doncs al català parlat del finals de l'Edat Mitjana.

Teresa Vinyoles Vidal

Per saber-ne més

- Teresa-Maria Vinyoles, *L'Amor i la mort al segle XIV: cartes de dones* en Miscel·lània de textos medievals, núm. 8 (1996), pp.111-198.

L'educació de les dones: aprendre a llegir i escriure a la Baixa Edat Mitjana

Dona escrivint. 1493. Xilografia.
Barcelona: J. Rosembach

El mètode habitual d'ensenyament de la lectura i l'escriptura durant l'Edat Mitjana a l'Europa medieval era el mètode alfabètic. Les nenes, els nens, les i els joves i adults havien d'aprendre els noms de les lletres en un ordre fix: A, Be, Ce, De, E..., és a dir, seguint l'ordre alfabètic, per reconèixer cada símbol escrit i poder ajuntar les lletres i formar síl·labes, paraules i frases. Aprendre a llegir al llarg de l'època medieval significava estudiar les lletres amb nocions gramaticals i aprendre a llegir era sinònim d'aprendre el llatí, encara que aquesta llengua havia deixat de ser la llengua comuna, excepció feta per a una petita elit o minoria culta. Aprendre l'alfabet es considerava el primer pas per iniciar-se en l'estudi de la gramàtica. Al llarg dels segles medievals, es van continuar fent servir gramàtiques d'època antiga, gramàtiques llatines, i en llatí es va escriure el *Doctrinal* d'Alexandre de Villadieu o Villadei, considerada la primera gramàtica medieval (s. XII). A partir del segle XIII i sobretot del XIV i XV, s'anirà estenent l'escriptura en llengües maternes

arreu de l'Occident medieval.

El primer llibre o suport didàctic per ensenyar a llegir aquells i aquelles que aprenien era la taula de l'alfabet, de l'*abece* o *becerola*. Era un foli de pergami o de paper —encolat a una fusta— sobre el qual es traçaven les lletres seguint l'ordre alfabètic. A algunes zones europees els escolars van disposar de tauletes individuals amb l'abecedari. Amb aquesta *becerola* —la comuna penjada a la paret o les individuals— la persona que ensenyava a llegir —una o un mestre amb reconeixement públic o una simple

“repetidora o repetidor” — assenyalava amb el punter les lletres i les i els alumnes les havien de reconèixer i repetir. L'aprenentatge de la lectura i l'escriptura acostumava a fer-se entre els set i onze o dotze anys.

Dona escrivint amb ploma sobre pergami. Segle XV.
Biblioteca Nacional de França. Paris: Ms. fr. 875, f. 5v.

Tot just les nenes, els nens i els joves d'ambdós sexes sabien llegir amb certa correcció, havien de llegir i estudiar la primera gramàtica llatina, el *Donat* —*Ars minor* Elio Donat (s. IV). A més del *Donat* es va utilitzar com a sil·labari i llibre de lectura el *Saltiri*, un llibre en què s'havien copiat, entre d'altres textos, els Salms, i algunes vegades semblantment algunes oracions com el Parenostre i l'Ave Maria. Fins al segle XIII era un llibre escrit en llatí, i a partir d'aquest segle varen començar a circular algunes versions en llengües maternes. Aquest era també el llibre que feien servir els i les mestres per fer les explicacions a les lliçons, i als darrers segles medievals era, també, un llibre freqüent a les cases urbanes de famílies benestants. Es llegia també el *Cató*, el *Tobies* i els *Set Salms*. Els estudis sobre cultura escrita a l'època medieval han permès apreciar que el *Saltiri* era un dels llibres que circulava força entre les dones medievals, possiblement se'l compraven a alguna

plaça el dia de mercat o fira, a alguns dels encants que es feien a algun dels cementiris de les ciutats i viles catalano-aragoneses.

Els abecedaris i sil·labaris en llatí i en català es varen multiplicar a partir de la impremta i varen permetre a joves, a dones i a homes adults, aprendre amb l'ajut d'algun batxiller, d'alguna persona de la família, d'alguna amiga o veïna, d'alguna beguina, tot i que, perquè no, podem pensar també en aquells que s'animaren a entrar tot sols al món de la lectura i escriptura.

Al llarg dels segles baixmedievals i primers temps de l'Època Moderna van anar augmentant, progressivament, el nombre de nens i nenes que aprenien a llegir i escriure, encara que fos d'una manera molt elemental. Són nenes i joves de famílies menestrals, de comerciants, de mercaders, d'algunes famílies de professions liberals i de funcionaris i d'algunes famílies de l'aristocràcia de sang o dels diners. Sabem que es va prestar especial atenció a l'aprenentatge i formació de les nenes en àmbits cortesans i entre les poderoses famílies de les oligarquies urbanes.

L'alumnat estava a l'escola de gramàtica fins els onze o dotze i els quinze anys, on estudiaven la gramàtica i algunes obres clàssiques. A partir d'aquesta edat, els que continuaven la formació estudiaven retòrica, és a dir, aprenien a compondre discursos sobre temes triats per la o el mestre. Amb l'estudi de la retòrica l'estudiant podia adquirir una bona cultura literària, filosòfica, jurídica... No eren moltes les joves que arribaven a aquesta etapa, només algunes novícies d'alguns monestirs, canòniques o convents eren triades per seguir aquesta formació, i solament les filles d'algunes famílies senyorials, principesques, reials, i de l'alt funcionariat –per exemple les filles d'algunes dames de la cort— ho aconseguiren; així ho demostren les obres d'algunes autores, no només baixmedievals, sinó també dels segles centrals de l'Edat Mitjana.

Mª Elisa Varela Rodríguez

Per saber-ne més

- Peter Dronke, *Las escritoras de la Edad Media*, Barcelona: Crítica, 1995.
- María del Val González de la Peña (coord.), *Mujer y cultura escrita. Del mito al siglo XXI*, Gijón: Trea, 2005.
- Maria Mar Graña Cid (ed.), *Las sabias mujeres: Educación, saber y autoría (Siglos III-XVII)*, Madrid: Laya, 13 (1994), pp. 17-32.
- Cristina Segura Graíño (ed.), *De leer a escribir. I. La educación de las mujeres: ¿Libertad o subordinación?*, Madrid: Laya, 16, 1996.
- Mª Elisa Varela Rodríguez, "La oralidad, la cultura escrita y el aprendizaje", a *Las relaciones en la Historia de la Europa Medieval*, Valencia: Tirant lo Blanch, 2006, pp. 345-430.

Biblioteques de dones: la biblioteca de la Reina Maria

Robert Campin, *Anunciació*, v. 1425 (Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique, Bruxelles http://fr.encarta.msn.com/media_102628271_741539000_1_1/Campin_Annoiciation.html).

La imatge iconogràfica de la dona que llegeix, freqüentment en un àmbit domèstic o de la sociabilitat, va entrar amb força en el repertori decoratiu i ornamental de la Baixa Edat Mitjana. Era el moment que, seguint la bibliotecària Tiziana Plebani, s'ampliava el públic lector, i entre ell, el de lectores, amb la paral·lela creació en llengües vernacles, en llengua materna, i es diversificaven els gèneres literaris i les tipologies libràries, amb nous formats que acompanyaven també noves pràctiques i contextos de lectura. Si bé amb anterioritat retrobem en algunes miniatures dones de l'aristocràcia o religioses, comitents de llibres, retratades amb el llibre a la mà, serà des del segle XIII que la imatge de la dona que llegeix es farà un lloc en la iconografia a través primer de la figura de la Verge llegint en les escenes de l'Anunciació, fins a crear un model de representació de lectura femenina que influenciarà per exemple després la rica iconografia d'un gènere librari que tindrà

un extraordinari desenvolupament entre els segles XIV i XVI, els Llibres d'Hores.

"Imatge de la reina Maria dictant una sentència en relació a les pastures del Pla de Barcelona". *Llibre de privilegis i ordenacions dels hortolans de Sant Antoni* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Fons Gremial, 2-1).

De Maria de Castella (Segòvia, 1401, València, 1458), infanta de Castella i reina consort d'Aragó, se'n conserva una imatge al *Llibre de privilegis i ordenacions dels Hortolans de Sant Antoni*, en què apareix amb un llibre a la mà, representant el fet que havia dictat una sentència sobre l'ús de les pastures al pla de Barcelona. No es tracta d'una il·lustració de la dona lectora com la que hem descrit al començament, en ser un document de natura arxivística relacionat amb el govern i la gestió de la cosa pública, i no seria tampoc un document de la seva biblioteca. Per "*biblioteca*" entenem el conjunt de llibres reunit al voltant de la reina amb voluntat de conservació, com també les pràctiques —comprant, venent, regalant o intercanviant llibres, freqüentment entre dones; en la labor de mecenatge i patrocini d'autors i editors que li poden dedicar les seves obres, en les demandes de producció i traducció de llibres concrets...— que perfilen la relació de Maria amb el llibre i amb la cultura escrita.

L'any 1458, en què Maria moria a València, es redactava un inventari on consten una setantena de llibres. Molt probablement es tractava de la seva biblioteca personal, col·lecció que la reina hauria tingut a prop a València estant, i que consten a més en poder d'Elionor Sagra, donzella de la reina i, segons la historiadora Teresa Vinyoles, possible "*bibliotecària*". Gens improbable si pensem que el seu espòs paral·lelament donava forma a la biblioteca reial amb seu a Nàpols, sota el càrrec d'un "*llibrer major*" —càrrec que s'afegiria al llibre de les ordenacions de la Casa Reial— i els seus successors crearien en la figura dels abats de Montserrat el càrrec de bibliotecari major del rei.

D'aquest conjunt bibliogràfic sobresurt, en primer lloc, que es tracta d'obres de caràcter religiós, místiques i hagiogràfiques i, en segon instància, que una ampla majoria són llibres en català. De l'apartat de prosa religiosa, destaquen les *Revelacions d'Àngela de Foligno*, l'*Scala Dei*, de Francesc Eiximenis, i dues obres de Domenico Cavalca, l'*Espill de la Creu* i *De Pasciencia*, ambdues traduccions catalanes realitzades a petició de Maria a fra Pere Busquets, monjo de Sant Feliu de Guixols. Antoni Canals, frare dominic, deixeble de Francesc Eiximenis, i que havia estat confessor de la reina Violant Bar, és present en la col·lecció directament a través del

seu *Llibre de confessió*—sabem que a l'escriptori de Montserrat se n'estava realitzant un especialment per a la reina— i a través de les traduccions que aquest frare féu de diversos textos místics —com per exemple del llibre d'Hug de Sant Víctor, *Arra animae*.

És també una biblioteca rica en quant a il·luminacions i alguna enquadernació, amb unes *Ores de Santa Maria e altres officis e oracions*, per a les quals possiblement la reina mateixa havia destinat uns “*tancadors d'argent*” i un “*drap encerat per cobrir les hores*” (ACA, Reial Patrimoni, Reg. 536, f. 54 v. Cit. Soldevila, 1928); i amb d'altres còdexs més que destaquen també per les seves miniatures i històries il·lustrades.

"La reina Maria presidint l'acte de lliurament del manuscrit per part del autor als consellers de Barcelona". Comentari als Usatges de Jaume I Marquès, 1448
(Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona).

Entre el nombre reduït de prosa profana, amb 12 títols, es fa referència als clàssics: la *Consolació* de Boeci i les *Epístoles* de Sèneca —sabem que la reina mateixa hauria demanat aquesta obra a Olf de Pròxida, dient-li que les faria copiar i les hi tornaria de seguida. En el grup d'obres de caràcter didàctico-moral, la reina llegeix *De les dones*, de Francesc Eiximenis —llibre dedicat a Sanxa Ximenes d'Arenós, comtessa de Prades— i té a mà un *De les virtuts dels prínceps antics* —traducció al català d'un text de Joan de Gal·les, en la línia dels Miralls de prínceps, i que ens acostava més directament a la faceta de Maria com a lloctinent, primer de la Corona arran del primer viatge del seu espòs a Itàlia (1420-23) i amb el definitiu del 1432, i després lloctinent de Catalunya entre 1436 i 1453. L'inventari registra encara 3 còdexs d'Història, entre els quals *De les conquestes*, de Pere Tomic —llibre que fou acabat en ple regnat d'Alfons el Magnànim— i les *Stories castellanés* —que podrien ser les *Stories d'Espanya* que Maria demana expressament que trobi a Ferran Lopez de Estunyega. Finalment s'anoten dues mostres de literatura profana, el que seria probablement un llibre de cavalleries i els *Proverbios de Enyego Mendoza*, Marquès de Santillana.

Es tracta d'un conjunt bibliogràfic que la reina Maria manté com a biblioteca personal, propera, que l'ha acompanyat a la seva estada a València —on va sostenir una cort— i que conserva en la privacitat de la cambra (en la “Sala del Apartament de la reina”), al costat probablement d'altres objectes personals. Són llibres que Maria hauria aplegat per herència, o bé perquè n'ha encomanat directament la traducció o la còpia —Maria mantingué estretes relacions amb l'escriptori de Montserrat en aquest sentit— o perquè s'ha preocupat de buscar-los o comprar-los, continuant la línia de participació de la reialesa catalana, des d'Alfons II, en les manifestacions culturals, i en concret en la possessió i producció llibraria: des del rei bibliòfil Pere III als interessos literaris d'una Violant de Bar, Maria de Luna i Margarida de Prades.

Certament les lectures de l'inventari ens acosten a una dona devota i amb un valor, el de la religiositat, predominant en la seva cosmovisió; sense que això ens porti al perfil extremat de dona casta i devota, dissortada i malaltissa, que ens han retratat les biografies clàssiques de Zurita i de Soldevila. Les cartes i els llibres de comptes ens mostren per contra d'altres interessos literaris de Maria, com la poesia, protectora en especial de joglars i músics, d'un cercle de poetes i trobadors. La lloctinència del regne, ens la mostra pendent del bon govern i de la mediació.

Núria Jornet Benito

Per saber-ne més

- Tiziana Plebani, *Il genere dei libri: Storie e rappresentazione della lettura al femminile e al maschile tra Medioevo e età moderna*. Milano: Franco Angeli, 2001.
- Jordi Rubió i Balaguer, *Sobre biblioteques i biblioteconomia*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- Ferran Soldevila, "La reyna Maria, muller del Magnànim", a *Sobiranes de Catalunya*. Barcelona: Fundació Concepció Rabell, vda. Romaguera. Real Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1928.
- Miquel Planas, *Inventari dels llibres de Dona Maria d'Aragó e de les Dos Sicilies*, Recull de Textos Catalans Antichs, Aplech II, vol. VIII, 1907.

Memòria femenina als monestirs medievals: les llegendes fundacionals

"Fundació del monestir". Heralda de Hohenburg,
Hortus deliciarum, fol. 322.

Assenyala Jacques Le Goff que una de les màximes preocupacions de l'ésser humà va ser i és apropiar-se de la memòria i de l'oblit. Al llarg de la història els homes i les dones, en els seus moments més personals i en els trajectes viscuts amb d'altres, en contextos relacionals més o menys institucionalitzats, sempre han tractat de gestionar aquest àmbit, el de la memòria, que els atorga un consciència del temps passat, dels seus records, i els posiciona en la seva identitat, present i futura.

És ja un lloc comú en la historiografia constatar el fort protagonisme de les dones en el cristianisme, en la seva primera difusió i expansió, i en les seves diverses manifestacions, entre les quals el monaquisme. I és que l'espai del monestir, en constituir un marc acotat material i simbòlicament, més o menys estable, que potencialment és un medi desencadenant de "societat femenina", permet retrobar-hi d'una manera clara un interès per perpetuar una memòria pròpia.

Un dels "llocs de memòria" ha estat, certament, l'arxiu, que es vincula estretament a la paraula escrita, al valor probatori del document, i darrere del qual trobem una més o menys explícita voluntat de control i gestió patrimonial, jurisdiccional, molt sovint relacionada amb el poder o amb la institució productora que és a l'hora garant i "*dominus*" de l'arxiu. Però la memòria no s'esgota en l'arxiu, en aquest àmbit per al registre de la memòria, i, més encara si cerquem una memòria encarnada per dones o per comunitats de dones. Són també "llocs de memòria", d'una memòria més vinculada a la identitat i a una genealogia, les festes i les commemoracions, els monuments i l'art, les llegendes i les cròniques. I és en la creació i fundació d'espais dedicats a l'espiritualitat, significativament en el marc del monestir, on la historiadora Ángela Muñoz percep una de les vies més clares i potents, amb protagonisme propi, d'accés al record històric.

Darrere de molts d'aquests espais, trobem una voluntat de "relatar", construir una memòria comuna, fent-ho a través de textos escrits que delaten sovint una autoria col·lectiva o una autoria femenina en relació, inserida en un primer moment en el registre de l'oralitat, propiciat per un entre-dones i un auditori monàstic que autoritza la veu i la paraula femenines. Són textos que toquen sovint el teixit genealògic de la comunitat, el desig i l'acció fundacional primera que va ser a l'origen del monestir. I són relats molt sovint també vestits d'una aureola llegendària: les dues familiars i deixebles de Santa Clara que, amb una barca sense rem ni veles, travessen la mar des d'Itàlia per arribar a Barcelona i fundar el primer monestir de clarisses a terres catalanes —en un relat que sense massa variants es repeteix a d'altres punts d'una topografia de l'espiritualitat clarissa, tant a l'àrea castellanolleonesa com l'andalusa i també a d'altres zones d'Europa, i que contribueix a posar en primer pla l'acció de les figures femenines de les fundadores —, o la llegendària abadessa Madruí (molt possiblement l'Ermetruit de l'abaciologi) de la *Crònica de Sant Pere de les Puel·les* —que seguint la llegenda s'automutila amb les companyes durant l'agressió a la vida monàstica amb la ràtzia d'al-Mansur, és feta esclava i portada a Malloca, per retornar a Barcelona i assegurar, amb la seva presència i el seu testimoni, la continuïtat de la comunitat, el seu fil de sentit i una genealogia pròpia.

Com diu María-Milagros Rivera Garretas la llegenda, com el mite o la faula, recull una veritat històrica que d'altres formes de transmissió del saber o de la memòria històrica no son capaces d'acollir. En un i altre cas, la llegenda preserva experiència històrica femenina i construeix memòria comunitària, memòria femenina en la història.

Núria Jornet i Benito

Per saber-ne més

- Montserrat Cabré, “L'autoria femenina”, a *La diferència de ser dona. Recerca i ensenyament de la història*, Duoda. Centre de recerca de dones.
- Maria del Mar Graña Cid, “Leer con el alma y escribir con el cuerpo: reflexiones sobre mujeres y cultura escrita”, a Antonio Castillo (coord.): *Historia de la cultura escrita: del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*. Gijón: Trea, 2002, pp. 385-452.
- Jacques Le Goff, *Historie et mémoire*. París: Gallimard, 1988.

Isabel de Villena (1430-1490): sexuar la lectura de la Bíblia

Portada de la *Vita Christi*, d'Isabel de Villena. Biblioteca virtual Joan Lluís Vives. [<http://www.lluisvives.com>]

La Bíblia ha estat fins al segle XIX, per a moltes dones, el llibre per antonomàsia, un dels llibres que més han estimat, que més han llegit en la intimitat, que més han escoltat llegir en veu alta, tant a les esglésies com a les seves escoles, en el seus col·legis i en les seves cases. Per això, la relació entre la jerarquia de les Esglésies cristianes i aquesta afició femenina ha estat tan conflictiva, com si aquells homes cultes tinguessin por del que podria passar amb la Bíblia si les seves lectores la interpretessin lliurement. Opinar sobre els continguts de l'Antic o del Nou Testament era possible perquè la Bíblia no és un text establert i tancat sinó que són molts escrits transmesos a través de fonts històriques diferents al llarg dels segles. Per exemple, al segle XI, l'escriptora i comtessa de Barcelona Dhuoda va interpretar els textos bíblics en el llibre que dedicà al seu fill, i el mateix feren als segles XII i XIII les teòlogues en llengua materna de la mística beguina o, al segle XVI, les "alumbradas" o, al segle XIX, la poeta Emily Dickinson.

Al segle XV, Isabel de Villena va tenir la genialitat de sexuar la part més intrigant del Nou Testament: la vida de Crist. Ho va fer redactant una detalladíssima *Vita Christi*—escrita en llengua catalana/valenciana i publicada el 1497—, que té com a principals protagonistes les dones: la Verge Maria en primer lloc, seguida de Maria Magdalena i de moltes altres dones, sense oblidar les que s'aproparen a Crist en el camí del Gòlgota en les quatre estacions o escenes del *Via Crucis*—una devoció difosa al segle XIII per les clarisses i pels franciscans— on surten dones. I ho va fer, sobretot, reconeixent a allò femení lliure—això és, el que les dones fem en el món per gust i perquè volem— el valor històric que té. N'és un exemple qualsevol—ja que el llibre n'està ple— la descripció que Isabel fa de l'alegria i l'emoció de Maria de Nazaret quan el seu nen (que recalca subtilment que és d'ella ja que ha nascut sense relació sexual amb un home) comença a parlar, és a dir, mostra que ha après de la seva mare l'orde simbòlic. Ella escriu, en concloure aquest episodi que ocupa dos capítols de la *Vita Christi* (89 i 90): "E la senyora, volent comunicar a Josep lo gran goig que tenia com lo senyor fill seu començava a parlar, cridà dient: *Venite et audite quia Dominus locutus est*, volent dir: Veniu, Josep, he haureu alegria car oireu lo Senyor fill meu que parla".

Si bé coneixeria la biografia de Crist de Ludolf de Saxònia, tan famosa en el seu temps que alguns dels exemplars impresos que es conserven d'aquesta època gairebé no es poden consultar de tan desgastats que estan, Isabel de Villena es va inspirar amb gran llibertat en els evangelis apòcrifs (que vol dir secrets), com també en els costums del seu temps i de la seva classe social, i en les tradicions procedents dels evangelis gnòstics que es van escriure en els dos primers segles del cristianisme i que foren prohibits pocs després. Per exemple té aquest origen el fet de presentar Maria Magdalena com una enamorada perduda de Jesús. Ella va saber transformar aquests materials en una preciosa obra d'art original, que atrau i sedueix com ha seduït des del segle XV la novel·la sentimental.

Coneixem d'Isabel de Villena el nom del pare, Enric d'Aragó, conegut com el marquès de Villena (1384-1434). El seus cognoms foren Manuel de Villena. Es va educar a la cort de la seva tia i neboda Maria de Castella (1401-1458), reina d'Aragó, que era la filla gran de la reina de Castella, Catalina de Lancaster. De nom propi Elionor, el va canviar pel d'Isabel a la seva entrada com a monja clarissa, a l'edat de quinze anys, al convent de la Trinitat de València, molt estimat per la reina Maria, que el convertí en un espai de dones en expulsar els trinitaris i del qual Isabel fou escollida abadessa el 1463, quan tenia trenta-dos anys.

Es va formar i es va fer escriptora entre dones: a casa seva, en l'excel·lent biblioteca de la reina –que tenia a Leonor de Sagra com a responsable el 1458- i en el convent de la Trinitat de València. Va redactar per a les seves companyes de vida a més a més de la *Vita Christi* probablement, d'altres obres, com l'*Speculum animae* (Espill de l'ànima).

La *Vita Christi* la llegiren moltes dones, entre les quals Isabel la Catòlica, qui volgué que es publicqués per així poder-la llegir, i Maria Jesús d'Àgreda.

Isabel de Villena suscità l'escriptura d'altres autors, com ara Jaume Pérez de València, que li va dedicar el seu *Expositio super cantica evangelica*, Bernat Fenollar o el traductor al castellà de la *Imitatio Christi* de Jean Gerson, Miquel Pérez.

María-Milagros Rivera Garretas (Traduït del castellà per Núria Jornet)

Per saber-ne més

- Isabel de Villena, *Vita Christi*, ed. de Josep Almiñana Vallés i Joan Costa Català, 2 vols., València, Ajuntament de València, 1992.
- Isabel de Villena, *Protagonistes femenines a la "Vita Christi"*, selecció de Rosanna Cantavella i Lluïsa Parra, Barcelona, laSal, 1987.
- Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives, *Vita Christi* de la Reverent Abbadessa de la Trinitat.

L'educació de les dones: Joana Lestonnac i la creació de la Companyia de Maria

Casa de l'orde a Barcelona. Litografia a Pilar Foz y Foz,
Fuentes primarias para la Historia de la Educación de la Mujer en
Europa y América... 1989.

En el si d'una família ben acomodada i educada, naixia l'any 1556 a Bordeus Joana de Lestonnac. Ella seria l'encarregada de traduir a l'àmbit femení una de les preocupacions principals que aleshores expressaven els humanistes, encapçalats a Espanya per Lluís Vives: l'educació. Facilitar l'accés de les dones a l'ensenyança esdevindria per aquesta futura monja una missió divina al llarg de la seva vida. La preocupació de Joana envers l'educació femenina tenia arrels familiars. La seva mare, Joana Eyquem de Montaigne, dona culte, era germana del filòsof Michel Montaigne, qui també feu de la necessitat d'educació matèria de reflexió. En casar-se amb Ricard de

Lestonnac, Joana Eyquem convertí la seva llar en un actiu centre cultural, on durant el turbulent període de les Guerres de Religió es donaren cita humanisme i calvinisme, assumit per ella mateixa però no pel seu marit. Ambdós moviments serien influències determinats en el projecte educatiu de la seva filla Joana: d'un, especialment influïda pel seu oncle, prenia la pedagogia, mentre que de l'altre adoptaria l'èmfasi en l'educació femenina, convertida en mitjà d'evangelització i transmissió de la nova fe.

Escultura de Fourmier a la tomba de Santa Joana de Lestonnac.
Col·legi de la Companyia de Maria, Bordeus, 1900.

A l'edat de 17 anys Joana es casava amb Gastó de Montferrand, baró de Landiras, i tindria vuit fills. Ja vídua, als 46 anys, la baronessa de Lanidras renunciava a tots els seus béns i ingressava al monestir cistercenc de Toulouse, d'on malgrat el seu desig, va haver de retirar-se a causa de la duresa de vida. Tot i així, fou durant aquest estada i en el posterior recolliment ascètic a La Mothe, que Joana acabà de donar forma al seu projecte. La *Història de l'Orde* recull que Joana va sentir

aleshores la crida a fundar "... un Orde, consagrat, sota la protecció de la Santíssima Verge, a l'educació de les nenes".

El projecte va rebre el suport d'alguns jesuïtes i, després de diverses gestions, Paule V aprovava la creació de l'Institut de l'Orde de la Companyia de Nostra Senyora l'abril de 1607 amb el *Breu Salvatoris et Domini*. El seu reglament intern havia sofert tanmateix algunes modificacions respecte als documents que inicialment havia presentat Joana a Bordeus.

La gratuïtat de l'educació, que Joana introduïa per primera vegada guiada per una vocació d'universalitat, permetent superar així les dificultats d'accés entre les alumnes, va ésser adoptada. El caràcter integral de l'educació va permetre, a més, que per primera vegada les nenes fossin agrupades en classes, on aprenien conjuntament, segons criteris d'edat i coneixement. Segons l'*Abrégé*, la Fórmula de l'Institut que redactà Joana, les alumnes serien instruïdes en lectura, escriptura i càlcul. En aquest punt, el Breu no recollí les expectatives de Joana, i estipulà que les nenes només rebrien una ensenyança elemental en lectura i escriptura, a més de "treballs d'agulla". De la mateixa forma, el sistema de classes mixte entre externes i internes (nenes que vivien en el pensionat del convent però sense adoptar la disciplina conventual, també novetat) era admès de forma experimental.

Per contra, les disposicions de Joana sobre la clausura van convèncer. Aquest punt era una qüestió sensible en un moment en què el Concili de Trento venia reforçant-la. Joana, però, superà la dificultat que implicava el contacte amb les alumnes concebut una arquitectura conventual que comptava amb espais segregats i comuns, a fi de desenvolupar-hi la vida de clausura, per una banda, i la docència, per l'altra. Igualment, va incloure la presència de professores externes per atendre l'educació de les nenes. L'*Abrégé* també va ésser retocat en relació al govern intern de l'orde. Joana havia redactat una Fórmula de l'Institut i unes Constitucions adaptades del reglament de la Companyia de Jesús i, a l'estil d'aquesta darrera, s'havia pensat en la figura d'una Mare superiora general. També s'afegien, al costat dels tradicionals tres vots solemnes, els vots de clausura i ensenyança. Ambdues disposicions van ésser refusades. En el seu lloc, es va disposar l'agregació de l'Institut a l'Orde benedictí, tot i que en condicions excepcionals ja que la Companyia no quedava sotmesa a l'observança de la seva regla.

El 2 de febrer de 1640 moria Joana, però no sense haver estat testimoni de la ràpida expansió de la Companyia. L'any 1650, la Casa Mare de Béziers, la primera de l'Orde, fundava convent a Barcelona, a partir del qual la Companyia s'estendria per Espanya i Amèrica. L'arrelament de la Companyia a Catalunya, on fou coneguda com les Monges de l'Ensenyança, fou notable, amb fundacions a Tarragona (1698), Seu d'Urgell (1722), Solsona (1758) i Manresa (1825), entre d'altres. L'estreta xarxa de col·laboració i contacte que van mantenir totes les Cases de l'Orde arreu d'Europa i Amèrica, facilitant fins i tot el desplaçament de les monges, fou una pràctica especialment activa.

La fundació de la Casa de Barcelona, en bona mesura fruit dels esforços del jesuïta Guillem de Jossà, és exemple de la capacitat d'iniciativa de l'Orde. La procedència francesa de les primeres monges va beneficiar en un primer moment la fundació, a causa de l'ascendent del país veí durant la primera fase de la Guerra dels Segadors (1640-1652). A mesura que França es va anar retirant del conflicte, les monges van saber combinar una prudent política de negociació amb les autoritats espanyoles amb accions dramàtiques i concretes, com fou l'ocupació del palau de l'Arquebisbe de Tarragona l'octubre de 1655. La comunitat de Barcelona adquiriria amb els anys un paper destacat en la direcció de la Companyia, especialment durant la greu crisi provocada per la conveniència o no d'unificar les Cases sota el govern d'una Generala, al tombant del segle XX. En aquesta qüestió, la de Barcelona se situà al capdavant de les Cases que refusaven la unificació i la centralització, mentre que la de Lleida, també influent, n'era partidària, cosa que efectivament acabà succeint.

L'any 2000, la Companyia va veure reconeguda la seva dedicació a l'ensenyança en el nostre país amb la Creu de Sant Jordi.

Mireia Vidal Quintero

Per saber-ne més

- Isabel de Azcárate Ristori, *El Monasterio de la Enseñanza de Barcelona, 1645-1876*. Barcelona: PPU, 1993.
- Pilar Foz y Foz, *Fuentes primarias para la Historia de la Educación de la Mujer en Europa y America. Archivos Históricos de la Compañía de María Nuestra Señora (1607-1921)*. Roma: Tiplogía Políglota Vaticana, 1989.
- Pilar Foz y Foz, "El proyecto educativo de Juan de Lestonnac a través del tiempo, 1606-1940".

La biblioteca popular Francesca Bonnemaison

Alumnes al pati de l'Institut de Cultura de la Dona a la nova i última seu, al Carrer Sant Pere més baix, 7. Círcol 1922. Arxiu Fotogràfic Biblioteca Francesca Bonnemaison. Barcelona

Popular per a la Dona, amb la voluntat de barrejar “lo útil ab lo agradable” i d'oferir uns coneixements científics, artístics i manuals. La barreja dels tres tipus d'ensenyaments és el que farà de l'Institut un centre excepcional, pel que fa a l'oferta cultural adreçada a les dones a la Catalunya de les primeres dècades del segle. Les promotores de l'Institut, agudes observadores de la realitat que les envoltava, optaren per adequar i ajustar la seva proposta formativa al “progressiu moviment del comerç i de la indústria”. Amb previsió de futur, el centre, doncs, oferí una educació especialitzada per tal que les dones arribessin al mercat laboral dotades de tot un conjunt de coneixements i habilitats que es requerien per a l'exercici de les noves professions.

Sala de lectura "Montserrat Patxot" de la Biblioteca Popular de la Dona. Fotografia presa els anys 20. Arxiu Fotogràfic de la Biblioteca Francesca Bonnemaison. Barcelona

La història més recent de les dones a Catalunya, ha estat, entre molts d'altres aspectes, la història de l'ocupació d'espais i també de creació d'espais propis.

L'any 1909, es creà la Biblioteca Popular per a la Dona. Era la primera biblioteca pública femenina d'Europa i s'avançà gairebé vint anys a d'altres projectes similars, com ara la Fawcett Library, de Londres. L'èxit de la iniciativa va ser tal que, un any després, el 1910, de biblioteca passà a institut i del claustre de Santa Anna, primera ubicació, a la Casa de la Misericòrdia, al carrer d'Elisabets.

Promoure la il·lustració i la cultura de les dones era l'objectiu de l'Institut de Cultura i Biblioteca

Poc temps després, l'Institut creà la secció d'Indústries artístiques i posà en marxa tallers. La idea no era nova. Els tallers de l'Institut ens remeten a aquells tallers que el moviment dels *Arts and Crafts* havien propiciat en alguns països europeus i que comptaven amb una alta participació de les dones.

L'Institut, a través de Francesca Bonnemaison, des dels primers anys de la seva creació, es vincula a diferents entitats ciutadanes, destinades a la promoció dels oficis artístics, entre elles el Foment de les Arts Decoratives (FAD), institució creada el 1903 i encara vigent.

A partir de 1914-1915, l'Institut implantà un nou pla d'estudis que oferí un grau d'estudis preparatoris de cultura general i batxillerat. La seva directora pedagògica, Rosa Sensat, es plantejava com a objectiu donar a la dona una base de cultura científica i artística que fos garantia de perfecció en el seu treball i que la possibilités per a lluitar amb èxit en l'exercici de la seva carrera professional en condicions de superioritat. Són paraules de Rosa Sensat.

Les alumnes de l'Institut creixien i creixien, a mesura que s'ampliava l'oferta acadèmica amb cursos absolutament innovadors per a l'època, com ara el de Delineació, impartit, a partir de 1918, per Leonor Ferrer que fou la primera dona delineant de l'estat espanyol i cap de l'oficina

de plànols de la *Sociedad General de Teléfonos*. I d'altres no tan innovadors però que van tenir una acollida fenomenal, com ara les classes de cuina, —unes especialitzades, d'altres no—, amb una assistència tan massiva que va fer plantejar l'equip directiu la necessitat de tenir un espai propi. També s'ampliaven els serveis: la biblioteca creixia any rere any; la borsa de treball... i un llarg etcètera.

Finalment, el dia 8 d'octubre de 1922, coincidint amb la sessió formal d'obertura del curs 1922-23, s'inaugurà el nou casal, al carrer més baix de Sant Pere, número 7. El nou edifici, va permetre que més de 30.000 dones, circulessin lliurement per la seu de l'Institut. El creixement no tenia aturador però, a partir de 1930, l'endeutament econòmic progressiu i l'esclat del conflicte bèl·lic, entorpiren el funcionament de la institució. Acabada la Guerra Civil, el consell directiu de l'Institut cedí a la Diputació de Barcelona "*todo el haber del Instituto de Cultura y Biblioteca Popular de la Mujer, haciéndose cargo la misma de todo el activo y pasivo de la institución para que continúe la obra social del Instituto*".

Durant el franquisme i les primeres dècades de la democràcia, l'Institut va ser ocupat per diverses institucions. Finalment, el 2003 i gràcies a la pressió de diversos col·lectius de dones, la seu de l'Institut tornava a ser allò que havia estat en els seus inicis un espai de dones, una fita en la topografia femenina de la ciutat.

Isabel Segura Soriano

Per saber-ne més

- Isabel Segura, *Memòria d'un espai. Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, 1909-2003*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- Isabel Segura; Anna Cabó, "Francesca Bonnemaison i Farriols: constructora de un espacio cultural de mujeres", a *Treinta retratos de maestras*, Madrid, Cuadernos de pedagogía, 2005.

Bibliotecàries catalanes: l'Escola de Bibliotecàries

"Alumnes de les dues primeres promocions a la classe del professor Lluís Segalà", 1916 o 1917. Universitat de Barcelona. Facultat de Biblioteconomia i Documentació. Arxiu de la Facultat de Biblioteconomia i Documentació

Al llarg de la història, les biblioteques i els bibliotecaris, en masculí, sempre havien exercit la seva professió al marge de la societat en què vivien. La biblioteconomia s'entenia com l'art de conservar els tresors bibliogràfics privats en institucions com els monestirs, la universitat o els palaus nobles. A partir del Renaixement el llibre aconsegueix tenir un significat social important i apareix el bibliotecari entès com a erudit i baró, però en el segle XIX, amb el concepte modern de biblioteca com a servei públic i de caràcter social, diverses raons afavoriran la progressiva incorporació de les dones a la biblioteconomia.

A Espanya, amb l'entrada del segle XX, l'ensenyament primari és ja obligatori per als

dos sexes i les dones podran accedir oficialment a la universitat a partir de 1910. A Catalunya la Mancomunitat de Prat de la Riba desenvolupa una política caracteritzada pels seus aires modernitzadors en diversos àmbits, entre ells el cultural i l'educatiu, cosa que serà molt significativa per a la formació intel·lectual i professional de les dones catalanes.

Així, l'any 1915 s'inicia el projecte de creació d'un sistema bibliotecari que contemplava la creació d'una xarxa de biblioteques populars al llarg del territori català i que seria la primera xarxa de biblioteques públiques de l'Estat espanyol. El projecte preveia la formació prèvia de professionals, a diferència d'altres llocs on la creació d'escoles de personal bibliotecari és posterior a la instauració de biblioteques públiques. D'aquesta manera, el 3 de novembre d'aquell mateix any comencen les classes en la que fou segona escola d'aquest tipus a Europa, primera i única a l'Estat durant 50 anys i que ha tingut continuïtat fins l'actualitat: l'Escola Superior de Bibliotecàries de Barcelona.

L'Escola naixia amb una clara vocació universitària, amb professorat de renom: universitaris i intel·lectuals de primera línia i assignatures modernes i pràctiques. Per poder cursar els estudis que duraven tres anys, les alumnes havien de tenir 17 anys i superar una prova selectiva d'ingrés equivalent a coneixements de batxillerat. Un cop graduades, podien trobar feina a les biblioteques públiques de la xarxa que començaria a funcionar l'any 1918, quan sortí la primera promoció de bibliotecàries o bé, treballar a les biblioteques d'entitats i organismes diversos, com per exemple, l'Institut de Cultura per a la Dona, el qual ja disposava de biblioteca.

Des de la seva creació l'Escola ha passat per diferents etapes i períodes, alguns més brillants que d'altres, fins a la plena integració com a facultat en la Universitat de Barcelona als anys 90 del segle passat. Però ja des dels seus inicis intentà fomentar sempre les possibilitats de vida social i cultural de les alumnes, facilitar l'activitat acadèmica, promoure estades pràctiques en biblioteques, reunions professionals, etc. A més, en aquells primers anys d'existència, hi hagué molt interès en què les estudiantess fossin reconegudes socialment malgrat la discriminació que suposava, en aquells moments, els ínfims salaris que rebien a canvi de la seva activitat laboral o l'assistència a centres específics que formaven les dones tan sols per exercir aquelles professions considerades exclusivament femenines. No obstant aquests inconvenients, la creació de l'Escola Superior de Bibliotecàries, així com d'altres institucions d'ensenyament femení com l'Escola d'Infermeres per exemple, van ser de gran transcendència social en l'època,

perquè contribuïrien a la incorporació de les dones al món laboral, alhora que facilitaven la seva preparació cultural i tècnica.

D'aquelles primeres bibliotecàries que van passar per l'Escola se'n poden recordar molts noms: Rosa Leveroni, Aurora Díaz Plaja, Teresa Boada, Carme Rovira ... i moltes altres dones anònimes o no, que van procurar demostrar sempre una arrelada vocació professional i una gran voluntat de servei, fins i tot en circumstàncies adverses, tal i com es va veure durant la Guerra Civil, quan es jugaven la vida diàriament des dels bibliobusos amb què portaven llibres al front.

Montse Argente Jiménez

Per saber-ne més

- Maria C. Cugueró i Conchello; Maria Teresa, Boada i Vilallonga, Maria Teresa; Vicenç Allué i Blanch. *El Servei de Biblioteques del Front, 1936-1939*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1995.
- *Dones bibliotecàries: calendari 2003*. Barcelona: Institut Català de la Dona.
- Assumpció Estivill Rius. *L'Escola de Bibliotecàries: 1915-1939*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1992.
- Assumpció Estivill Rius. *Una Mirada retrospectiva: de l'Escola Superior de Bibliotecàries a la Facultat de Biblioteconomia i Documentació 1915-2005*. Barcelona: Facultat de Biblioteconomia i Documentació, 2006.
- Consuelo Flecha García *Las primeras universitarias en España (1872-1910)*. Madrid: Narcea, 1996.
- Alexandre Galí. *Història de les Institucions i del moviment cultural a Catalunya: 1900-1936*. Llibre VIII, *Institucions d'ensenyament per a la dona*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí, 1983.
- M. Carme Mayol, "Passat i present de la professió bibliotecària". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*. Núm. 9 (desembre, 2002).

Maria Teresa Vernet i la novel·la "Les algues roges"

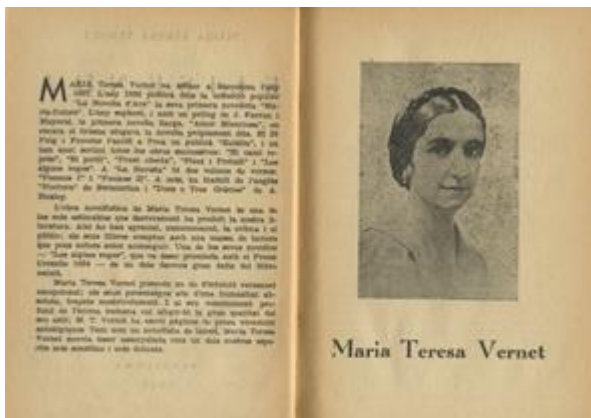

L'autora al pati de l'Ateneu Barcelonès.
Fotografia: @Eulàlia Busquets Lluch.
(http://www.escriptors.cat/autors/vnetm/pagina.php?id_sec=3142)

L'any 1934 Maria Teresa Vernet i Real va ser la primera dona en guanyar el prestigiós premi literari Joan Crexells amb la seva novel·la *Les algues roges*, que es va publicar a l'any següent. La concessió d'aquest premi va suposar el reconeixement públic a la seva intensa tasca literària. Amb 19 anys, el 1926, Maria Teresa Vernet havia publicat la seva primera novel·la, *Maria Dolors*, i al llarg dels anys següents *Amor silenciosa* (1927), *Eulàlia* (1928), *El camí reprès* (1930), *Presó oberta* (1931), *Final i preludi* (1933) i *Elisenda* (1935).

Maria Teresa Vernet (Barcelona, 1907-1974), professional de l'escriptura que en paraules de la seva amiga, la també escriptora Anna Murià, va ser "la personalitat literària femenina més destacada de la preguerra", va publicar també dos reculls de poemes, contes i alguns articles de tema social. Intel·lectual, interessada per la filosofia, va fer estudis de literatura i de música i va compondre i publicar algunes peces musicals. Des del 1931 va participar, formant part de la comissió de cultura, dels projectes del Club Femení i d'Esports de Barcelona.

Algunes de les seves novel·les porten com a títol un nom de dona, i totes tenen a dones com a protagonistes. Com altres escriptores contemporànies (Mercè Rodoreda, Carme Monturiol, Aurora Bertrana, Carme Karr i Anna Murià). Maria Teresa Vernet desenvolupa a les seves novel·les històries de dones que no responen als rígids models femenins de l'època, que no centren la seva vida en el matrimoni i la maternitat i que han de resoldre els conflictes que els hi suposa voler viure de maneres diferents a les establertes. En relació als conflictes que viuen les protagonistes de les seves novel·les, totes aquestes escriptores construeixen i fan visibles nous models, referents i valors per a les lectores.

Fotografia de Maria Teresa Vernet publicada a la primera pàgina de la seva novel·la *Elisenda*, Barcelona, 1935.

Maria Teresa Vernet analitza caràcters i comportaments de dones enfrontades a problemes concrets i que han de resoldre dilemes morals. Els conflictes es presenten en les relacions entre elles i els homes, entre mares i filles, entre "models socials femenins" i desitjos subjectius, entre puresa i passió... i posen a les protagonistes en la necessitat de prendre decisions i de poder canviar les seves vides. Ja des de la seva primera novel·la, *Maria Dolors*, apareix com a tema el conflicte entre l'amor intel·lectual i reposat i l'amor instintiu i passional, que es repetirà en totes les posteriors. Utilitzant recursos de la novel·la psicològica, l'autora contraposa dones molt diferents, unes que segueixen els camins establerts i altres que es deixen portar per una passió amorosa o per l'amor a la creació artística i al coneixement.

Posant en joc sistemes de valors i models, Maria Teresa Vernet estableix sempre un vincle entre l'educació i la cultura i la fortalesa moral.

A *Les algues roges* -les algues que s'agiten al fons de les aigües més clares i més quietes-, les protagonistes, Isabel i Marina, s'enfronten de maneres diferents a la passió amorosa per un home. Isabel -que ja ha viscut aquesta experiència com a personatge d'un conte anterior titulat *El perill*-, vol mantenir la seva llibertat i la independència en front el sexe. La pròpia experiència viscuda i la refinada educació que ha rebut la porten a buscar una relació amorosa que es basi en una comunió intel·lectual o espiritual, i no en el desig sexual. Amb caràcter alligador i didàctic, Maria Teresa Vernet ens explica com Isabel es convertirà en mentora maternal i model femení per a Marina, que podrà, després de deixar-se portar per la passió i viure situacions molt turbulentes, doloroses i confoses, trobar també una diferent manera de viure.

Maria Teresa Vernet va escriure casi tota la seva obra entre 1926 i 1937. La guerra l'afectà profundament, i després de la victòria feixista ja no va escriure més novel·les ni va voler reeditar les anteriors. Només va publicar alguns contes en català i, sobretot es va dedicar a la traducció (feina a la qual s'havia dedicat també abans de la guerra). Alguns llibres d'A. Huxley, E. Fromm, G. Greene o J. Joyce van ser traduïts per ella.

María José González Madrid

Per saber-ne més

- Maria Teresa Vernet. *Les algues roges*. Barcelona: laSal, edicions de les dones, 1986 (hi ha una segona edició a Horsori editorial, 2006).
- Neus Real Mercadal. *Les novel·listes dels anys trenta: Obra narrativa i recepció crítica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- Neus Real Mercadal. *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 200
- Pàgina al web de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana (AELC)

Mercè Rodoreda (1908-1983)

Mercè Rodoreda. (c) Fundació Mercè Rodoreda

L'autora més traduïda de la literatura catalana ens ha deixat pàgines memorables on la fractura del subjecte femení és indestriable de l'experiència del matrimoni i de la maternitat. Sabem que a *La plaça del diamant*, les dones neixen i moren partides, i, "si no s'han ben partit, la llevadora les acaba de partir amb ganivet o a cops de vidre d'ampolla i ja queden així per sempre". També sabem que Cecília Ce és esbatussada pel seu amant al *Carrer de les camèlies* i que la metàfora de volar és central en la construcció de la llibertat de la Colometa.

En la narrativa i els contes de Rodoreda, la forta presència de personatges femenins i la seva experiència del matrimoni i la maternitat viscuda des d'allò que els amenaça –l'avortament, la prostitució i la infidelitat– són problemes que han estat estudiats per la crítica feminista, malgrat les rotundes afirmacions de la mateixa autora negant l'aproximació feminista de la seva obra (vegeu l'entrevista amb Dolors Ollé i Carme Arnau, 1980). Tanmateix, és potser la llengua de Mercè Rodoreda la que va filant una experiència de l'espai interior, hereva a la vegada de les escriptures modernes –Virginia

Woolf i Katherine Mansfield, Joyce, Faulkner o Carner– i de l'existencialisme francès, però també, i sobretot, de la recerca d'una veu per dir-se.

Mercè Rodoreda. (c) Fundació Mercè Rodoreda

Els noms propis, els títols, l'estil, l'escriptura vinguda i forjada des del dins són la gran recerca de Rodoreda. Recerca d'una veu, però també d'un espai simbòlic i físic on poder escriure, com ho prova la seva constant lectura dels viatges interiors i geogràfics d'Henri Michaux o d'Antonin Artaud. La mateixa Rodoreda també va viure múltiples desplaçaments en l'espai. Certament, l'exili de la Barcelona franquista l'any 1939 va obrir a Rodoreda una llarga sèrie de vivències de la casa i de l'estranger que li van permetre fugir de la presó de l'ordre quotidià i domèstic: del marit i el fill. La primera casa fou la convivència el Château de Roissy-en-Brie situat als afores de París amb altres intel·lectuals catalans exiliats com l'Obiols (Joan Prat), Anna Murià i Agustí Bartra, entre d'altres. Després, la cambra de minyona de l'edifici parisenc del carrer *Cherche-midi*, molt a prop dels grans magatzems *Bon marché* on Rodoreda comprava els trossos de roba que cosia per vendre a firmes de luxe durant l'exili. Més tard, el pis de Ginebra des d'on veia la muntanya del Salève i el llac Lemán a partir de 1954, o el jardí del final dels seus dies a Romanyà de la Selva

en la seva tornada a Catalunya...

La recerca i la multiplicació d'un "espai exterior" interior és constant en la seva obra. Es tracta del caràcter espacial però interior que traspua no només en els seus personatges i en les seves incursions en la creació plàstica –aiguades, aquarel·les i *collages*–, sinó també en l'expressió de la natura. El jardí i la flor són els grans *leitmotiv* que singularitzen els viatges per camins, carrers i reixes, ja sigui a *Quanta, quanta guerra...* (1980), a la novel·la pòstuma *La mort i la primavera* (1986) o al gran llibre de contes titulat *Viatges i flors* (1980).

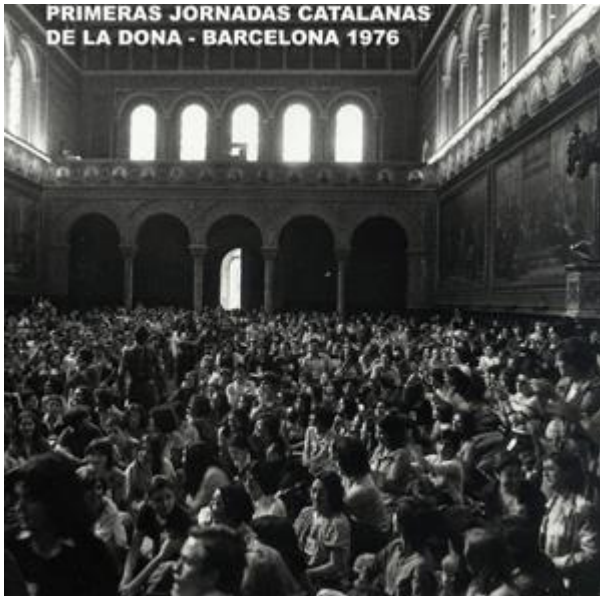
Com si la veu literària –aquelles veus literàries que Rodoreda tant va trobar a faltar en la seva literatura catalana contemporània– només es pogués cercar en un esforç que escriu i llegeix com qui cuida, poda i fa créixer un jardí. Com en la carta que Rodoreda va escriure al seu atentíssim i estimat editor, Joan Sales, el 3 de febrer de 1964: “Regueu els lliris. Planteu xeringuilles. Podeu els rosers. Feu créixer els lilàs.”

Joana Masó

Per saber-ne més

- Montserrat Casals, *Mercè Rodoreda, contra la vida la literatura*. Barcelona: Edicions 62, 1991.
- Mercè Ibarz, *Mercè Rodoreda: exili i desig*. Barcelona: Empúries, 2008.
- Mercè Rodoreda i Joan Sales, *Cartes completes (1960-1983)*, edició a cura de Montserrat Casals. Barcelona: Club Editor, 2008.

Projectes educatius dels 70: un espai i un temps per inventar

Primeres Jornades Catalanes de les Dones. Imatge a:
<http://Mafeministalf.blogspot.com/p/biografia-feminismo.html>

Mentre les veus oficials i els polítics han anomenat “*transició*” el període comprès entre els 70s i els 80s, des d’una mirada de dona podem dir-li “un temps per inventar”. Efectivament, la influència dels moviments antiautoritaris nascuts a França i Itàlia i la sortida del nostre país de la dictadura va constituir una oportunitat perquè sorgissin un ampli ventall de somnis silenciats durant molts anys.

Aquests somnis abastaven tots els camps de la cultura, especialment el món educatiu, on tenien un gran protagonisme les dones. Elles feien circular llibertat femenina en un món masculí que encara no estava clarament definit en relació al poder. La lluita contra el patriarcat i contra l’autoritarisme tenien punts en comú, la qual cosa feia que poguéssim dur a terme una important transformació del món educatiu. Tot i

així, les dones participaven tant en grups feministes com en altres plataformes per la millora de la qualitat d’ensenyament.

Aquestes pràctiques de llibertat, per tant, tenien lloc al carrer i altres espais, dutes a terme per mares i per mestres dones (des de l’educació infantil fins a la Universitat). Apareixien nous àmbits de discussió, molt propers a les necessitats i interessos de les persones, més acostats a pràctiques que responien al que Anna Maria Piussi anomena “política primera”. És a dir, la política en primera persona que té en compte els desitjos i les pràctiques de relació per fer-los realitat.

Primeres Jornades Catalanes de les Dones. Imatge a:
<http://Mafeministalf.blogspot.com/p/biografia-feminismo.html>

El maig de 1976 se celebraven les primeres *Jornades Catalanes de les Dones*, dins de les quals va tenir una especial rellevància el que fa referència a l’educació. Més enllà de la crítica a l’escola patriarcal, el desig compartit era la construcció d’una escola coeducativa que reinventés les relacions entre els sexes i que reconegués autoritat femenina en la creació de sabers. Dos anys més tard tenien lloc les primeres Jornades de “*dona i educació*”, organitzades tant per grups informals (com ara el grup de dones ensenyants, el grup de dones feministes o el grup de cultura feminista) com institucions renovades o de nova creació, amb presència fonamental de dones, com ara l’Institut de Ciències de l’Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona i l’Institut Municipal d’Investigació en Psicologia aplicada a l’educació, depenent de l’Ajuntament de Barcelona. Això volia dir que aquest ajuntament, entre d’altres, recollint una tradició que venia de començament del segle XX, es feia ressò, no solament de les demandes laborals i de gratuïtat, sinó també de les de millora qualitativa de l’educació. En aquesta institució s’havia impulsat una Comissió de Política Educativa, amb caràcter obert. El 1974 s’havia creat

l’anomenada “Escola d’expressió” que, més tard, prendrà el nom de la seva fundadora, *Carme Aymerich*. Aquesta escola concebia l’expressió artística com a nucli vital de l’èsser humà, cosa que comportava una transformació de la perspectiva educativa, posant l’accent en la invenció

necessària que cada criatura humana ha de portar al món, allò original que la farà singular. L'Escola d'Expressió ha estat un referent per a moltes dones mestres.

També l'IMIPAE, creat el 1977 per un grup de dones, respon a la necessitat de transformar profundament el món educatiu, entenent la recerca en aquest àmbit com a quelcom vinculat a l'experiència quotidiana de l'aula i a la reflexió al voltant d'aquesta pràctica. Per tant, participaven en aquest camí dones mestres, mares, psicòlogues, pedagogues, sociòlogues. Fruit d'aquesta cooperació naixia la Pedagogia operatòria, que volia fer de l'aprenentatge una veritable experiència de creixement personal, en relació a l'altre.

Un espai important per a les dones ensenyants fou també la seva participació a les escoles d'estiu de *Rosa Sensat*, un espai d'encontre i formació –amb clara majoria de professores- que contribuï a impulsar una escola catalana, pública i de qualitat, tot possibilitant l'aparició de cooperatives de professores i mares, que més tard entrarien a la xarxa pública. Rosa Sensat significava l'enllaç amb la tradició de l'escola de la República i de l'Escola Nova.

Hi ha tantes mirades a l'època com històries de vida de les dones ensenyants de llavors. Perquè aquestes dones, amb consciència feminista o no, van deixar una petjada que continua essent referent avui dia. I ens mostra que en el present continua essent enriquidor l'encontre entre la política de les dones i el món educatiu, tal com practiquem a Duoda, a *Soffes, relacions d'autoritat en educació* i altres comunitats de dones, com ara Diótima a Itàlia. Tenim un referent clar i proper en el *Movimento d'autoriforma* italià, dins del món de l'educació.

Asunción López Carretero

Per saber-ne més

Anna Maria Piussi, Ana Mañeru (coords), *Educación, nombre común femenino*, Barcelona: Octaedro, 2006.

La vida de l'esperit

Formes d'espiritualitat lliure a l'època medieval

'imatge d'una beguina',
extreta de 'Des doctes dantz', imprès
probablement a Lübeck circa 1489.

D'entrada cal remarcar que els diferents tipus de societat que se succeeixen durant els llargs segles que abasta l'Edat Mitjana tenen un tret comú: la religió, és a dir, el cristianisme que les embolcalla. Durant aquests segles i, sobretot a partir de l'any 1000, va tenir lloc un procés de renovellament espiritual, en el si del qual es van produir diverses experiències religioses, dins, al llindar o fora de l'ortodòxia, en les quals trobem una presència massiva de dones, la majoria de les quals sense el guiatge dels homes.

Ja des dels seus orígens, el cristianisme va exercir una forta atracció per a les dones, que s'hi van adherir en un gran nombre. A la base d'aquesta atracció, sens dubte, es troba la figura de Crist, un home amb qui, com ha escrit Luisa Muraro, *"una dona cristiana té naturalment moltes semblances, que és el model de cada cristià i que era, per tants aspectes, profundament diferent dels seus semblants de sexe masculí"*. Elles van crear les comunitats de cèlibes —tot identificant *"celibat"* amb *"vida asexual"*— formades per dones vídues i solteres. Rebutjaren l'obediència filial, la subjecció

conjugal, i la funció maternal esdevingué una maternitat de caire espiritual. A més, van contribuir amb força a la difusió de la nova fe predicant per tot l'Imperi, és a dir, van assolir una fita important: l'accés a la paraula, una paraula que secularment els havia estat negada. Com assenyala Jo Ann Mc Namara, en estudiar aquest moviment, és molt possible que les cèlibes trobessin en les seves comunitats, en les seves activitats i en les seves cases compartides, una germanor que els ofería recompenses emocionals encara desconegudes i l'oportunitat de redefinir la seva pròpia identitat.

La progressiva estructuració i institucionalització androcràtica del cristianisme va comportar que la seva jerarquia, paulatinament, anés canalitzant aquest model de vida creada a partir de i per a les dones vers el monacat femení. Així, l'opció lliure de les dones pel celibat es convertiria posteriorment en una imposició per a aquelles que volien menar una vida religiosa, l'única sortida per a les quals seria el monacat.

Malgrat aquests esforços, van continuar existint dones que van perseverar en el desig de dur una vida religiosa, individualment o comunitàriament, sense estar necessàriament adscrites a una de les comunitats monàstiques conegudes. Aquest és el cas de les *deodicaetae* i *deovotae*, donades, eremites i cenobites. En la majoria de casos, es tracta de dones que s'uneixen de forma espontània per compartir una vida d'espiritualitat lliure.

És així que durant els segles IX, X i primeries del segle XI, als comtats catalans, trobem a la documentació dones definides com a *deodicaetae* i *deovotae*, paraules que nomenen i identifiquen dones, la característica diferencial de les quals era la seva particular vivència de l'espiritualitat. Es tracta de filles o vídues d'homes de la noblesa i de les famílies comtals, que apareixen a la documentació comprant i venent, és a dir, administrant llur patrimoni amb total llibertat. Desenvoluparen, doncs, una pràctica de l'espiritualitat que no comportava una renúncia a la possessió i administració dels seus béns personals. A la segona meitat del segle XI, però, s'observa una regulació i canalització d'aquesta pràctica d'espiritualitat femenina ver el monacat benedictí. No obstant això, a les darreries del segle XII i començaments del XIII, està documentada l'existència d'una petita casa de dones consagrades a Déu: es tracta de la comunitat de Vimbodí, que no era pròpiament un monestir constituït. L'absència de terminologia

monacal i el fet que aquesta comunitat sigui designada només per un imprecís *dominabus*, indica que es tractava d'una comunitat religiosa de dones amb una estructura jurídica laxa.

També la vida eremítica exercí una forta atracció entre les dones de la cristiandat medieval, i concretament als Països Catalans l'eremitisme té una llarga tradició. A Mallorca, concretament a Pollença, Manacor i Felanitx, ja des dels inicis del segle XIII trobem eremitoris on vivien les dones en nombre reduït. Sovint es tracta d'una mare amb la seva filla i alguna amiga que decideixen retirar-se elles soles al cim d'una muntanya per menar una vida d'oració i de treball compartit, lluny del món. L'experiència més extrema, però, de vida espiritual contemplativa i solitària la trobem en l'eremitisme urbà. És la que van menar les dones conegudes com a cenobites, murades, "rescluses" o emparedades. Es reclouïen en una cel·la a tocar de les muralles d'un convent o de la ciutat, on acostumaven a tenir dues habitacions: una era un locutori i l'altre un dormitori. Aquesta reclusió no significava, però, un aïllament de la realitat social que l'envoltava, ja que sovint la cenobita associava la seva existència retirada a activitats de beneficència a l'exterior. A més a més, podia rebre visites en el locutori i molta gent hi anava tot cercant orientació personal i espiritual. Existien altres formes d'eremitisme urbà força menys rígides: les que implicaven una existència retirada dins de l'àmbit familiar amb activitats de beneficència dutes a terme a l'exterior.

Com en el cas de les cèlibes que les havien precedit en les primeries del cristianisme, la cúpula eclesiàstica, en un patró que es repeteix al llarg dels segles, va lluitar esforçadament per posar sota el seu control el cos de les dones i els models de vida d'espiritualitat laica creats per elles, tot institucionalitzant-los en el monacat femení, un monacat les regles del qual, com diu Montserrat Cabré en estudiar les *deodicatae* i les *deovotae*, van escriure especialment els Pares de l'església.

Elena Botinas Montero

Per saber-ne més

- Montserrat Cabré i Pairet, "Deodicatae y devotae. La regulación de la religiosidad femenina en los condados catalanes, siglos IX-XI". A: Angela Muñoz Fernández (ed.), *Las mujeres en el Cristianismo medieval. Imágenes teóricas y cauces de actuación religiosa. Actas de las VIII Jornadas de historia de las mujeres*. Madrid: A.C. Al-Mudayna, Laya 5, 1989, pp. 169-182.
- Montserrat Cabré i Pairet, "La dedicación de la mujeres a la vida religiosa y el desarrollo de géneros feudal en los condados catalanes, siglos IX-XI", *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, 1-2 (1994), pp. 185-208.
- Jo Ann Mc Namara: "A New Song. Women en the First three Christian Centuries", *Women and History*, Nova York: The Haworth Press, 1983.
- Elena Botinas, Julia Cabaleiro i Ma. Àngels Duran, *Les beguines. La Raó Il·luminada per Amor*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Scripta et documenta*, 63) 2002.

Les bones dames: les càtares

Bones dames, així és com les dones càtares es designaven a si mateixes. Com el de les beguines, el catarisme fou un moviment molt ampli que va atènyer un territori extens d'Europa i fins i tot una part de l'Àsia Menor. El que es coneix millor és el que es desenvolupà a Occitània, on els càtars van rebre també el nom d'albigesos, gràcies a les fonts que ens forneix la Inquisició i les cròniques de la repressió. Del País d'Oc va passar als territoris de la Corona catalano-aragonesa, on va tenir un ampli predicament a la societat, sobretot des de la segona meitat del segle XII: al Rosselló i a les valls pirinenques, però també a ciutats com Barcelona, Lleida, València, Mallorca i d'altres. Bona prova d'aquesta influència la tenim en el fet que Pere I de Catalunya-Aragó, marit de Maria de Montpeller, va morir a Muret defensant els seus súbdits albigesos contra els croats francesos.

Els càtars es definien com l'Església dels veritables cristians i s'anomenaven a si mateixos com a bons cristians, bons homes i bones dames, i reconeixien un únic sagrament: el del baptisme espiritual per imposició de les mans o *consolament* en occità, que complia la funció d'ordenació; dones i homes el podien rebre indistintament i els conferia la mateixa autoritat per predicar la paraula de Déu i per administrar, al seu torn, el sagrament que havien rebut. Els batejats, les i els *perfectes*, com els anomenen els catòlics, eren la classe sacerdotal de l'Església càtara. Les dones tenien, doncs, la mateixa plena capacitat per a la vocació religiosa i per al sacerdoci —un sacerdoci la capacitat per al qual Tomàs d'Aquino negà a les dones i que actualment l'Església catòlica les hi continua negant— que els homes. Seguien unes normes estrictes: abstinència sexual, viure en comunitat, no menjar cap aliment d'origen animal, no mentir, i renunciar a qualsevol tipus de violència.

imatge de l'interior del castell càtar de Montségur (Ariège, França)

Efectivament, el Déu de l'Amor de la teologia no volia el mal i no hi havia cap patiment ni cap violència que tingués justificació davant d'Ell. Eren contraris, per tant, a les guerres santes, islàmiques o cristianes. La gran pensadora francesa Simone Weil, reflexionant sobre el grau de civilització de la societat albigesa, diu: "Les idees no hi xocaven, circulaven en un medi en certa manera continu. Aquesta és l'atmosfera que s'adiu amb la intel·ligència; les idees no estan fetes per lluitar (...) catòlics i càtars, lluny de constituir dos grups diferents, estaven tan mesclats que la topada amb un terror inaudit no va poder separar-los". Aquest tipus de societat s'allunya de l'ordre patriarcal en què estava immersa la societat feudal per acostar-se a un altre: l'ordre simbòlic de la mare, pròxim i amatent amb la vida.

Les *perfectes* eren econòmicament independent gràcies a llurs herències personals i al treball de totes al comerç o a la indústria domèstica: cosien, adobaven la roba i teixien, amb el teler de fusta en temps normals i amb la filosa en el temps de les persecucions en què havien de fugir constantment d'un amagatall a un altre. Així podien vendre o canviar la producció per assegurar la seva subsistència, independentment de la bona voluntat dels creients i, fins i tot, prestar-los algun petit servei.

Les cases on vivien en comunitat estaven, doncs, obertes al món: no hi estaven enclaustrades i la relació que tenien amb l'exterior era constant: hi donaven hospitalitat, prestaven assistència als ancians i als impedits, tenien cura dels malalts i servien com a escoles on educaven les nenes que els hi eren confiades. Les *perfectes* sortien sovint per anar a la capçalera del llit d'algun malalt o a casa d'una bona creient, i, a més a més, la gent anava a visitar les bones dames i a comprar els productes que fabricaven. Eren un lloc de vida entre dones que reunia i unia dones de totes les edats i de tots els estaments socials.

A la base de la preferència pel cristianisme càtar en front del cristianisme romà per part de moltes famílies de l'oligarquia rural hi trobem el compromís personal d'una dona que orienta l'elecció religiosa dels seus fills i néts, encarregant-se d'educar-los en la seva fe: dones com Esclarmunda de Foix, mare de sis fills, que essent ja vídua, es va convertir en *perfecta* i va participar en el debat entre catòlics i càtars, Garsenda i Galharda, les primeres *perfectes* cremades per la Inquisició, i un llarg etcètera.

L'Església de Roma, temerosa de la gran expansió del catarisme, va endegar una Creuada com les que es feien contra els infidels a Terra Santa. A desgrat dels anys de terror, el moviment càtar, però, continuava reeixint i aleshores l'Església romana va posar en marxa el que ha estat el seu instrument més abominable: la Inquisició. Montsegur, darrer bastió dels càtars, ha esdevingut gairebé una llegenda. Del que gairebé ningú en parla és que el seu *castrum* es va construir no com un lloc de refugi i de defensa, sinó com un lloc de vida retirada de unes perfectes, al front de la qual estava Fornèira de Péreille, senyora de Montségur. Fornèira, en decidir fer-se *perfecta*, va deixar el seu marit i, cap el 1204 va obrir una casa de *perfectes* al cim de Montségur a la qual es retirà amb algunes companyes, i on prestaven assistència als més desfavorits. Va ser més tard, amb l'embranchida dels exèrcits croats, quan es convertí en refugi de les restes de les comunitats religioses que havien escapat de les fogueres. Després de deu mesos de setge Montségur es va retre. I aquest lloc, dissenyat per una dona per a la pau, ha esdevingut un símbol de la violència més desfermada: unes 225 persones, dones i homes, foren cremades vives al lloc anomenat Prat dels Cremats el dia 16 de març de l'any del Senyor de 1244. Així, des del segle XIII, amb la derrota de la civilització càtara, en paraules de Simone Weil "Europa no ha tornat a trobar mai en el mateix grau la llibertat espiritual perduda a conseqüència d'aquesta guerra".

Elena Botinas Montero

Per saber-ne més

- Anne Brenon, *El veritable rostre dels càtars*. Barcelona, Pagès Editors, 1998.
- Anne Brenon, *Las mujeres cátaras*, Premià de Mar, Tikal Ediciones.
- Simone Weil, "L'agonia d'una civilització vista a través d'un poema èpic". *Escrits sobre la guerra*. Alzira, Edicions Bromera, 1997.

De l'eremitisme al Císter: espais d'espiritualitat de les dones a Catalunya

Imatge del monestir de Santa Maria de Vallbona (Urgell). Fotografia extreta de:
Els monestirs de Catalunya
<http://www.monestirs.cat/monst/monestir.htm>

L'eremitisme és el moviment de manifestació espiritual on les dones trobaren un primer camí de participació a l'església cristiana. Els seus orígens cal cercar-los en la tradició del desert com lloc i manera de cercar, apropar-se al transcendent a través de la fugida, el rebuig, el silenci, cercant l'aïllament de l'entorn i intentant aconseguir una sublimació espiritual. Aquest moviment de crida al desert, de vida ascètica i de solitud, és conegut com el dels Pares i Mares del desert. El trobem testimoniats al segle III tot i que potser abans en terres de l'Alt Egipte, Palestina, Síria i la Capadócia. En tenim detalls directes escrits per Egèria al text on descriu el seu viatge -"Pelegrinatge a Terra Santa"-, datat vers l'any 380.

La tradició reconeix com a primers ermitants Pau de Tebes, Antoni d'Egipte i Maria Egipcíaca. Vers l'any 270, l'abat Antoni en fou orientador i guia. L'historiador C.H. Lawrence comenta que a l'oest del delta del Nil i al desert, eren espais poblats per colònies d'eremites que vivien en centenars de coves

individuals. A cada grup se'l denominava *laura*, camí, o passatge. Egèria ho descriu amb aquestes paraules: "*en un petit altiplà, prop del santuari no hi havia altra cosa que innumbrables ermites d'homes i dones. Vaig trobar allà una dona molt amiga meva, de la qual tothom, a Orient donava testimoniatge, una santa diaconessa de nom Martana, que jo havia conegut a Jerusalem, quan ella hi pujà per pregar; ella dirigia monestirs d'apotactites i verges*".

De l'arribada d'aquests moviments a terres d'Europa, en tenim llegendes i històries, però sobretot el fil conductor fou el pas vers el monacat. Així, ho diu M. José Arana: *Se piensa que Mª Magdalena tuvo una vida misionera, evangelizando en Provenza. Pero existe también la tradición que le atribuye una vida eremítica intensa en esta zona (...) Pero además, y eso nos interesa particularmente, toda la geografía del oeste europeo quedó sembrado de iglesias, hospitales y ermitas bajo su advocación.*

A Europa, el bosc va prendre la mateixa significació que el desert oriental. L'ideal de vida ascètica seguien inspirant a individus i grups. A Europa s'estengué ben aviat. A França sorgiren grups eremítics en la regió del Loire i d'Aquitània; al sud, a la Provença i a la vall del Ródan, ben aviat naixeria una comunitat més estable, plenament cenobítica i organitzada, provinent de primitius assentaments d'eremites, com ara el convent femení fundat per Cesari d'Arlés, o la fundació de santa Radegunda de Poitiers.

A Catalunya les zones eremítiques se situaren al Pirineu: Vall d'Aran, Ribargoça i Pallars, amb eremitoris lligats a monestirs benedictins com Lavaix o ermites devotes o votatives; al voltant del Cadí, amb ermites a redós de l'antic cenobi de Sant Sadurn de Tavèrnoles; al sud del Cadí i al Solsonès. I més tard a zones del Montsec, al Montsant, a Vallclara, a la Segarra i Pla de Lleida. No sabem el nombre d'ermites de deodades o devotes que d'alguna manera estaven a recer de l'orde benedictí. Hem de pensar que entre els segles IX i XI quasi no hi ha monestirs de dones, comptant-ne tan sols 10 entre els anys 895 i 1328. Per contra, trobem, des del 785 a 1347, 114 monestirs d'homes. És sobretot a la zona de la Catalunya Nova —valls del Riucorb, a la Segarra— que l'eremitisme de tipus contemplatiu donarà lloc més tard a tota una xarxa de monestirs cistercencs femenins: Vallbona, Vallsanta, Tallat, la Bovera. Un fet però que es dona també a d'altres zones, com és el cas del monestir de Valldonzella (Collserola) i el de Valldaura (Berguedà).

Serà doncs l'orde del Císter el que cercarà sortides conduïdes de l'eremitisme. A Catalunya en tenim una bona mostra, al llarg del segle XIII. Als que ja hem esmentat se li afegeixen: Santa Maria de Valldemaria (Maçanet de la Selva), Sant Feliu de Cadins (Cabanès), Santa Maria de Vallverd (Tragó de la Noguera), Santa Maria d'Eula (Millars, Rosselló), Santa Maria de Pedregal (Talladell, Urgell), Santa Maria de les Franqueses (Balaguer), Sant Hilari de Lleida, Bon repòs (Morera del Montsant), Santa Magdalena de Montbenet i Sant Joan (Berga), Santa Maria de Manresa i Santa Susanna de Mercadal (Girona). En la majoria d'aquestes fundacions intervingueren, en el moment d'afiliar-se a l'Orde del Císter, *domnas* de la noblesa com Berenguera de Cervera, Gerlada de Portella, Elvira comtessa d'Urgell, entre d'altres.

Montserrat Obiols i Bou

Per saber-ne més

- Eufemià Fort i Cogul, "L'eremitisme a la Catalunya nova", *Studia Monastica*, 7, 1965.
- Montserrat Obiols i Bou, "El monacat femení a la Catalunya medieval: Santa Maria de Valldaura (1241-1399)", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 17 (2006), pp. 177-198.

Els miralls de Clara d'Assís: el naixement de l'Orde de Santa Clara en terres catalanes

Gravat representant l'arribada de les dues santes a la platja de Barcelona (1726). De la matriu xilogràfica, conservada a l'Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat

Clara d'Assís va viure en uns temps de plena efervescència dels moviments religiosos nascuts de l'anomenat "despertar evangèlic". Arreu d'Europa, als segles centrals de l'edat mitjana, laiques i laics sentiren la necessitat d'una vivència de la fe més directa i personal, i trobaren en el seguiment del Crist pobre crucificat, en l'ideal pauperístic, una de les vies més fructíferes per dur-ho a la pràctica, una via de llibertat. Els ordes mendicants, franciscans i clarisses, beuen i són fruit d'aquest procés.

Clara i el seu projecte espiritual i comunitari encarna també el que la historiadora de les religions Adriana Valerio ha definit com la "inquietud femenina", significat la presència forta de les dones en aquest moment de la

història. A l'hora de definir el seu projecte en femení dins de l'espiritualitat franciscana, d'acollir i fer seu el llegat de Sant Francesc, hi jugaren un paper important les relacions que va establir amb dones (Agnès de Bohèmia i Ermetrudis de Bruixes) o amb grups de dones tocades pel seu carisma i el de les damianites (nom que prenen les primeres germanes de l'orde de Santa Clara, a partir de la casa mare a Sant Damià). Relacions creadores de nous espais de vivència de la fe en un marc monàstic viscut des de l'espiritualitat de Clara, que és de seguiment de Crist, de radicalitat en la vivència de la pobresa i fraternitat evangèlica.

El Papa Urbà IV donant la regla de Santa Clara a la mateixa santa. Regla de Santa Clara, en català. Segle XV, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, ms. 3723, fol. 1 v

Sorpren la força i rapidesa com s'expandeix l'orde; com en terres franceses i hispanes, en especial, sorgeixen les "deixebles de Santa Clara", sovint envoltades d'una ària de llegenda i de misteri, sovint també descrites com a familiars de la santa. A hores d'ara és una evidència que per part de Clara hi havia una voluntat fundadora, de creació de nous espais, de vinculació genealògica entre les cases i les germanes; com també ho és la confluència amb els desigs i trajectòries espirituals de dones que, en el perfil de comunitats informals (beguines, beates, "*mulieres religiosae*"), en els *burgs* de les viles medievals, s'assabentaven per vies diverses (per l'arribada de "missions" de damianites, o a través de peregrinacions a Itàlia) del projecte de Clara.

Les terres de l'àrea catalana esdevenen un primerenc i privilegiat escenari per veure com es posa en joc aquest ventall de relacions i mediacions, per descobrir en la història la cadena dels miralls present en la mística de Clara i en la seva experiència contemplativa. Ja a la dècada del 1230 (Clara mora el 1253 i el projecte a Sant Damià s'inicia al 1212),

trobem documentades a la Península les 6 cases primeres de l'orde: Pamplona, Burgos, Saragossa, Zamora i Salamanca, a les quals s'afegeixen les 12 "*sorores penitentium*" que el 1236 reben resposta afirmativa de Gregori IX a la seva demanda de fundar a Barcelona un monestir de "monges pobres recluses de l'orde de Sant Damià". Naixia el monestir de Sant

Antoni de Pàdua, més tard conegut com a Santa Clara (avui amb continuïtat i memòria dels seus orígens a Montserrat).

En aquests primers monestirs, per sobre de les particularitats i dinàmiques diferenciades, el model fundacional responia, en primer lloc, a la força i demanda prèvia de grups de dones autòctones que, des d'una vivència fora del marc reglat, encaminen la seva trajectòria cap al nou model liderat per Clara i les damianites. La vinculació amb el projecte de Clara es dirimeix, en el cas barceloní, amb la presència de dues deixebles i familiars de la santa Agnès i Clara, que arriben de manera miraculosa a la platja de Barcelona “en una barqueta sens remes ni veles”, tal com recull una llegenda que probablement es bastí a l'interior de la comunitat, es transmeté per memòria oral, i es posà per escrit més tard (en les memòries de la priora Dorotea Çarovira a la dècada del 1630 i en les cròniques de l'orde d'aquesta centúria).

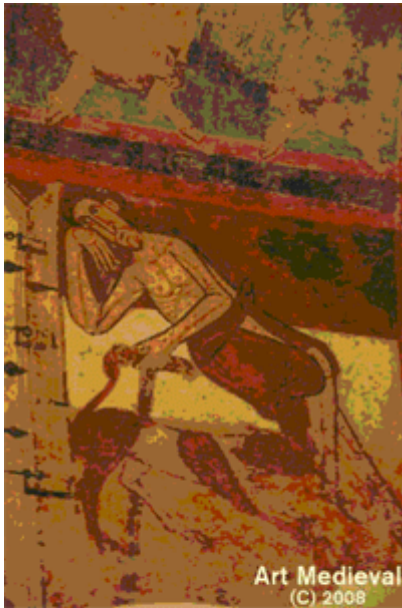
En la cadena de fundacions, de miralls i de genealogia amb Clara, la comunitat de Barcelona, protomonestir de l'àrea, marcà un model en la creació d'altres comunitats en una primera etapa (Lleida, el 1240, Tarragona, el 1248, Tortosa, el 1267, Montblanc, el 1296) i transferí germanes als nous monestirs de Castelló d'Empúries (1260), Vilafranca del Penedès (1308) i Pedralbes-Barcelona (1326). El ressò de la seva llegenda fundacional, que esdevé memòria femenina en la història, arribà fins a terres castellanès, i és així com Clara de Janua, una de les protagonistes de la llegenda de Barcelona, es va fer origen del monestir d'Almazán (Sòria), vers 1253.

Núria Jornet i Benito

Per saber-ne més

- Jill Webster, *Els franciscans catalans a l'edat mitjana*. Lleida, Pagès editors, 2000.
- Núria Jornet i Benito, *Sant Antoni de Barcelona: l'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses de Catalunya*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.

Heretges medievals: les dones valdeses al Languedoc, sostenidores i predicadores

Aquest fresc de Llätzer de St. Climent de Taüll (finals s. XI) mostra l'interès que l'època va tenir en la qüestió de la pobresa. Valdès va abraçar la vida de pobresa i predicació al llegir la Vida de Sant Alexis, noble romà que també va vendre les seues possessions.

A partir del segle XII van aparèixer arreu d'Europa tot un seguit de moviments que maldaven per una major participació dels laics en l'esfera espiritual, tant dins com fora de l'església, i que en especial buscaven reformular el concepte de "vida apostòlica", tot vinculant-lo a la lliure predicació de l'evangeli i a la pobresa. Les beguines, els càtars o el Lliure Esperit als marges de l'església, o els ordes mendicants en el seu si, en són bon exemple. La majoria d'aquests moviments van articular a més l'experiència espiritual femenina, almenys en els seus primers estadis. Aquest fou el cas del valdesianisme, poc conegut a la nostra terra però que arrelà de forma considerable al Languedoc.

Els valdesos van aparèixer per primera vegada a Lió de la mà de Pere Valdès, entorn la dècada de 1160, un comerciant ric que va abraçar la pobresa i que ben aviat va comptar amb un grup de seguidors i seguidores, el Germans Pobres de Lió, que insistien en la lliure predicació i en la necessitat de traduir la Bíblia a les llengües vernaculades. Aquests dos punts resultaven extremadament problemàtics per a l'Església, que tenia aleshores el monopoli sobre la predicació i el text sagrat. Tot i que Valdès no va voler trencar amb l'Església i va intentar la reconciliació (alguns membres van retornar-hi, com és el

cas dels Germans Pobres de Duran d'Osca), van ésser declarats definitivament herètics per la butlla *Ab Abolendam* (1184). Cal dir que els valdesos no van ésser condemnats per qüestions doctrinals sinó més aviat per la seva pràctica; en aquest sentit, la *Ab Abolendam*, que només distingia entre aquells que predicaven sense autorització i els que predicaven amb error (però sense definir-lo), va situar els valdesos en un espai ambigu, provocant que fossin sovint jutjats al costat dels càtars malgrat les grans diferències doctrinals entre ambdós moviments.

Als territoris de la Corona d'Aragó els valdesos són designats amb el terme *insabati* (en referència a les robes austeres que vestien) o amb el de Pobres de Lió. Alfons II, primer monarca en legislar contra els grups de valdesos, fixava la pena en expulsió (1194) i Pere II introduïa, quatre anys després, la pena de mort per obstinació. Tot i així, la persecució no va ésser sistemàtica fins després de la croada contra els albigesos; fins aleshores van ésser ben rebuts a les terres de Foix i Tolosa, i es té notícia de presència valdesa a Vienne, Viviers, Avinyó, Arlès, Tarascó i Montpeller. Al nord d'Itàlia existí també un altre gran nucli valdès, conegut com els Pobres Lombards.

El moviment no va desenvolupar una estructura eclesial molt jerarquitzada i és probablement per aquest motiu que la participació femenina fou notable. Existia una forta convicció que qualsevol laic o laica podia actuar com a sacerdot (perfecte) i mestre, cosa que va permetre a les dones fer-hi un espai adient per a expressar el seu desig i compromís espirituals. Aquestes, però, no es van limitar a participar en les comunitats locals, sinó que algunes van exercir també la predicació itinerant, tal com mostra el *Contra Valdenses et Arianos* (c.1190) de Bernat de Fontcaud, on hi figurava tot un capítol contra la predicació femenina. Els predicadors itinerants, seguint el model de la Comissió dels Setanta de l'Evangeli de Lluc (cap.10), solien viatjar en parelles, fins i tot mixtes, i eren coneguts com *barbes* o *pobres de l'esperit*, o bé com "bones gents".

Les persecucions a què va ésser sotmès el moviment, junt amb el fet que va heretar un gen de pacificació des de la seva naixença, fruit de la intencionalitat primera de no separar-se de l'Església oficial, va donar a les comunitats valdeses algunes característiques particulars que plasmaven a la pràctica la seva política de no confrontació. Així, la base del moviment es trobava principalment en l'àmbit domèstic. La majoria de dones valdeses de les quals es té notícia en el *Llibre de les Sentències*, que recull alguns processos inquisitorials de la zona de Tolosa, eren preferentment acusades d'acollir reunions a les seves llars o bé de donar allotjament als predicadors itinerants, com és el cas de Guillerma Gari, d'Alzona. A banda, la transmissió genealògica era fonamental per a la supervivència del moviment, com bona prova n'és la crema el maig de 1320, al costat del cap de la comunitat de Pamiers, Raimon de Santa Fe, de la que havia estat la seva dida, Agnès Francou.

El manteniment de les xarxes valdeses requeria també la mateixa complicitat: algunes cases servien a la vegada com a centres d'ensenyament i formació dels futurs perfectes o diaques, ja que l'estudi i la vida senzilla no eren característiques exclusives dels predicadors itinerants, sinó senyes d'identitat del moviment, com ho eren també el refús als juraments, a les misses per difunts o al Purgatori. Els valdesos predicaven activament, sovint recorrent a grans porcions bíbliques que coneixien de memòria, però també van prendre mesures per protegir-se, sobretot quan la persecució ja fou una realitat, a partir dels anys 30 del segle XIII. Assistien a missa regularment i observaven alguns rituals per a passar desapercebuts, tot i que aquestes pràctiques eren molt variades i les polítiques divergien molt d'uns grups a d'altres. Així, comunitats que no van desenvolupar un component anti-sacramental però sí donatista admetien que una dona consagrés l'eucaristia.

Al Languedoc les comunitats valdeses van continuar existint fins el segle XVI, quan es van unir a l'església reformada, encara que ja molt minvades degut a les fortes persecucions que continuaren patint. Mentre els Pobres Lombards es radicalitzaven, els Germans de Lió van optar generalment per un perfil baix. Probablement per això a finals del segle XIII les valdeses foren excloses dels capítols que les comunitats mantenien periòdicament i els fou cada cop més difícil d'accedir a les posicions de predicadores i perfectes.

Mireia Vidal Quintero

Per saber-ne més

- Jean, Duvernoy, *Cathares, Vaudois et Béguins. Dissidents du Pays d'Oc*. Toulouse: Ed. Privat, 1994.
- Malcom D. Lambert, *Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus*. London: Edward Arnold, 1977.
- *Vaudois languedociens et Pauvres Catholiques*. Toulouse: Privat, 1967.

Limitar l'autoritat de les beguines: el procés contra na Prous Boneta (1325)

Inicial historiada on Bernat Gui entrega la *Practica* a Joan XXII.
Bibliothèque municipale de Toulouse, Ms 481- fol. 001r.

A principis del segle XIV, en l'època que al nord de França es processa i condemna la beguina Margarita Porete i al sud es persegueix els espirituals, va viure a la ciutat de Montpeller, capital del Regne de Mallorca, una beguina anomenada Na Prous Boneta. Nascuda el 1296 o 1297 en el proper poble de Saint Michele de la Cadière, Na Prous va mantenir a la ciutat, al costat de la seva germana Alisseta i d'una amiga de nom Alaraxis, una casa que romania oberta a dones i homes d'un corrent que es reconeixia a si mateix amb el nom de "pobres germans i germanes de la penitència" (és a dir, de la conversió o *metanoia*), afins al franciscanisme espiritual i a les doctrines de Pere Joan Olivi. En ser laics que portaven una vida espiritual, els membres d'aquest corrent foren sovint denominats "beguins i beguines". Des de finals del segle XIII els pobres de la penitència van caure sota sospita d'heretgia, i des del 1318 es cremaren a la foguera els primers condemnats. Famosa en la memòria del grup serà, per exemple, la foguera de Girona. Des d'aleshores, l'heretgia perseguida es coneixerà amb el nom curiós de "heretgia dels beguins i beguines cremats".

Na Prous va ser detinguda amb les seves companyes la primavera de 1325 i el 6 d'agost del mateix any prestà declaració "per pròpia voluntat i gràcia, i sense interrogatori" davant

del tribunal de la Inquisició de Carcassona presidit pel dominic Enric de Chamayo. En no voler respondre les preguntes dels seus acusadors, Na Prous no espera a la presó l'interrogatori dels jutges —cosa que sí que patiren les seves companyes, uns mesos més tard—, sinó que reclama per a ella la capacitat de construir un discurs partint de la seva experiència viva de Déu. El seu discurs és una autobiografia espiritual autèntica que proclama molt alt davant les jerarquies de l'Església de Roma el que pensa i el que creu.

Segons aquesta confesió o autobiografia, Na Prous va ser no solament una dona laica que portava un vida religiosa, com una més d'entre les beguines de tendències espirituals-franciscanes, sinó que va ser també i sobretot una dona marcada per experiències místiques i visionàries, conscient de la seva missió en la transmissió i magisteri d'un missatge revelat als altres, dones i homes. Na Prous afirma, entre d'altres ensenyances, que és l'encarnació de la paraula viva i diu d'ella mateixa que, com Crist que fou blasmat en el seu cos, ella també ho serà en el seu "cos de paraula". L'experiència de Na Prous porta l'empremta de la mística del cor i d'altres corrents de l'anomenada mística femenina, i està impregnada i construïda en el context de les pràctiques devocionals i espirituals que recorren l'Occident medieval dels segles XIII i XIV. El resultat és un text sorprenent que expressa en el llatí dels notaris de la Inquisició, tot i que pinzellat de frases en el provençal matern de la processada, un relat que va ser pronunciat en primera persona amb la convicció que la conseqüència directa era la foguera.

Podem suposar que la condemna explícita a l'església secular i les idees sorprenentment radicals que expressà aquesta dona —com les que expressaren uns anys abans els guillemites de Milà de la seva mestra Guillerma, en afirmar que ella era l'encarnació de l'Esperit Sant—, van resultar molt difícils d'acceptar per molts dels que la conegueren. Cap home i només algunes dones, si més no segons els interrogatoris davant la Inquisició, sembla que la creien en allò que pertoca a la seva "divinització"; però ni els uns ni les altres la denunciaren o deixaren de freqüentar-la, fins i tot el sacerdot fra Ramon de Juan. En qualsevol cas, el prestigi de Na Prous va romandre aparentment intacte en els cercles beguinals del Languedoc, a Montpel·lier, i després al Mur, la presó de Carcassona on va estar 3 anys, des de 1325 fins la seva mort el 1328, i on sembla que va actuar, amb èxit, de consellera de moltes persones i de defensora de la seva pròpia causa. Possiblement va ser a causa d'aquest prestigi, del qual va gaudir sense cap mena de dubte, que l'inquisidor la condemnés no solament com a heretge sinó també com heresiarca, és a dir, mestra en l'heretgia. I també fou segurament per aquest motiu, que la cremaren —aconsellats pel Papa que temia una revolta popular— a Carcassona i no a Montpel·lier, ciutat que l'havia vist créixer i on havia exercit el seu magisteri.

Sabem, doncs, que els jutges del passat, tot i condemnar-la, varen reconèixer la seva autoritat. No ha estat així en el present. Al segle XX, els estudis que se li han dedicat l'han considerat sovint com un cas aïllat, una nota a peu de pàgina en la història de l'heretgia a l'Occident, una dona excèntrica i trastornada per la seva missió. Tan sols recentment, rellegint el procés sota una nova mirada, hem anat redescobrint la força i l'autoritat de les paraules i de l'experiència de Na Prous Boneta.

Blanca Garí

Per saber-ne més

- A. Burham Louise, "The Visionary Authority of na Prous Boneta", en Alain Boureau y Sylvain Piron eds., *Pierre de Jean Olivi (1248-1298). Pensée scolastique, dissidence spirituelle et société*. París: Vrin, pp. 319-339.
- Blanca Garí, "Fuera de la ley / por encima de la ley. Proscripción y movimientos a institucionales en la Baja Edad Media", en Santiago Castillo y Pedro Oliver coords. *Las figuras del desorden. Heterodoxos, proscritos y marginados*. (V Congreso de Historia Social de España, Ciudad Real 9-10 noviembre 2005). Madrid: Editorial siglo XXI, 2006, pp. 137-165.
- William H. May, "The confession of Prous Boneta. Heretic and Heresiarch" en John H. Mundy (ed.) *Essays in Medieval Life and Thought presented in Honour of Austin Patterson Evans*. New York: Biblio&Tanner, 1965, pp. 3-30.

Dones al voltant de Ramon Llull: Beatriu de Pinós i l'Escola Lul·liana

"Il·luminació de Randa i Llull i ensenyant a París", a Tomàs Le Myésier, *Bevicolum*. (Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Col·leccions especials Ramon Llull)

El pensament filosòfico-místic de Ramon Llull (1232?-1316?), més comunament vinculat a noms com Thomas le Myésier, Lefèvre d'Étaples o Agrippa von Nettesheim, va comptar també amb seguidores femenines, tot i que no gaire conegudes. Moltes d'elles apareixen relacionades amb la tasca de creació i sosteniment de les institucions lul·lianes, especialment a través de donacions testamentàries, com és el cas d'Antònia Gomis i Isabel Martines (ambdues a mitjans del segle XV) per l'Escola de Barcelona. D'altres van adoptar un mode de vida místic, com Anna Maria del Santíssim Sagrament. Preferentment interessades en la creació d'espais per a la formació, elaboració i divulgació del pensament de Llull, no és casual doncs que aquestes dames tinguessin forts vincles amb les terres de Catalunya-Aragó, i sobretot amb Mallorca,

d'on el beat era originari.

Després de la mort de Llull, la seva doctrina va continuar guanyant deixebles, especialment entre els franciscans espirituals i l'àmbit beguí, i més endavant entre els humanistes. Bon exemple n'és la beguina Ròmia Rovira (c.1460) a la mateixa Mallorca, popularment coneguda com Dona Auleza, que es reconeixia com a deixeble d'un mestre lul·lista. Tot i així, no existia un centre important dedicat a l'ensenyament de l'Ars lul·liana, que era més aviat cultivada en petites escoles o bé per estudiosos a títol individual, alguns d'ells vinculat a la universitat.

Aquesta era la situació quan dues dames van endegar projectes diferents per aconseguir fundar una càtedra lul·liana a Ciutat de Mallorca. El primer projecte fou el de Beatriu de Pinós (1433-1485), baronessa de Melany. Comptava amb una fortuna força considerable, que ja en el seu primer testament (1477) llegava en gran part a la Ciutat de Mallorca i al Regne de Mallorca per a impulsar-hi la creació d'un centre d'ensenyament lul·lista. Mario de Passa, beguí i lul·lista, fou l'encarregat de presentar el projecte al Consell de la Ciutat i parlava aleshores de Beatriu com una dama que feia la donació '*per la molta devoció que la dita noble senyora té en la ciència o art de l'egregi mestre Ramon Llull*'. La donació estipulava que l'escola comptés amb tretze alumnes i un mestre. Els alumnes havien de córrer món per estendre l'Ars lul·liana, i els més preparats havien de fer via cap a terres sarraïnes. Malauradament, la voluntat de Beatriu no s'acomplí del tot. Ja l'octubre de 1478 la seva filla, Joana Estefania de Castro, impugnava el testament provocant que el rei Joan II, partidari en principi del projecte, suspengués la donació. Seguí un plet que a mitjans segle XVI encara restava obert i que no es resolgué clarament.

Beatriu, però, fou més que protectora del lul·lisme. En carta que una amiga li dirigí es parla del '*gran plaer com m'han dit que teniu estant al puig de Randa, on vós tant desitjàveu d'estar: diuen aquí que hi ha molt bon lloc dispost per pregar a Déu*'. A la mort de Beatriu es trobaven tres volums de Llull en la seva biblioteca: el '*Libre de la Contemplació*', els '*Cent Noms de Déu*' i el '*Lahors de Nostra Dona*', que parlen de l'interès místic de Beatriu.

El projecte d'Agnès Pacs (o Pax) i Segarra (també de Quint) va trobar millor fortuna. Pertanyia a l'aristocràcia urbana de la Ciutat de Mallorca, i la seva família, amb gran prestigi social i econòmic, s'interessà per l'humanisme. De fet, els Pacs van produir importants lul·listes, com Nicolau de Pacs o Esperandéu Espanyol, a més de seguir protegint el lul·lisme a través de la fundació d'Agnès. La petició a Ferran II de crear un Estudi General va sortir d'aquest cercle (autoritzada per carta reial el 30 d'agost de 1483) encara que fou Agnès qui hi posà els mitjans

econòmics. En la donació (1481) s'acordava el manteniment d'un mestre i dos estudiants. El mestre acabà essent Pere Daguí, lul·lista important de l'època, i tant ell com els seus successors es comprometien a oferir ensenyança lliure i gratuïta a tothom qui ho demanés. El projecte d'Agnès tampoc trobà aplicació fàcil, en aquest cas per l'oposició del inquisidor Guillem Casells i pels problemes econòmics. L'Estudi funcionà precàriament fins que finalment dos segles després fou fundada la universitat.

La vessant més mística de les dones vinculades al lul·lisme és representada per Anna Maria del Santíssim Sagrament (1649-1700), qui a petició del seu confessor escrigué "*l'Exposició sobre el llibre del beat Ramon Lull d'Amic e Amat*". Nascuda a Valldemossa (Mallorca), ingressà al convent dominic de Santa Catalina de Siena (Palma), on ocupà diverses posicions, i és allí on entrà en contacte amb el "*Blanquerna*". Oració, contemplació, devoció i pràctica de la caritat i la benevolència són elements lul·lians que Anna emfatitza a fi d'aconseguir l'entrega total i la unió íntima amb l'Amat. "*No es pot fer altra cosa que mirar i callar, mirar i "gossar" quan s'arriba a aquest amor que és la caritat i la benevolència amb la que s'amen l'Amic i l'Amat*", escrivia. L'*Exposició* comença amb un llarg discurs sobre la incapacitat d'Anna (i el sofriment resultant) de posar per escrit les veritats d'Amor, per passar després al comentari, gairebé frase per frase, de l'*Amic i Amat*. L'obra va causar certa disputa arran de les corrents jesuïtes contràries a la mística lul·liana.

Mireia Vidal Quintero

Per saber-ne més

- Jocelyn Nigel Hillgarth, *Readers and Books in Majorca*. París: CNRS, 1991.
- Álvaro Santamaría Arández, "La Donación Prollullana de Beatriu de Pinós", *Boletín de la Sociedad Arqueologica Lullinana*, 35 (1976), pp. 37-140.
- Anna M. del Santíssim Sagrament (Intr. De S. Trias Mercant). *Càntics i Cobles*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1988.

La pregària diària: el llibre d'hores

"Maria de Borgonya llegint el seu llibre d'hores", Llibre d'hores de Maria de Borgonya, circa 1479

remetent, probablement, als misteris del rosari –que apareix en una l'altra miniatura del mateix llibre.

Ocupa la part central i frontal de la imatge la Verge, i a la seva falda, el Nen, jugant amb un conill. Ambdós estan emmarcats per la nau d'una gran catedral gòtica, representats d'esquenes a l'altar, guardats per quatre àngels, dos davant i dos darrera. A la dreta de la Verge i el nen, apareix representada la reina Maria, més petita, en el moment en què els hi ofereix el llibre, acompanyada de tres dames, totes quatre agenollades; a la part esquerra, també de menor dimensió, el rei postrat als peus de la Mare i el Fill sembla resar. Encara a la mateixa imatge, Maria de Borgonya ofereix a la "Madona" uns dels seus llibres d'hores.

"imatge d'un llibre d'hores i d'un rosari", Llibre d'hores de Maria de Borgonya, circa 1479 (Biblioteca Nacional d'Àustria, còdex 1857, fol.43 v).

La Verge és la devoció central d'aquest llibre; del llibre per llegir les hores, és a dir, les pregaries que pautaven les diferents seqüències temporals en què s'organitzava la jornada: matines, "laudes", prima, terça, sexta, vespres i completes. El petit ofici de la Verge és una de les parts fonamentals d'aquesta tipologia de llibre, n'és de fet la seva raó de ser, juntament amb els textos que conformen cada una de les hores de l'ofici "parvo" (antífones, versets, responsoris...). D'altres parts fonamentals són: el calendari, les perícopes dels Evangelis, les oracions compostes a la Verge, i conegudes pel seu incipit — l'"Obsecro te" i "O intemerata"— els Salms penitencials, els Sufragis i l'ofici de difunts. A aquesta composició textual fonamental, es poden afegir l'ofici de l'Esperit Sant, el de la Creu, les Lletanies, i d'altres oracions... Aquest repertori textual, quasi sempre, és enriquit i embellit amb els corresponents cicles iconogràfics.

La historiografia reitera que el llibre d'hores neix a partir del Breviari, el llibre de devoció de les i dels religiosos per excel·lència, per a ser el "*breviari de laiques i laics*", que mantenen la devoció però no poden dedicar gran part del seu temps al món al res i a la contemplació. El llibre d'hores és, doncs, una reducció del breviari perquè les dones i homes laics puguin resar les hores canòniques marcades per l'Església. D'altra banda, com dèiem,

"Visitació de Maria a Isabel". Llibre d'hores (Biblioteca de Catalunya, manuscrit núm. 853, fol. 38). [Biblioteca Virtual Joan Lluis Vives, <http://www.luisvives.com/>]

el llibre d'hores recull, en especial a partir del segle XIV, un programa de textos i imatges amb poques variants textuais i iconogràfiques. Possiblement, part del seu èxit a la Baixa Edat Mitjana es deu a la seva versatilitat, perquè s'adapta a les devocions personals i locals —tant pel que fa a la seva composició textual com iconogràfica—, i perquè és un llibre que defuig el control directe de l'Església. El gust i desig personal de la o del comitent es pot apreciar en la tria d'algunes oracions, en l'elecció de les santes i sants de devoció particular, en el calendari, en els textos de les lliçons de les hores, i en les imatges que acompanyaven cada cicle; així com en la enquadernació. Aquestes variants podien ser d'elecció pròpia i singular de la o del futur propietari del llibre, o d'aquella o aquell que l'oferia com a regal, però també podia ser una elecció de les persones que confeccionaven el llibre —un escriptori monàstic, un taller librari o més tard un taller d'impremta.

Són algunes de les imatges i alguns dels seus textos els que vinculen la difusió d'aquests llibres, primer, a les dones laiques de la reialesa i de l'aristocràcia i, després, a les dones burgeses, les del món dels negocis, de la banca, d'àmbits professionals específics —jurídic, notarial, de funcionaris reials...— i d'alguns oficis més exclusius —argenteria, draperia, tallers de llibreteria, d'il·luminació i pintura, d'impremta...etc. Per les dones de la reialesa, de l'aristocràcia de sang, i als segles XV i XVI per a les dones de l'aristocràcia del diner, aquest llibre és més un objecte de luxe i símbol d'estatus —i esdevindrà aviat un objecte de veneració, una icona, exposada en un lloc adient de l'habitació, de l'oratori o de l'estudi, per ser contemplada— que un llibre de lectura. Per a la lectura disposaven de llibres menys luxosos, amb menys miniatures i ornamentació, i amb una enquadernació menys costosa.

La presència del llibre d'hores creix al temps que s'obren camí els elements que porten a una interiorització de la religió. L'oració es transforma en un acte íntim, en un diàleg espiritual de l'ànima amb Déu. La imatge del llibre d'hores entre les mans es converteix així en una invitació a la pregària i al recolliment, perquè aquest llibre implica un tipus d'oració mental, privada, en silenci, preludi d'una nova forma d'entendre la devoció.

El llibre d'hores o de les hores és un tipus de llibre que la dona transmet sovint de manera concreta i particular a dones de la família o a amigues, tot marcant una genealogia i una cadena de possessió femenina. És el cas, per exemple, del Llibre d'Hores dit d'Isabel la Catòlica que sembla que fou de Joana Enríquez, esposa del rei Joan II i mare de Ferran el Catòlic; d'aquesta passà a mans d'Isabel la Catòlica, no sabem si com a regal de la seva sogra, i finalment, Isabel li trameté a la seva filla Joana. El llibre passà "*de dona a dona*" —per línia femenina— de Joana Enríquez a la seva néta Joana, la futura Joana I d'Aragó i Castella.

Serveix així mateix per iniciar els primers passos en la lectura, és a dir, serveix com a "*becerol* o *beceroles*", per a conèixer les primeres lletres i per aprendre a llegir les primeres síl·labes. Aquest ús vincula, doncs, el llibre d'hores a l'aprenentatge i a la mare, o aquella o aquell que acompanya la criatura en els seus primers passos en la vida, i la inicia en el res, en la lectura i l'escriptura (com indiquen les imatges comentades de Santa Anna i la Verge Maria). La reina de França Isabel de Baviera (1371-1435), per exemple, va manar realitzar un llibre

d'hores per a la seva filla Joana, i un "A, B, C dels salms" per a l'altra filla, Michèle; les dues nenes tindrien uns 6 o 7 anys. Esdevenia doncs, el Llibre d'Hores, un vehicle d'alfabetització i de primera instrucció: llegint una o altra pàgina del còdex, seguint amb els ulls i "sil·labejant en veu alta, les lletres, fins assolir una compressió del text".

I, és finalment, una tipologia de llibre present en els inventaris dels béns de dones de diverses classes i estaments socials: de la reialesa i de l'aristocràcia —en aquest cas amb un destacat component ornamental i d'imatges—, fins les dones d'estaments més populars —amb poca o nul·la ornamentació. Sabem, per exemple, que en l'inventari dels béns de la reina Joana I d'Aragó i Castella, es registren, entre d'altres llibres, 11 breviaris, 15 missals i 50 llibres d'hores en pergamí o en paper, manuscrits o impresos, fets a París o a Venècia. I tots ells ricament enquadernats. I que en l'inventari de béns de la beata mallorquina Apellona es recull l'existència d'un llibre d'hores, probablement el llibre en què ella resava les hores.

Del repertori de Llibres d'Hores de procedència catalana o existents en els biblioteques catalanes, sobresurten: el Llibre d'Hores d'Hipòlita d'Aragó (avui a la Biblioteca de Monsterrat), el Llibre d'Hores il·luminat pel mestre de *La cité des dames* i pel mestre Luçon (avui a la Biblioteca de Catalunya), i les Hores dites de la reina Maria, amb miniatures de Bernat Martorell, procedent del convent de clarisses de Barcelona (avui conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona).

M.Elisa Varela Rodríguez, Núria Jornet Benito

Per saber-ne més

- Josep Arnall i Juan, Joaquín Yarza Luaces, *El libro de Horas de la reina María de Navarra*, Barcelona: Moleiro edit. 1996, 2 vols. Facsímil y estudio.
- Francisco M. Gimeno Blay, *Un libro de Horas de la Casa de Dos Aguas. (El manuscrito 103-V 1- 3 de la Biblioteca Bartolomé March de Mallorca)*, Valencia: Grupo de Arte y Bibliofilia, 1993.
- Anna Muntada i Torrellas, M. Elisa Varela Rodríguez, *El Libro de Horas de "Carlos V". Textos e Imágenes*, Madrid: Club Bibliófilo Versol, 1999.
- Anna Muntada i Torrellas, *Marguerite de Bourbon, las horas y los días, a Libro de Horas de Margarita de Borbón. Libro de estudio*, Grandes Ediciones Selectas, 2006, pp. 87-152.
- Josefina Planas, "Plegarias iluminadas: Libros de horas conservados en bibliotecas catalanas", *De Arte*, 6 (2007), pp. 75-106.

Isabel Roser i les benefactores catalanes d'Ignasi de Loiola

Església dels Sants Just i Pastor (Barcelona), on Isabel Roser va conèixer Ignasi de Loiola (1523). La mateixa Isabel explica que en veure el sant a l'altar major, va sentir una veu que l'instava a cridar-lo.

El dia 1 d'octubre de 1542 Isabel Roser escrivia a Ignasi de Loiola: *"No veig l'hora quan podré desembarassar-me de tot (...), tinc aquest sentiment que tot el que és d'aquí ho haig d'oblidar, sense ressentir-me'n"*. Amb aquestes paraules, Isabel Roser confirmava el seu desig més ardent: aniria a Roma per a, Déu ho volgués, fer els vots d'obediència, castedat i pobresa al sant i incorporar-se així a la Companyia de Jesús. Aquest anhel, però, només seria realitat viscuda durant prop de 2 anys. Isabel, vídua i amb la fortuna repartida, feia els seus vots junt amb dues altres dames al mestre Ignasi el dia de Nadal de 1545 a Roma. Malgrat això, el papa Paule III a instàncies d'Ignasi rellevaria el 1547 la Companyia de Jesús de l'obediència de dones, cosa que confirmaria en la butlla *Licte debitum* (1549). Acabava així definitivament el somni d'Isabel, que moriria a finals de 1554 al convent de Santa Maria de Jerusalem, a Barcelona. Enmig, quedava una història d'amistat, entrega,

col·laboració i conflicte amb Ignasi de Loiola.

Anys enrere, el 1523, el pelegrí Ignasi arribava a Barcelona animat per Agnès Pasqual, una de les *"ínigas"* de Manresa, com eren conegudes les seves seguidores. Des de molt aviat, abans fins i tot que es formés la Companyia a París, Ignasi va rebre el suport de vàries dames catalanes. Moltes d'elles es van comprometre amb el projecte de reforma dels convents de Barcelona que Ignasi va voler endegar, a més de ser-li benefactores tant durant l'època dels seus estudis, a Barcelona, París i Venècia, com després a Roma durant i després la fundació de la Companyia de Jesús. Estefania de Rocabertí (esposa del governador Juan de Zúñiga), Aldonça, comtessa de Cardona, Eleonor Çapila, Guiomar Gralla i Desplà, Isabel de Requesens i Boixadors, Isabel de Jossa i Jerònima Clavera són algunes de les que, entre d'altres, van sostenir la missió d'Ignasi de Loiola, no només econòmica, sinó també personalment. Així, el grup de dames catalanes, nobles o adinerades, sempre seria un dels puntals d'Ignasi: Isabel Roser en fou la més decidida, però la consciència de formar part d'alguna manera de la Companyia era present en moltes d'aquestes dames, tant catalanes com d'altres indrets.

La conveniència de crear una branca femenina de la Companyia va ser motiu de reflexió i debat, i en bona mesura es va dirimir al voltant d'Isabel i les seves companyes a Roma. De fet, Ignasi mai va perdre el seu compromís amb la reforma monàstica femenina i a Roma va confiar les tasques de la casa de Santa Marta, que acollia a antigues prostitutes, a Isabel. Però el sant es debatia en la incertesa: era convenient que, donada la missió en què estaven compromesos els jesuïtes, la predicació en la Europa de la Contrareforma, s'acceptessin dones en l'orde? Davant les reticències d'Ignasi, Isabel va recórrer a Paule III per sol·licitar l'admissió a la Companyia, de qui efectivament va aconseguir-la.

Aquesta decisió va causar tensions internes que, sumades a certs conflictes que Isabel va protagonitzar amb alguns sacerdots a Roma, van portar que Ignasi finalment es decidís per incorporar a les Constitucions de la Companyia de Jesús la prohibició que els seus membres tinguessin dones sota la seva obediència i fossin confessors regulars en monestirs de religioses.

El motiu principal n'era que Ignasi concebia aquesta tasca com limitadora d'aquella superior que havien de tenir els jesuïtes, és a dir, la defensa i extensió de la fe catòlica a les ordres directes del Papa. Entrant a formar part de l'orde, doncs, Isabel havia passat de confident, amiga i mare bondadosa a qui explicar el difícil procés de la creació de la Companyia, a ésser ella mateixa camp de missió.

Isabel no va rebre bé aquestes noves. La reunió que va mantenir amb Ignasi, ja rellevat de la seva obediència, va derivar en discussió sobre les donacions que ella havia fet a la Companyia i tot l'assumpte va acabar als tribunals. Malgrat això, abans de partir definitivament cap Barcelona, Isabel va retrobar-se de nou amb Ignasi. Les poques cartes que es van adreçar fins la mort de la Mare Roser estan tenyides de contrició i el desig que el sant recordés encara a "*la més indigna de les seves serventes*".

Per la seva banda, Francesca Cruïlles, qui havia fet els vots amb Isabel, va acompanyar-la de nou a Barcelona, i serví a l'Hospital de la Santa Creu. El cas de Isabel de Jossa és també digne de menció. Sembla ésser que aquesta Isabel no va ésser la tercera dama que feu els vots el dia de Nadal, sinó que aquella fou Lucrecia de Bradine. De Jossa restà a Roma, i fou coneguda pel seu domini de la gramàtica llatina i la filosofia escolàstica, especialment de Duns Scotus, de qui va explicar les tesis davant un auditori públic. Morí al voltant de l'any 1570.

Mireia Vidal Quintero

Per saber-ne més

- Ignacio Puig, *San Ignacio de Loyola en Barcelona*. Barcelona: Revista Ibérica, 1955,
- Hugo Rahner, *Ignace de Loyola et les femmes de son temps*. Paris: DDB, 1964.

Juliana Morell

Retrat de Juliana Morell, d'Edme de Boulois (S.XVI). 1 estampa empremta de la planxa 186 x 136 mm. Iconografia Hispana 6182-3. Retrats conservats a la B.N. 1267-2 [Biblioteca Digital Hispánica, <http://bibliotecadigitalhispanica.bne.es>]

L'humanista Juliana Morell (Barcelona 16-II-1594, Avinyó 26-VI-1653) és la única dona citada al paranimf de la Universitat de Barcelona, que així reconeix la seva intel·ligència i erudició. El seu pare, Joan Antoni Morell —banquer erudit—, en una carta escrita l'any 1613, traça un perfil biogràfic de Juliana i explica com va descobrir les aptituds intel·lectuals de la filla, quan només tenia 4 anys, i com a partir d'aquell moment va posar en pràctica el paradigma humanista de l'educació de la dona com a mitjà per assolir «la plena virtut». Als dotze anys, Juliana dominava el llatí, el grec, l'hebreu, el castellà i el francès, i havia estudiat filosofia, teologia, arts i dret, matèries en les quals excel·lí fins al punt de ser capaç de defensar públicament conclusions en filosofia a Lió, ciutat on va haver de refugiar-se amb el seu pare quan aquest va ser acusat d'homicidi. Als tretze anys, segons explica ella mateixa en una petita autobiografia, va sentir la crida a la vida religiosa. El pare, tot i que també mostrava intenció d'enclaustrar-la, hagués preferit el monestir de Valldonzella de Barcelona, però ella es va voler quedar a Avinyó, al convent de les dominiques de Santa Pràxedes, perquè considerava que lluny de la terra i dels familiars podria gaudir de més tranquil·litat espiritual. Als

catorze anys, al palau pontifici d'Avinyó, va defensar la seva tesi doctoral, amb la qual obtingué el grau de doctora en Lleis, i més tard va ingressar al convent on, a més de ser priora tres vegades, va traduir del llatí i *Traité de la vie spirituelle par S. Vincent Ferrier* i *La regle de S. Augustin*, amb anotacions i comentaris personals; a més, va escriure: *Exercices spirituelles sur l'éternité*, i *L'Histoire du retablissement et de la reforme de son monastere de Sainte Praxede*, amb algunes biografies de monges. També va escriure poesia en llatí i en francès, que no s'ha conservat.

Juliana Morell representada al Paranimf de la Universitat de Barcelona

Els contemporanis de Juliana lloen la seva intel·ligència, i algun d'ells l'anomenen «miracle del seu sexe», afirmació que el seu pare refuta en afirmar que no hi ha més miracle que la diligència paterna, els bons mestres i els millors llibres que ell ha costejat, a més de les vuit hores diàries, sense cap dia de descans, que Juliana ha dedicat a l'estudi des dels quatre anys d'edat. La carta biogràfica de Joan Antoni Morell exemplifica els progenitors humanistes que eduquen les seves filles convençuts de les seves capacitats intel·lectuals, però al mateix temps sense trencar els paradigmes de domini masculí, és a dir, sense acceptar la capacitat de la dona de ser lliure i de decidir l'ús que ha de fer dels seus coneixements. Els humanistes, a més d'interessar-se per l'estudi dels clàssics i de totes les matèries del pensament, consideren l'home com a centre de totes les coses i incorporen en l'accepció del mot també a la dona, bo i postulant la igualtat de la intel·ligència femenina i masculina;

però a la pràctica topen amb les convencions socials i morals que els obliguen a acceptar i sostenir que l'educació femenina només té una finalitat: la millora qualitativa en les tasques socials i familiars que són atribuïdes ancestralment a les dones. La mateixa dona instruïda

accepta, en la major part dels casos, l'enclaustrament, sigui domèstic o monàstic, per por de ser mal vista i per defugir els prejudicis que la consideren una mena de monstre amb cos de dona i ment masculina. Juliana no és cap excepció, no té el poder econòmic de les dones que es poden dedicar al mecenatge cultural des de petites corts humanístiques, ni tampoc la llibertat de moviments de les vídues acomodades; ella tria la tranquil·litat espiritual del convent que li permet dedicar-se a temps complet a l'estudi i a l'escriptura de llibres espirituals, lluny de la glòria intel·lectual precedent, perquè els temps canvien ràpidament i les hereves de l'humanisme topen ja amb les foscos de la contrareforma. Des dels convents, les dones seguiran escrivint, però ara ho faran per ordre dels seus confessors: autobiografies i biografies espirituals, models de la santedat femenina de la contrareforma, ben lluny ja de l'humanisme.

Laia de Ahumada

Per saber-ne més

- Espargaró, Alba, *Aventureres de la història: els altres noms propis de la història de Catalunya*, Barcelona, L'Esfera dels llibres, 2006, pp.147-.158.
- Serrano y Sanz, Manuel, *Apuntes para una Biblioteca de Escritoras españolas desde el año 1401 al 1833*, Madrid, Suc. Rivadeneyra, 1903, vol. II, p.65.
- Roca y Cornet, Joaquim, *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Barcelona, Impremta C. Verdaguer, 1868, vol. II, pp. 354-384.

Dones catalanes a Amèrica: allò que ens diuen els textos colonials americans

Monestir colonial de Santa Catalina, Arequipa, Perú

A finals del segle XV la reina Isabel de Castella, casada amb Ferran d'Aragó, va escriure, en el seu testament, que les terres acabades de descobrir a Amèrica només podien ser benefici dels seus súbdits. Va deixar escrit, també, que no havien de, a les Índies d'Amèrica, abusos contra la gent que poblava aquell territori i que, més aviat calia evangelitzar-los.

Se n'ha parlat molt, i escrit molt, de si "els seus súbdits" eren només els homes de Castella, de si amb el seu testament havien quedat exclosos de dit benefici els homes d'altres llocs de l'unificat regne, i s'ha discutit molt si després de la seva mort, el Rei Ferran i després la reina

Joana, devien haver aixecat aquella exclusivitat, si és que n'hi havia hagut i, per tant, si hi havien pogut participat els catalans.

La documentació que conservem ens explica que la conquesta d'Amèrica la van dur a terme homes i que poc després, per a construir-hi l'ordre colonial i sostenir-lo, aquests van reclamar la presència de les dones que havien deixat a la Península. Moltes dones del sud de la península, i també de Castella, van viatjar a Amèrica entre els segles XVI i XVII, però és cert que en tenim molt poca, de documentació, que parli de dones catalanes a Amèrica en aquell temps.

La colonització d'Amèrica va consistir en construir discursos que legitimessin la supremacia dels homes blancs, espanyols i cristians, i en poder recórrer, de fet, només ells, a les institucions que administraven la justícia, l'economia i les relacions de poder. És cert que es conserven documents que diuen que hi havia denúncies pels abusos contra la població indígena, però el present ens explica, encara, que l'ordre colonial va sostenir-se més enllà que de tant en tant aparegués alguna veu dissident o més enllà que de tant en tant hi haguessin intents per regular la violència que s'exercia contra les poblacions indígenes i negres primer, i contra les persones no nascudes dins la legitimitat dels matrimonis cristians després.

Per això, perquè la colonització va ser un procés de violència simbòlica, física i religiosa fonamentalment, i malgrat els discursos i les intencions masculines, la història de les dones a l'Amèrica colonial cal buscar-la fora de tot aquest teixit.

Si busquem així apropar-nos a la història de les dones a Amèrica trobarem, per exemple, com grans ciutats colonials com Lima —paradoxalment dita "la Ciudad de los Reyes"— van ser espais de vida molt més femenina que masculina, en els quals moltes dones vingudes de Castella, moltes dones ja nascudes a terres americanes, dones negres i dones indígenes convisqueren mentre els homes seguien colonitzant terra endins. Aquesta convivència es va donar, fonamentalment, en espais de vida religiosa. La construcció i fundació de moltes institucions religioses va tenir com a protagonistes homes: germans, pares i també marits les fundaven perquè allà, sense estar exposades als perills del món, guardessin l'honor d'ells i reproduïssin l'ordre colonial establint relacions jeràrquiques segons colors de pell i cognoms. El que va passar, però, va ser que les dones crearen un altre món dins les seves cases religioses. El recolliment, la solitud, el trobament amb una mateixa i la convivència entre unes i altres va donar lloc a la creació de noves genealogies: les dones de nom legítim regalaven el seu cognom a les dones esclaves i, en les seves experiències místiques i espirituals, són famoses algunes dones per haver viscut molt més enllà del mandat colonial.

El viatge femení, ens diu sobretot la documentació de les institucions religioses de l'època, s'originava per anar a fer companyia l'home colonitzador i l'home colonitzador pretenia sempre, diu també la documentació que conservem, controlar aquest viatge: moltes d'elles rebien d'ells la indicació, per carta, de com havien de vestir quan viatgessin i de com hi haurien de viure, un cop hi arribessin. El fet que la documentació no ens deixi veure l'existència de dones catalanes fent aquest viatge i vivint en les cases de recollides, en les de divorciades i en els monestirs, ens permet sospitar que, efectivament, bé perquè legislació no ho facilitava, bé perquè Catalunya visqués un altre procés en aquell moment, la població catalana no fou part significativa d'aquell moment de la història d'Amèrica.

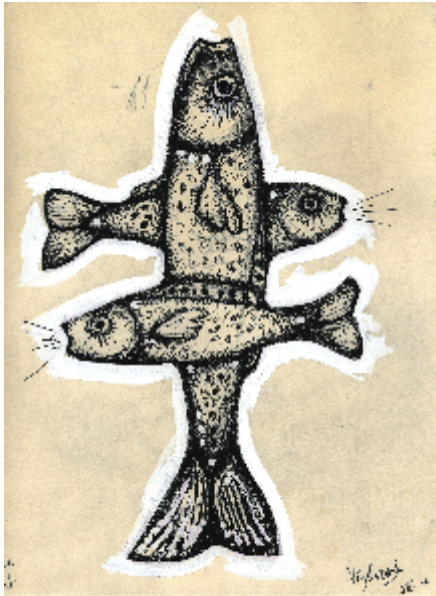
Moltes de les experiències de significació de l'Amèrica llatina, en temps més recents, que recorden algunes de les experiències que aquelles dones castellanes van tenir durant els segles XVI i XVII o entrat el segle XVIII, les han tingut dones religioses i en els darrers temps sí que n'hi ha hagut moltes, de dones catalanes i religioses, que han fet viatge a Amèrica per a viure Amèrica en la pell, en un temps en què a Amèrica ja no s'hi anava a colonitzar.

Patricia Martínez i Álvarez

Per saber-ne més

- Enrique Otte, *Cartas privadas de emigrantes a Indias. 1540- 1616*. Sevilla: Escuela de Estudios Hispano-Americanos de Sevilla, 1992.
- Patricia-Victòria Martínez i Álvarez, *La libertad femenina de dar lugar a Dios. Discursos religiosos del poder y formas de libertad religiosa desde la Baja Edad Media hasta el Perú colonial*, Lima: Universidad Nacional Mayor de San Marcos- Movimiento Manuela Ramos, 2003.
- Isabel Morant (dir), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. II El mundo moderno*. Madrid: Cátedra, 2005.

Vocació de testimoni: Rosa Serra i Sala, o el viatge d'una investigadora per descobrir la intervenció dels quàquers en la guerra civil espanyola

Coberta del llibre de Rosa Serra i Sala,
Entre dos focs.

Rosa Serra i Sala (Granollers, 1956), professora i historiadora, escriptora de llibres d'història i infantils, es va implicar en un projecte per recollir les experiències de gent gran que en la seva infantesa havia sobreviscut a la Guerra Civil. Els pares de la Rosa, tal com explica en el llibre que acaba de publicar, *Entre dos focs*, havien sobreviscut a la guerra, tot i que com moltíssims espanyols i els seus fills ho van fer passant fam i presenciant esdeveniments traumàtics. La Rosa volia explorar el sofriment dels infants durant aquell període, entendre fins a quin punt els va canviar la vida per sempre més. Durant les entrevistes, li va cridar l'atenció aquest comentari: "Els quàquers ens donaven pa i llet". Qui són els quàquers, es preguntava. Aquests comentaris a l'atzar –o potser no tant a l'atzar– van fer que la Rosa emprengués un llarg viatge d'investigació, recerca i entrevistes que, al cap dels anys, ha acabat donant lloc primer a una tesi doctoral i després a un llibre.

Al llarg de la història, els quàquers han intervingut i ajudat discretament en zones en conflicte d'arreu del món durant temps difícils. La Rosa es va quedar impactada pel que va aprendre dels quàquers: el procés a través del qual van saber que havien d'actuar per ajudar els infants d'Espanya (conegut com a *Quaker business method*, 'mètode quàquer de fer negocis'), l'eficient manera com van organitzar després els vaixells per transportar farina i llet a través de l'oceà Atlàntic, i com van donar continuïtat a aquesta activitat creant refugis perquè els infants poguessin fer unes vacances lluny de les zones en guerra de Catalunya.

També la va impressionar la poca publicitat que es van donar a si mateixos. Van organitzar la distribució del pa i la llet a través de les escoles perquè van veure que era la manera més eficient d'arribar al màxim nombre de criatures. A diferència d'altres organitzacions religioses, no exigien cap adhesió a la seva fe; de fet, després de la guerra els van fer fora d'Espanya perquè van insistir a continuar ajudant infants dels dos bàndols. La seva neutralitat i el seu testimoni de pau els va acabar tornant inacceptables als ulls de la dictadura i van marxar, per tornar d'una altra manera als anys seixanta, en forma d'una reunió de quàquers (*Quaker Meeting*) que encara existeix avui dia.

Del desig de la Rosa, un desig que la va portar a dedicar una enorme quantitat de temps i recursos a treure a la llum aquesta història, els quàquers en dirien un *concern* ('preocupació', 'inquietud', 'interès'). Un *concern*, en el llenguatge quàquer, es pot experimentar com una càrrega, una consciència, una crida a emprendre una acció determinada, i és aquest concepte el que porta els quàquers a treballar i oferir ajuda en zones conflictives d'arreu del món; de fet, la naturalesa d'un *concern* s'entén com un impuls de Déu, o del Diví, per emprendre algun tipus de treball, no necessàriament en llocs tan remots o d'una manera tan dramàtica.

És interessant que la Rosa, algú que no tenia ni idea de qui eren els quàquers, se sentís impulsada a fer precisament aquest treball, a implicar-s'hi d'una manera tan profunda i durant tant de temps, fins que va desenterrar aquesta història i la va poder oferir al món en forma de paraules i imatges. Parlant amb ella al final del procés, era evident que havia actuat en resposta a una vocació de ser testimoni d'una història gairebé oculta al nostre país. Per fi se sentia

preparada per deixar-ho estar i descansar després de ser fidel a una força que l'havia empès durant un important període de la seva vida. També era evident que, en certs aspectes, ni tan sols ella entenia per què s'havia sentit cridada a fer aquest treball. Només sabia que havia d'obeir, i la seva tesi doctoral i el llibre són els fruits d'aquesta obediència.

Actualment ja no solem parlar en aquests termes; parlar d'obeir a una vocació ens fa pensar en una vida religiosa que associem a una renúncia del món (encara que la gent religiosa probablement qüestionaria –i amb raó– aquesta idea). Tanmateix, malgrat la nostra confusió contemporània sobre com posar paraules (fer ordre simbòlic) al nostre jo espiritual, el viatge que va emprendre Rosa Serra i Sala i el seu esforç per donar-li una forma que pogués compartir amb els altres, és un exemple de fidelitat a l'ànima, als seus impulsos i la seva guia, un veritable exemple de fer ordre simbòlic.

Caroline Wilson

Per saber-ne més

- María Zambrano, *La vocación de maestro* (1965), en G. Gómez Cambra, ed., *La aurora de la razón poética*, Málaga, Ágora, 2000, pp. 117-139.
- Rosa Serra i Sala, (2010), *Entre dos focs*, Gayata Edicions, Rubí, Barcelona.

Dones catalanes a Amèrica: Montserrat Grau, una vida donada a l'Amèrica Llatina

Fotografia dels camins de Luya, Perú
(Fotografia de Montse Grau Granell).

Durant el segle XIX moltes de les colònies americanes van anar aconseguint la independència d'Espanya. El pensament lliberal sembla que va moure alguns homes a voler trencar la relació entre colònies i metròpoli, i el que ens diuen els discursos que ens han arribat d'alguns dels primers nous governants sobre allò que es discutia en els entorns polítics i intel·lectuals de l'època, és que molts homes seguien pensant que "indis" i negres eren grups poblacionals amb menor qualitat humana. També es pensava que el que calia era construir una monarquia pròpia i que les dones havien de tenir un paper fonamental en l'educació dels nous ciutadans, en funció de les noves pàtries.

També és veritat que molts dels líders d'aquell moment pensaven que l'Església ja no n'havia de tenir, de part, a les noves Repúbliques, però en la majoria dels casos els nous estats reconvingueren la relació amb la institució per garantir la tutela de les poblacions a les quals calia seguir incorporant als projectes polítics en relació de dependència. Vull dir, amb això, que malgrat les independències, l'ordre simbòlic masculí que havia sostingut el món colonial seguia existint.

Montserrat Grau (a l'esquerra de la foto),
en un taller amb dones andines.

Si arribem fins a finals del segle XIX, més enllà d'aquest pensament masculí, tant a Amèrica com a Europa trobarem un important nombre de dones que, tot i que s'inscriuran, amb el pas del temps, dins el marc de l'Església Catòlica, i mogudes per una experiència espiritual i religiosa concreta, decidiren dedicar la seva vida a donar curació i educació als altres. És una experiència molt àmplia en aquella època. D'aquell temps daten moltes fundacions de congregacions i instituts de dones que, amb el temps, i seguint el carisma original, es varen afermar en la seva dedicació a la sanitat i a l'educació. Moltes d'aquelles fundacions són, encara avui, les

congregacions de dones que sostenen col·legis arreu del món.

Entre el que va passar al llarg dels segles XVI i XVII a Amèrica, en la vida de moltes dones, i el que va passar des de finals del segle XIX fins inicis del segle XX amb moltes de dones que fundaren les congregacions hi ha moltes coses en comú: és cert que les dones que havien anat a Amèrica durant la colònia hi havien anat perquè s'hi havien de trobar amb homes colonitzadors, però elles, un cop allà, van donar un sentit diferent a la realitat americana i a la seva vida en aquella realitat, i en molts dels casos, això es va donar en el context de l'experiència de relació amb altres dones i amb la divinitat. Les dones de finals del segle XIX que decidiren dedicar la vida a sanar i a educar de seguida van fundar comunitats i moltes d'elles van anomenar l'experiència de viure i voler un altre món, precisament, compartint la vida pròpia amb altres dones.

En el context del creixement d'aquestes noves fundacions en trobem moltes, de dones, que pocs anys després varen viatjar a Amèrica i que ho van fer mogudes per desitjos que tenien poc a veure amb aconseguir, allà, beneficis propis. Que tenien poc a veure amb l'ànsia de colonitzar.

Del segle XX tenim un infinit registre de dones catalanes que han seguit fent aquest viatge a Amèrica. Una d'elles, que s'hi va passar trenta anys, és Montserrat Grau Granell. La Montserrat va néixer al Morell, un municipi de Tarragona. Del Morell, i després d'haver viscut una vida que ella en diu "de poble", l'any 1971 es va traslladar al Perú. La Montserrat va fer aquest viatge moguda pel desig de dedicar-se als altres. Havia llegit en un diari un anunci que deia "da tu vida por dos años", recorda encara, que s'hi va posar en contacte, va anar a Madrid a fer un curs, va pagar sis mil pessetes pel bitllet d'avió, i va volar a la ciutat de Lima, on la congregació de les Carmelites de la Caritat Vedruna li va demanar que anés a treballar amb les religioses d'una de les seves comunitats, al poble de Sullana, a la costa nord del Perú. En aquell temps, les religioses començaven a obrir-se a l'experiència de compartir la vida amb dones laiques: eren els temps dels inicis de la teologia de l'alliberament i de l'impacte del Concili Vaticà. En l'intent de *posar-se al dia*, moltes congregacions pertanyents a l'església catòlica visqueren experiències semblants.

La Montserrat va viure, durant trenta anys, amb les religioses Vedrunes al Perú i quan va considerar que no era prou capaç de seguir treballant amb elles, per la gent que més ho necessitava, perquè ja no tenia prou forces donats els seus anys i algunes limitacions de salut, va tornar al Morell, on hi viu, cuidant gent de la seva família, participant de la pastoral de la parròquia i cuidant un jardí on, sense gaire dificultats, una pot sentir-se a la selva peruana per l'exuberància i la fermesa amb què cada una de les plantes, amb la seva cura, creix.

Quan la Montserrat parla dels anys que va viure al Perú explica coses que permeten veure el que va anar a fer, allà: compartir la seva vida i créixer sempre prop de la gent que tenia més necessitats, aprenent de tot allò que l'envoltava. Quan encara no duia un any a Sullana la congregació li va demanar que acompanyés un grup de religioses a fundar una comunitat a un poble de la serra peruana: Luya. Allà s'hi va quedar quinze anys. D'aquell temps la Montserrat recorda que va engrescar les dones del poble a criar conills, a cuidar horts propis i a cosir robes que els fossin útils. Acompanyava dones a parir, cosia fils de ganxet per ajudar-les a tallar els cordons umbilicals i anava de comunitat camperola en comunitat, pels voltants de Luya, a cavall, mirant d'atendre necessitats i compartint, també, l'experiència de Déu. Hi ha paraules que la Montserrat no sap traduir perquè les va aprendre allà. Tres dies a la setmana, durant alguns anys, la Montserrat es traslladava amb la seva companya Nuri, una altra dona laica amb qui va conviure durant bona part del temps, a Luya, a una comunitat anomenada Longia viejo i allà s'hi quedaven per atendre l'escola rural del lloc.

Al cap de quinze anys li van demanar que es traslladés a una altra de les comunitats de la Congregació, la de Celendín, al departament de Cajamarca, a la serra peruana també, i allà s'hi va estar anys, fins que finalment es va traslladar a Lima, on va donar suport a la casa central de la Congregació al Perú. A Luya i a Celendín, recorda la Montserrat, dedicaven moltes hores a fer teatre amb les dones dels pobles per escenificar aspectes de la vida que compartien i per aprendre, totes juntes, a viure millor en els contextos de necessitat en què vivien.

La vida de la Montserrat Grau al Perú és plena d'anècdotes, de feina i vivències compartides amb dones i amb gent que viu en situació de pobresa extrema. Se'n podrien escriure moltes, de pàgines, amb aquestes vivències. Potser el més important és el que ella mateixa encara ara transmet quan recorda el seu viatge al Perú: hi va anar a viure, hi va saber donar vida i va tornar plena de vida.

Patricia Martínez i Álvarez

Per saber-ne més

- Scarlett O'Phelan Godoy; Margarita Zegarra Flórez (ed.) *Mujeres, familia y sociedad en la historia de América Latina, siglos XVIII-XXI*. Lima: Institut français d'études andines - IFEA; Centro de documentación sobre la mujer CENDOC-Mujer; Pontificia universidad católica del Perú - PUCP; Instituto Riva Agüero, 2006.
- Sara Beatriz Guardia. *Historia de las mujeres en América Latina*. Lima: Cemhal, 2002.

El cos creador

Dones sàvies: na Gueraula Codines, guaridora sospitosa de sortilega i endevina

Pacients mostrant la seua orina a Constantí l'Africà.

A l'Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB) es conserva una sèrie de documents que abracen uns trenta anys i que ens mostren una part de la història de les dones guaridores. Es tracta d'unes visites pastorals (que es feien davant del visitador, que era el bisbe o un dels seus delegats i el que feien era preguntar als feligresos d'una parròquia sobre els actes que sortien de la norma de l'Església), on apareix la pràctica sanadora de na Gueraula Codines, de Subirats, dona de gran saviesa mèdica que guaria, a través de l'observació de l'orina, malalties com el mal degotornons (mal de gola que afecta més als infants). La importància de na Gueraula Codines radica en què pels seus congèneres era una excel·lent guaridora a qui li reconeixien autoritat mèdica, però les autoritats de l'època van veure en ella un perill i la van acusar de sortilega i endevinadora. Era una sospita prou greu ja que consideraven un acte de superstició fer sortilegis o conjurar, pronunciar fórmules guaridores en la sanació, perquè veien l'aplicació d'una força misteriosa per la vinculació de certs ritus o fórmules verbals que provocarien una guarició fora de la normalitat, o sigui que hi podia haver un efecte màgic. Però ella estava disposada a comparèixer davant del

bisbe sense témer res i explicar la seva pràctica sanadora.

La seva primera aparició és del 19 de desembre del 1304, embarassada del seu fill, davant el bisbe de Sant Cugat del Vallès, Pons de Gualba. És presentada com a reincident, perquè ja havia estat penitenciada amb anterioritat. En la seva declaració relata que guaria diverses malalties, tant de persones com d'animals, com la malaltia de llegodisses o gotornons, també el "mal de vives e de terçó" i la gota. Per a guarir recitava les oracions cristianes del *Pater*, l'*Ave*, el *Credo*, feia la senyal de la creu i deia unes fórmules verbals com la que feia servir per guarir la gota, que deia així:

Conjur-te, gota, conjur-te, tota, conjur-te per Déu e per madona sancta Maria per los sens e per les sentes que auia: que así no pusques aturar ni esses caschar ni popa machar ni dia passar ni punt donar ni rail metre.

Per la cort celestial, que aquesta persona no aia mal.

Per guarir els animals sols recitava el Paternòster i l'*Ave Maria*. Es descriu que també feia un ritus compost de dos elements, la cosa i el gest, que consistia en fer, damunt la cua de l'animal malalt, una creu feta amb palla d'ordi i un gest amb els dits petit i índex. En aquesta primera compareixença, citada com a sospitosa, a la pregunta del bisbe de si sap sobre medicina declararà, amb veu ferma, que només la seva activitat mèdica de l'observació de l'orina per a diagnosticar la malaltia i també relatarà que els malats acudien a ella en gran nombre. A partir de l'observació de l'orina, de la seva aparença, podia veure si era una simple febre i llavors el remei era dejuni i abstinència; si era més greu, recomanava al malalt que anés a un metge. El bisbe posarà la pena del jurament de no practicar cap més conjur, endevinació ni medicament; pena d'estar-se alguns diumenges (a més del Nadal, Cap d'Any i l'Epifania) dreta i sense capa

al costat del capellà durant la missa major, haver de proclamar a tot el poble que ella no sabia res de medicina i que cap persona havia d'acudir a ella sota amenaça d'excomunió; peregrinar a Montserrat un cop hagués nascut el seu fill; no dir el Paternostre ni l'Ave Maria durant un any. Si reincidia passaria a la categoria de convicta de crim.

Al juliol del 1307 Gueraula es presenta davant el bisbe de forma espontània i per voluntat pròpia, mostrant-nos la seva força i determinació en dir la veritat i manifestar la seva capacitat com a guaridora. Reiterarà el que ja havia declarat amb anterioritat i relatarà amb més detall la seva pràctica dient que també diagnosticava pel pols, donava consells als malats i que guaria la tisis. Explicarà que havia après a guarir de l'observació mèdica, trenta anys abans, quan tenia uns quinze anys, del metge moro En Bofim a Vilafranca del Penedès, per tant ella havia après d'un metge. El bisbe aleshores va voler consultar a dos metges de Barcelona sobre les activitats guaridores de na Codines, i aquests varen donar una valoració positiva. El bisbe va consentir finalment que na Gueraula continués amb la seva pràctica mèdica amb una llicència parcial on sols podia observar, diagnosticar i donar consell als malats sense conjurs ni medicaments.

L'autoritat eclesiàstica al 1328 tindrà indicis que na Gueraula continua amb els conjurs i sortilegis. Aquesta vegada la llei serà més dura i la pena serà la presó per reincident. Però passà a ser llibertat condicional sota fiança —proporcionada pel seu fill— de cinc-cents sous. Dos anys més tard passà el cas a l'inquisidor, però només es pot suposar que va fer un procediment, ja que no hi ha més informació sobre les pràctiques guaridores de na Gueraula de Codines, quina fou la pena, com tampoc sabem res més del que va ser de la seva vida —quant ja comptava al voltant dels setanta anys.

Gueraula va ser una dona decidida i resolta en la defensa de la seva pràctica guaridora, una pràctica de vida i de relació amb els malalts.

Azucena Ruiz Viedma

Per saber-ne més

- Josep Perarnau i Espelt, “Activitats i fórmules supersticioses de guarició a Catalunya en la primera meitat del segle XIV”, en *Arxiu de textos catalans antics*, núm. 1 (1982), pp. 47-78.
- Montserrat Cabré Pairet, “La ciencia de la mujeres en la Edad Media. Reflexiones sobre la autoría femenina”, en *La voz del silencio II. Historia de las mujeres: compromiso y método*, Cristina Segura Graiño ed., Madrid: Colección Laya 11, Madrid, 1993, pp. 41-74.
- Montserrat Cabré Pairet, “Autoras sin nombre, autoridad femenina (siglo XIII)”, en *Las sabias mujeres II (siglos III-XVI). Homenaje a Lola Luna*, María del Mar Graña Cid ed., Madrid: Colección Laya 15, 1995, pp. 59-73.

Dones als hospitals medievals: les donades de l'Hospital de Santa Caterina de Girona

"Hôtel-Dieu de Paris"
(Musée de l'Assistance Publique, Paris).

Les donades de l'Hospital de Santa Caterina eren dones que, per amor a Déu, es donaven a l'hospital, als seus pobres: a més de tots els seus béns hi donaven la seva persona. Amb aquest acte, que es formalitzava davant notari a partir d'un contracte de "*deditio*", aquestes dones entraven a viure i a treballar a l'hospital "*toto tempore vite mee*"; l'hospital les mantindria, les alimentaria, les acolliria, i elles col·laborarien en el seu dia a dia, atenent les necessitats dels pobres acollits en aquesta institució.

El fons de l'Hospital de Santa Caterina de Girona ha conservat els contractes de sis donades del segle XIV. La majoria d'aquestes dones havien estat casades amb artesans de Girona i van decidir rebutjar la vida que els reservava la societat com a vídues per donar-se al servei de Déu, però amb un servei explícit, més enllà de la donació d'uns béns materials: l'atenció personal als pobres. Sabem que Guillerma era la vídua d'un flassader, Bartomeu d'Araví; Geralda era la dona d'un fuster, difunt, de Girona, Pere Bassó; Margarita era la vídua d'un Sabater, Pere Sa Illa, i Francesca, d'un paraire, Guillem Terrés; de Brunissenda només podem dir que el seu difunt marit era ciutadà de Girona, el mateix que sabem del pare

"Hôtel-Dieu de Paris", ca 1500, Livre de vie active (Bibliothèque Nationale de Bourgogne, Bruxelles).

de Bonanata, que va entrar a l'hospital de soltera l'any 1330. Eren dones adultes que van decidir assegurar-se una manutenció per la resta de la seva vida; podem conèixer però la situació econòmica d'algunes a través del seu testament o el del seu marit. Per exemple, s'ha conservat el testament de 1366 de Pere Bassó, fuster de Girona, en què retornava la dot a la seva dona Geralda, una dot que segurament ella donaria juntament amb altres béns a l'hospital en entrar-hi com a donada el 1379. I també es conserva el testament de 1336 de Bonanata Duran, filla de Pere Duran, pel qual podem dir que es reservava un considerable nombre de possessions que llegaria lliurement a diverses institucions religioses i assistencials de Girona i a altres persones pròximes a ella.

La majoria d'aquestes donades eren vídues, fet que fa pensar que una de les motivacions de la seva decisió va ser la voluntat d'assegurar-se una residència i una manutenció per a la seva vellesa; és a dir, que la seva intenció de benefactores de l'hospital es pot entendre també com una necessitat de ser-ne beneficiàries. En elles s'unien les dues vessants de la caritat, la de qui dóna i la de qui rep: donaven els seus béns i eren acollides. Es poden considerar en certa manera treballadores de l'hospital i, en determinats moments, potser constituïen el quadre bàsic de treballadors dedicats a l'atenció dels malalts de l'Hospital de Santa Caterina. El moviment de les donades i els donats, dels quals en tenim encara més escassos testimonis, es concentra en els anys centrals del segle XIV, moment en què va disminuir la presència de "*fratres isorores*" — germans i germanes, persones que professaven els vots d'obediència, castedat i pobresa i entraven plenament en una comunitat religiosa i assistencial. Els donats i les donades suplirien la manca de vocacions i dotarien de personal als hospitals, fins que als inicis del segle XV els administradors dels centres van decidir limitar-ne el nombre.

Donar-se a Déu i a l'hospital implicava dur una vida cristiana al servei de la comunitat, escollien una vida semi-religiosa caracteritzada per certa vocació cristiana i, sobretot, per una vocació

utilitària: entenien que viure la religió no es limitava a seguir les oracions cristianes i a practicar la caritat testamentària, sinó que el seu sentiment religiós les empenyia a la vida activa, a practicar el seu amor a Déu ajudant els pobres, la imatge de Crist.

Les donades, com les beguines, van practicar la seva manera d'entendre la religió des de la llibertat, entenien que el servei de Déu no requeria necessàriament l'enclaustrament sinó el treball social, l'atenció als pobres i marginats. Les seves formes de vida no es tancaven en murs ni claustres sinó que els superaven.

Anna Gironella i Delgà

Per saber-ne més

- Anna Gironella i Delgà, *L'Hospital de Santa Caterina de Girona: un model de racionalització de la caritat (de mitjan segle XIV al segle XV)*. Treball de recerca del Doctorat en Història, Universitat de Girona, 2002.

Dones sàvies: saviesa mèdica femenina

Miniatura de l'Història antiga fins a Cesar de Jean Bondol, de 1375 aproximadament.

La pervivència al llarg de l'Edat Mitjana d'una medicina popular femenina que es practicava al marge de l'actuació professional de metges i cirurgians va constituir per a amplis sectors de la societat medieval un recurs únic davant l'esdeveniment de la malaltia. La més elemental i difosa expressió de la medicina popular la constitueix la medicina domèstica que tradicionalment practicaven les dones, les quals recorrien a remeis que eren garantits per l'ús tradicional. Les sanadores posseïen uns coneixements empírics, ja que eren dones amb una manera pròpia, no abstracta sinó encarnada, de fer teoria. Dones hàbils en l'exercici de la curació amb una actuació molt extensa assolint tots els sectors socials. L'assistència als parts i el tractament de les malalties pròpies de les dones i dels infants va estar a càrrec de les dones, algunes de les quals eren anomenades *dones sàvies* i, en alguns casos, *metgesses*. Moltes van ser sanadores autònomes i les seves cures van ser les úniques que es van proporcionar tant a d'altres dones com, en general, als pobres que ho necessitaven.

Escena en una casa medieval.
Il·lustració d'una edició facsimil d'un
Tacuinum sanitatis in Medicina.

Al llarg de la història les dones han estat les encarregades de la família i la llar, de mantenir la casa neta i el foc encès, d'anar a buscar l'aigua, la llenya i els aliments, de preparar els àpats, de cuidar de les filles i fills, d'ensenyar-los a parlar i a sociabilitzar-los, i per tant, com a encarregades de cuidar la llar i la família, s'han preocupat també de les malalties que la seva família i ella mateixa pogués patir. Vetllar pel bon estat de la família i els malalts formava part doncs del seu treball domèstic i quotidià. Elles sabien com socórrer un malalt i com donar una mica de consol al moribund o a qui patia alguna malaltia. Van ser les sanadores, les primeres metgesses, infermeres i anatomistes de la història occidental. Elles coneixien les herbes medicinals, com cultivar-les, recollir-les i quines propietats tenien; coneixien bé les malalties pròpies del sexe femení i feien ús d'aquest saber per curar i, també, s'ocuparen de l'assistència al part, essent doncs llevadores i *madrines*. Anaven de casa en casa, fins i tot de poble en poble, procurant els seus sabers i les seves cures a les dones embarassades i ocupant-se del seu benestar. Aquesta pràctica de l'obstetrícia entre les classes populars estava impregnada d'un caràcter de servei entre veïnes. A més, era normal que per les malalties comunes de les dones i pels parts es cridés abans a una dona que a un home, ja que en la mentalitat medieval el pudor recomanava que les dones no fossin ateses per homes, per preservar la intimitat dels seus cossos i també per vergonya d'ensenyar allò que guardaven com si fos un secret.

Algunes dones només tindran uns petits coneixements mèdics però d'altres seran les especialistes en aquests sabers i pràctiques. Un gran nombre de dones sàvies van exercir de metgesses i de cirurgianes sense tenir cap títol ni haver trepitjat mai una universitat ni tampoc

Detall d'una taula del Mestre de Pentecostés o de Cardona, del segle XV (col·lecció Galobart, Barcelona).

tenir la llicència per exercir la medicina que les autoritats expedien. Encara que algunes metgesses sí van gaudir d'aquestes llicències per practicar els seus coneixements mèdics, la gran majoria tenien aquests coneixements per transmissió oral i per pràctiques i sabers propis, ja que havien estat excloses dels llibres i dels sabers científics. Les sanadores tenien multitud de remeis que van experimentar durant anys de fer-los servir. Elles compartien un cos comú de coneixements sobre curació, ja que el transmetien d'unes a altres i de mares a filles durant generacions. Era una mena de saber mèdic que formava part de l'herència de les dones: un llegat ancestral que ha perdurat en gran part fins als nostres dies. Elles, amb la transmissió del seu patrimoni cultural mèdic, van construir genealogies de pràctica sanitària femenina, valorant l'experiència de les dones sobre la salut, les malalties i la cura del cos, sobretot del femení.

Les noies aprenien dins del marc de l'àmbit familiar i en l'entredones tota una sèrie de tècniques i coneixements tradicionals referent al treball domèstic (coneixements culinaris, de maternitat, d'higiene i salut, d'economia domèstica i algunes aprenien de les seves mares a llegir i escriure) que les ajudarien a arribar a la maduresa. En un receptari de cosmètica i fàrmacs destinats a les mestresses de casa medievals l'autor

comenta que compon el llibre amb diverses receptes de remeis i perfums remarcant que les dones ja saben elaborar-les i reconeixent la saviesa de les dones entorn als temes que tractarà:

...és feta menció de banys e de estubes, e peladors de peladors, e de altres coses per mundificar les inmundícies del cors, e vos he les abrics semblants dones aiau i sapiau la dita manera de les dites coses,...

El llibre és *Flos de veritat del tresor de beutat*, l'autor del qual va ser Manuel Dies de Calatayud, majordom d'Alfons el Magnànim, i és un compendi dels coneixements ancestrals de la medicina popular i que les dones de l'època practicaven, així com un recull de receptes heretades de l'antiguitat o provinents de la medicina àrab, i que moltes dones sabien elaborar en les seves cases per obtenir remeis de bellesa, higiene corporal, salut i cura del cos i el sexe, per a elles mateixes i la seva família.

És significatiu com l'autor d'aquest tractat remarca els coneixements pràctics i empírics que suposa a les dones medievals sobre l'elaboració dels productes cosmètics o per guarir. Una elaboració que a vegades és complicada, pel que implica de manipulació de diferents productes i les quantitats utilitzades, i demana uns mínims coneixements sobre medicina per realitzar els remeis, però que no deixa de tenir un caràcter de medicina domèstica. Molts dels productes que hi apareixen eren emprats tant per aquest funció, com també per elaborar perfums i d'altres espècies oloroses i pel treball de la tintura.

Les activitats sanadores de les dones començaran a regular-se en especial a partir del segle XIV quan es prohibirà exercir la pràctica mèdica si no es posseeix d'un permís o d'una llicència, fet que afectarà de manera molt directa a les dones que exercien la medicina. Comença a haver una restricció en comparació amb èpoques anteriors on les dones tenien un alt grau d'independència professional i lliure permís per assistir als parts, atendre les malalties i les necessitats típiques dels infants, testificar com a expertes en judicis, administrar medicaments i curar tot tipus de malalties i problemes de salut entre dones i homes. Després del segle XV les

sanadores van desenvolupar una identitat professional que es va basar en l'acceptació d'una única competència, la del part.

Les sanadores foren dones que treballaven en la medicina per necessitat, per solidaritat i per explorar noves vies de llibertat, i el seu treball no es mesurava tant en diners ni en prestigi, sinó pel desig de ser útils a la societat i a elles mateixes. En el sentit que les dones no buscaven un reconeixement de poder en la seva pràctica, sinó una gratificació de la relació establerta entre ella i la i el pacient, una relació amorosa, i pel plaer de la relació. Amb aquesta pràctica civilitzadora típica de les dones la societat ha continuat existint ja que aquest treball de les dones no ha rebut una retribució econòmica, sinó que s'ha realitzat amb la relació amorosa que tota dona posa en el món, una relació no instrumental i que no te fi.

Azuzena Ruiz Viedma

Per saber-ne més

- Bárbara Ehrenreich i Deirdre English, *Brujas, sanadoras y enfermeras: historia de las sanadoras. Dolencias y trastornos: política de la enfermedad*. Barcelona: Ediciones La Sal, 1981.
- María Milagros Rivera Garretas, *Mujeres en relación: feminismo 1970-2000*. Barcelona: Icaria, 2001.
- Montserrat Cabré i Pairet, *La Cura del cos femení i la medicina medieval de tradició llatina: els tractats "De Ornatu" i "De decorationibus mulierum" atribuïts a Arnau de Vilanova, "Tròtula" de mestre Joan, i "Flos del tresor de beutat", atribuït a Manuel Díeç de Calatayud*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, 1996.
- Montserrat Cabré i Teresa Ortiz (eds.), *Sanadoras, matronas y médicas en Europa. Siglos XII-XX*. Barcelona: Icaria, 2001.
- Teresa-María Vinyoles Vidal, *Flores del tesoro de la belleza: tratado de muchas medicinas o curiosidades de las mujeres*: manuscrito no. 67 de la Bib. Un. de Barcelona Folios 151 al 170 / [Manuel Dies de Calatayud]; introducción de Teresa Ma. Vinyoles; prólogo de Josefina Comas; traducción de Oriol Comas. Palma de Mallorca: José J. de Olañeta Editor, 2001.

La Tròtula catalana

Introducció del manuscrit *Trotula* del Mestre Johan.
Biblioteca de Catalunya

Hi ha un gènere de literatura mèdica, que prové de la tradició i l'estudi de la medicina greco-latina i àrab, destinat a la cura del cos femení. Aquests textos van circular a partir del segle XI per Europa i es van traduir a les diferents llengües vernacles per la seva popularitat. Es conserva, a la Biblioteca de Catalunya, un manuscrit datat del segle XV anomenat *Trotula* del mestre Johan de Reimbamaco. El manuscrit fa referència a una traducció al català, probablement del llatí, d'una compilació de tractats que es basen en el conjunt de textos atribuïts a Trota o Tròtula, metgessa de Salern del segle XI, que va escriure una obra medicoginecològica. El mestre Johan fa un compendi traduït diversos fragments de dos dels tractats de l'obra de Trota, *De ornatu* i *De curis mulierum*, i conclou amb un règim de sanitat, i és anomenat Tròtula catalana.

El manuscrit està dedicat a una dona en concret, la reina Maria, muller d'Alfons el Magnànim, que l'autor descriurà, en la dedicació del manuscrit, com a "regina", "flor d'Aragó" i "bela", remarcant la seva bellesa. La reina, com les dones de la seva cort, usaven maquillatge i el manuscrit ofereix remeis per al guariment i per al manteniment de la salut i la bellesa de les dones, tant nobles com burgeses, que aprenien a llegir així en llengua catalana, a la Catalunya baixmedieval. Remeis tan diversos com fer créixer o tenyir els cabells, aclarir la pell de la cara tornant-la blanca, tenir les dents blanques i sanes, etcètera.

Però, qui fou Trota o Tròtula? Va ser una tractadista i experta en medicina de l'escola de Salern, com d'altres dones salernitanes que ensenyaven en l'estudi i debatién des de les seves càtedres, on ocupà una càtedra de medicina. Va escriure l'obra mèdica *De mulierum passionibus*, compost de tres tractats dedicats en la seva majoria al cos femení, on apareixen temes relacionats amb la salut de les dones i la cura de la bellesa femenina. Els textos van gaudir d'un públic ampli i continuat, es van llegir, consultar i es van fer servir per elaborar remeis. Durant els segles XIII, XIV i XV es va reconèixer l'autoria a una dona, anomenada Trota o Tròtula segons els textos traduïts. Posteriorment aquests textos ginecològics van adoptar el nom de *Trotula* pel seu renom com a obres especialitzades i conegudes en medicina de les dones, i es copiaren i difongueren en l'Europa occidental dels segles XII al XV —coneguts també com *Trotula maior* i *Trotula minor*, és a dir, Tròtula major i menor.

A partir del segle XVI, es qüestionà l'existència de Trota, s'anul·la l'autoria femenina, o es considerà que aquesta Trota històrica fou en realitat autora d'un compendi general de medicina poc conegut, però en cap cas, autora dels tres tractats sobre la salut de les dones anomenat *Trotula*, que varen gaudir de gran popularitat durant l'Edat Mitjana que es consideraren escrits per homes.

Amb Trota i/o Tròtula hi ha hagut, al llarg de la història, un intent de negar i cancel·lar qualsevol forma de genealogia i llenguatge matern, que existeix entorn a la identitat de sexe i de gènere

Tròtula, de Mestre Johan de Reimbamaco

Assí comença lo libre qui parla gint e desliure de tot adop d regine, per la qual en tot son temps viurà sana; lo qual à fet me Johan a la infante molt agradant, al qual à més nom Trotula.

Salutz a vós, flor d' Aragó,
A qui don Déus rip baró
E totes coses ben plasent
Per fer los vostres bons talentz
E que vós don la sua amor
Per molt viure ab gran honor
Em paradís après la mort
On vos aiatz tostemps conort
A vós, na fllor, són enviatz
E per sò us prech que m' i oiatz,
Car per vós són fayt a servir
E vostre cors per gint tenir
No'u dic per ço que n' i aiatz obs,
Car bela sotz a totz richs ops,
E sotz cortesa e plasens
E flor e fruyt d' esenyamens
Bela sobre tota jent
E largesa no vos desment
Eu vos prech que no'm rebugetz
Car dompnes en agen carretz
E vostre nom exalsaretz
E tostems mais en valretz
A si tant ses que'm rebugetz
En gran exil me pausaretz
Ès eu murray a gran dolor
Se n' ès peccat que no auray
Car enaxí ho ha mandat
Aicel qui ma fayt per beutat
Si con o mostren los capítols
Així com se seguexen los títols
De ·I· en ·I· per mi ordonatz
Derenant prech que·ls entenatz

Assí comença les rúbriques de Trotule.

Introducció del manuscrit *Trotula* del Mestre Johan
(Montserrat Cabré, 1996).

Per saber-ne més

- María-Milagros Rivera Garretas, "Trotula: el cuerpo de mujer", en *Textos y espacios de mujeres*, Icaria, Barcelona, 2001, pp.105-129.
- Monica Green, "En busca de una 'auténtica' medicina de mujeres: los extraños destinos de Trota de Salerno e Hildegarda de Bingen" en *Sanadoras, matronas y médicas en Europa. Siglos XII-XX*, Montserrat Cabré i Teresa Ortiz (eds.), Editorial Icaria, Barcelona, 2001, pp. 27-54.
- Montserrat Cabré Pairet, "Autoras sin nombre, autoridad femenina (siglo XIII)", en *Las sabias mujeres II (siglos III-XVI). Homenaje a Lola Luna*, María del Mar Graña Cid ed., Colección Laya 15, Madrid, 1995, pp. 59-73.
- Montserrat Cabré Pairet, *La Cura del cos femení i la medicina medieval de tradició llatina: els tractats "De Ornatu" i "De decorationibus mulierum" atribuïts a Arnau de Vilanova, "Tròtula" de mestre Joan, i "Flos del tresor de beutat", atribuït a Manuel Díeç de Calatayud*, Tesi Doctoral, Publicacions Universitat de Barcelona. Barcelona, 1996.

de Trota. La controvèrsia sobre l'existència i l'autoria de Tròtula és la forma de negar la mà de dona en l'escriptura de l'obra mèdica i de la saviesa mèdica femenina. La negació d'autoria i el plagi han estat mecanismes patriarcals que, a partir del segle XV, s'usen per desautoritzar la pràctica i la saviesa femenina. Afortunadament, els estudis d'historiadors feministes, al llarg del segle XX, han rescatat l'herència erudita d'una genealogia mèdica femenina i han reprès la tradició medieval que descrivia una dona catedràtica, d'on es pot sostenir que Trota o Tròtula va ser una dona que exercí la medicina. Sota aquesta interpretació i des d'aquesta mirada es considerà que, si en els manuscrits medievals es defensava l'autoria d'una dona anomenada Trota, famosa entre els seus contemporanis, s'havia de mantenir l'existència i l'autoria de Trota com una dona que fou metgessa i autora d'una obra de medicina tan erudita i consultada que transcendí fronteres i cronologies. Fou una obra ginecològica escrita per una dona que escriví sobre el cos de les dones. I és la seva saviesa, que ella va deixar escrita i en part traduïda a les llengües maternes, la que les dones van poder consultar per elaborar els remeis per a la cura, la salut i la bellesa dels seus cossos i van transmetre, creant genealogia femenina.

Azucena Ruiz Viedma

Dones sàvies: la màgia de la paraula i del gest

Llevadores assistint la Verge en el part. Baixrelleu.
Convent de San Juan de Ortega (Burgos)

La relació de les dones amb els infantaments, l'alimentació, l'atenció als malalts i la mortalla és una constant al llarg de la història, i porta associats una sèrie de coneixements i pràctiques transmèses per via oral. Es tracta d'un saber sobre el cos, la salut, l'amor, sobre el món visible i l'invisible, sobre la vida i la mort. Llevadores, guaridores, fetilleres, fascinadores, sortílegues, conjuradores, són noms amb els quals es qualificava aquestes "dones sàvies", hereves d'uns coneixements ancestrals.

En general, entre les dones, la transmissió de coneixements es fa a través de la paraula i el gest: de dona vella a dona jove, de mare a filla.

A la plena Edat Mitjana, la transmissió professional de sabers de certs coneixements mèdics, es produïa dins l'estructura gremial, és el cas d'apotecaris i cirurgians; a més, es van reglamentar els estudis de medicina per mitjà de les universitats. Ni a les citades corporacions ni als estudis superiors no hi tingueren accés les dones. Però elles tenien cura de la salut de la família, procuraven sanar els cossos i asserenar els esperits; algunes esdevenien expertes sanadores, els seus sabers eren reconeguts pels veïns, les seves atencions sol·licitades per persones de l'entorn, i fins i tot de més enllà. Les seves pràctiques tenien una base arrelada en els coneixements i experiències transmèses, i una vessant màgica i religiosa, en un context en què la màgia va ser condemnada com a pràctica pagana primer, i com a art diabòlic després.

Entre elles, recordarem Gueraula de Codines. La primera notícia que en tenim és de l'any 1303, a l'acta de la visita pastoral que va realitzar el bisbe de Barcelona on es menciona que alguns fidels acudien a Gueraula de Codines *divinatrix de parrochia de Subirat* (Alt Penedès). L'any següent, el bisbe va interrogar-la sobre les seves activitats: Gueraula afirmava que feia conjurs i invocacions per guarir diverses malalties, recitant el Pare Nostre, l'Ave Maria i algunes paraules màgiques; diagnosticava les malalties observant l'orina i, si considerava que era una malaltia greu, enviava el pacient als "metges majors", o sigui que ella es considerava metgessa, però menor. Pel que fa a les adivinacions consistien en diagnosticar malalties amb els mateixos procediments que utilitzaven els metges: observant l'orina i prenent el pols dels malalts. Gueraula es comprometia a no fer sortilegis ni adivinacions ni administrar medicaments i a anar en peregrinació a Montserrat quan hagués infantat. Tres anys després deia que ja no feia conjurs, però continuava diagnosticant malalties i aconsellant els pacients que acudien a ella. Segons ens diu, guaria els tísics, les febres, el mal de coll, sobretot els anomenats *gotornos*. El bisbe va demanar el consell d'un metge i d'un frare i va permetre a Gueraula diagnosticar i aconsellar els malalts, fent-li jurar que no utilitzaria conjurs ni administraria cap medicament. Vint anys després tornem a trobar Gueraula de Codines multada perquè, sota l'excusa de diagnosticar, continuava fent conjurs i receptant medicaments.

Algunes d'aquestes dones curaven amb permís d'exercir la medicina, ja que passaven un examen davant de metges experts o bé per mitjà d'un privilegi reial. Per exemple, Joan I d'Aragó donava llicència a una dona barcelonina l'any 1393 en aquests termes: "*Informat per testimonis*

Llibre de privilegis i ordinacions de la Vall d'Aneu, 1424.
Arxiu Corona d'Aragó

fidedignes, que vós Francesca vídua de Berenguer Ça Torra mariner de Barcelona, fa molt temps que exerciu l'ofici d'obstetrícia, i que heu passat la vostra vida administrant medicaments a dones prenyades, parteres i d'altres, a nadons i infants, i també a d'altres persones que han recorregut a vós en els seus dolors i malalties, i els hi heu donat remeis molt útils i discrets a cada un. Per la present carta us concedim, a vós dita Francesca, llicència perquè de manera lícita i impune, encara que no hagueu estat examinada sobre l'art de la medicina i la cirurgia (...) administreu els medicaments segons acostumeu”.

Els coneixements d'aquestes dones són motiu de recel i de por, de manera que la misogínia tan viva als darrers temps medievals i encara més després, es centrà sovint contra les dones que practicaven la medicina i per extensió, la màgia. La màgia de la paraula, dels nombres i les invocacions als sants són presents en els

versos que recitaven a manera de conjur algunes d'elles, en una barreja de medicina, màgia i religió que conviuen en la pràctica i la creença popular.

La bruixeria, definida com a tal, i la caça de bruixes, és tanmateix molt tardana. A Catalunya el primer document civil que criminalitza aquestes pràctiques són les *Ordinacions de la Vall d'Aneu*, fetes en temps del comte Arnau Roger IV de Pallars, l'any 1424. Cal senyalar que, si bé hi podia haver bruixots, aquesta constitució feminitza la bruixeria, en parlar inequívocament de bruixes en femení i en plural: “*Van de nit ab les bruixes al boch de Biterna*”.

Les ordenacions i altres documents citen els lligaments, per tal de deslligar o lligar parelles: nusos i productes que aquestes dones manipulaven per tal que, per exemple, un home es sentís atret irresistiblement cap una dona. Es considerava també que per voluntat i acció de certes dones, els homes podien esdevenir impotents. Pels càstigs que s'aplicaven i les prohibicions al respecte, cal deduir que hi havia una creença generalitzada que els lligaments o nusos màgics, així com la manipulació de certs productes per part d'aquestes dones, tenien poder sobre l'amor i la sexualitat.

Teresa Vinyoles Vidal

Per saber-ne més

- Carmen Caballero, “Magia: experiencia femenina y práctica en relación”, en: *De dos en dos. Las prácticas de creación y recreación de la vida y la convivencia humana*. Madrid: Cuadernos inacabados, 2000.
- Montserrat Cabré, “Como una madre, como una hija: las mujeres y los cuidados de salud en la Baja Edad Media. En: Isabel Morant, *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra, vol. I, 2005, pp. 637-657.

- Antoni Cardoner i Planas, *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1116-1479)*. Barcelona: Scienza, 1973.
- Bàrbara Ehrenreich, Deirdre English, *Brujas, comadronas y enfermeras. Historia de las sanadoras*. Barcelona: La Sal, 1984.
- Ferran Valls i Taberner, *Privilegis i ordinacions de les valls pirinenques: Vall d'Aneu, Vall Ferrera, Vall de Querol*. Barcelona: Promociones y publicaciones universitarias, 1988.
- Josep Pernau, "Activitats i fórmules supersticioses de curació a Catalunya en la primera meitat del segle XIV". *Arxiu de textos catalans antics*, vol.1, 1982, pp. 47-77.
- *Processos de l'arxiu diocesà de Barcelona*. J.M. Martí Bonet, Vol. 1. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1984.
- Teresa Vinyoles, "Metgesses, llevadores, fetilleres, fasciadores: bruixes l'edat mitjana", *Per bruixa i metzinera. La cacera de bruixes a Catalunya*. Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, 2007, pp. 12-31.

Fundadores d'hospitals: Maria Llorença Llong (1463-1542)

La biografia de Maria Llorença “Richenza” Llong està marcada per moltes incerteses que encara esperen ser indagades. El coneixement dels seus orígens catalans s’ha tret d’uns documents vaticans que l’anomenen *mulier catalana*, tot i que no afegeixen cap altre element que permeti saber-ne el cognom de soltera o el lloc i la data de naixement. De fet, a tots els documents oficials i en les primeres biografies redactades pels pares teatins sempre és citada com a “Maria Lorenza Longo”.

Probablement va néixer a Lleida entre el 1460 i el 1465 en una família noble que Bellintani recorda amb el nom de “Richenza” (és possible que fos “Requesens”). Els biògrafs expliquen que de jove va patir una forma de paràlisi que la va deixar impedida, però que “ella ho acceptà amb resignació i abandonó confiat en la voluntat del Senyor”. Sabem que va arribar a Nàpols el 1506 com a esposa del canceller Joan Llong (italianitzat com a “Longo”), que havia anat a la ciutat amb el càrrec de regent del Consell Reial de Ferran el Catòlic. En morir el seu marit el 1508, Maria decideix quedar-se a Nàpols i conservar una posició de prestigi i no secundària en la vida napolitana al costat de les seves nombroses i elevades amistats. Poc després, el juny

del 1509, féu el pelegrinatge al santuari de la Mare de Déu de Loreto amb la seva única filla i el seu gendre, Edoardo D’Alençon. Durant la missa –com narren els Annals de la Casa de Loreto– succeí el miracle: “sentí que recobrava les forces i començà a caminar, cosa que suscità l’estupor dels presents”.

Per correspondre a la gràcia, i com que no es devia poder retirar a un monestir, va decidir entrar al tercer orde de sant Francesc i dedicar-se a socórrer els nombrosos necessitats de Nàpols. Assistia, en concret, els malalts de l’hospital de San Nicola al Molo. Són els primers anys d’un treball humil i silenciós que tingué un gran ressò a la ciutat, tant que altres dones van seguir-ne l’exemple i van constituir entorn seu un grup eficaç i eficient de dones al servei dels pobres i els malalts. Sabem també que el 1519 Ettore Vernazza, de la Companyia de l’Amor Diví, va demanar ajuda a Llong perquè acollís els malalts de sífilis en el vell hospital de San Nicola al Molo; després d’uns dos anys li confià la direcció de l’hospital. En constatar la insuficiència del vell establiment, Maria Llong i altres nobles napolitans van adquirir solars i cases en zones més salubres de la ciutat i van construir un nou hospital, el de Santa Maria del Popolo, anomenat “dels Inguaribles”. A partir d’aquest moment, Maria deixa casa seva i se’n va a viure a les estances de l’hospital, també en qualitat de “rectora”. Va cuidar especialment les prostitutes, les principals víctimes de la sífilis, intentant que treballessin a l’hospital i es casessin. Per gestionar l’hospital es va fundar la Confraternitat de Santa Maria del Popolo, de la qual van formar part Ramon de Cardona i altres homes il·lustres que es troben a la llista de patrocinadors i administradors de l’hospital.

Però és amb l’arribada dels caputxins a Nàpols quan fa el viratge decisiu: seduïda pel seu ideal de reforma, Maria no solament els proporciona una residència estable a Sant’Eframo Vecchio, sinó que concep el projecte d’un monestir de terciàries franciscanes, el fa realitat amb el suport de la duquesa de Termoli, Maria Ayerba d’Aragó, el dedica a santa Maria de Jerusalem i n’esdevé l’abadessa vitalícia, tal com explica el *Debitum Pastoralis officii* (19/02/1535). En un

primer moment dirigeixen espiritualment la comunitat els teatins –que ella mateixa havia acollit a Nàpols el 1533–, però el 1538 hi ha de renunciar i, arran del consell del mateix Gaietà de Thiene, confessor de Llong, amb la mediació del cardenal Giampietro Carafa (després, Pau IV), obté de Pau III el *motu proprio* «cum monasterium» (10/12/1538), que marca oficialment el naixement de les caputxines i els permet observar la regla de les clarisses i, a perpetuïtat, la jurisdicció i la direcció espiritual dels caputxins. La comunitat guiada per Llong adopta la primera regla de santa Clara, l'aprovada per Innocenci IV, cosa que era una innovació, ja que només s'havia seguit al convent de San Damiano, i adopta també les constitucions de santa Coleta, que imposaven el vot absolut de pobresa i prohibien al monestir que posseís béns i exigís el dot a les postulants. El monestir també va acollir altres normes dictades per la mateixa Llong, que va aconseguir tenir la possibilitat de nomenar, com a abadessa, el confessor del monestir escollint entre el clergat o entre frares de qualsevol orde. Les notícies que es tenen sobre Maria Llong esbossen una vida que es distancia dels cànons de la santedat femenina d'un principi del segle xvi d'intens misticisme. Maria Llong no profetitza, no denuncia la corrupció dels temples, no té èxtasis espectaculars, la seva vida està lligada als afectes familiars i a les tasques quotidianes, però és culta, com demostren les regles, que se li atribueixen a ella, per a l'admissió dels metges a l'hospital, les constitucions de les Mares de la Caritat i de les Mares del Ben Morir, així com nombroses cartes a papes i bisbes, que s'han dispersat però que estan registrades en els documents del procés de beatificació conservats a l'Arxiu Diocesà de Nàpols.

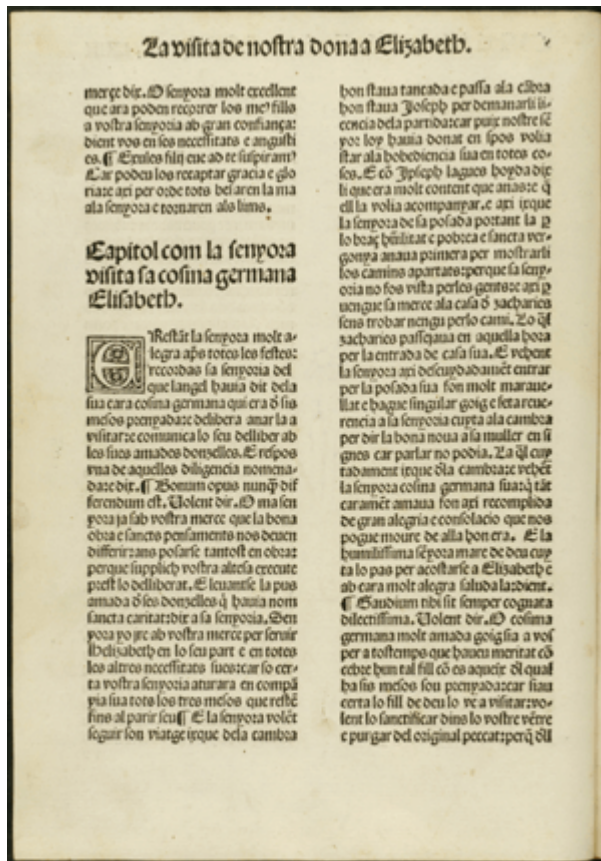
Com a laica, va utilitzar tots els mitjans, la riquesa, la intel·ligència, el prestigi i les relacions al seu abast per ajudar els altres, demostrant capacitat emprenedora en la construcció i l'organització de l'hospital, en la sol·licitud d'herències i la recerca de diners per millorar l'assistència; no fou fins que ja tenia més de setanta anys que va entrar al monestir, on va viure fins al 1539 i va participar assíduament en la vida de la petita comunitat, com escrigué en la conclusió de la seva biografia *Mattia da Salò*. El procés informatiu de beatificació no es va iniciar fins al 1880, i el 1892 Lleó XIII va signar la introducció de la causa que es va reobrir el 12 de juny del 2004.

Gemma T. Colesanti

Per saber-ne més

- G. Boccadamo i A. de Luzenberger, “Maria Longo e la Napoli della prima metà del ‘500”, a *Campania sacra*, XXX , (1999), pp. 37-170 i 174-176.
- Fiorenzo F. Mastroianni, *Maria Lorenza Longo fondatrice delle clarisse cappuccine e dell'ospedale degl'incurabili*. Nàpols: Edizioni TDC, 2004.
- Giuliana Boccadamo, Alda de Luzenberger, “Maria Longo e la Napoli della prima metà dell'500”, *Campania Sacra. Rivista di Storia Sociales e Religiosa del Mezzogiorno*, vol. XXX (1999), pp. 37-210.

La Querella de les dones

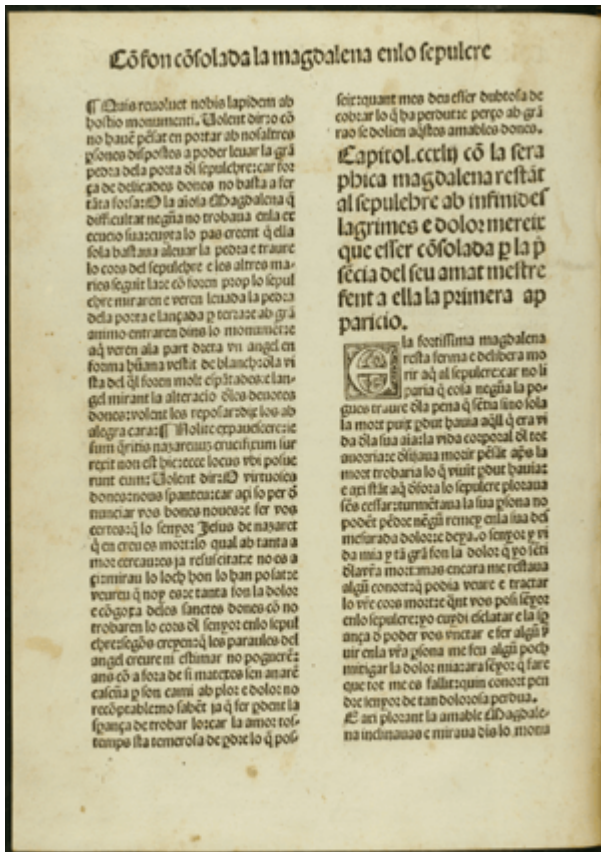
Isabel de Villena, *Vita Christi*, publicada en València por Lope de la Roqua en 1497 a instància de Aldonça de Montsoniu, abadesa del monasterio de la Santíssima Trinidad, fols. 169v-170r, principi del capítulo dedicado a la visita de la Virgen a su prima santa Isabel.

La Querella de les Dones va ser una pràctica política que va néixer a Europa en les darreres dècades del segle XIV i que perdurà fins la Revolució Francesa. Va consistir en un esforç enorme d'homes i dones cultes per posar en paraules les relacions dels sexes i entre els sexes nascudes de la crisi del feudalisme. Com que es tractava de paraules, sovint la Querella s'ha definit com un debat literari, perquè va ser un debat amb les lletres, amb les paraules. Però no va ser un debat ni escolàstic ni fictici, sinó de l'orde simbòlic: en ell les paraules no foren un passatemp de gent rica ni un instrument per a exercitar-se en els jocs de la retòrica. Les paraules de la Querella estigueren enganxades a allò real, a la necessitat històrica concreta de significar que la política sexual de l'època estava sofrint un procés de canvi des de la seva arrel a casa: a casa, en la relació d'una dona amb un home, d'una dona amb una altra dona, d'una mare amb la seva filla o el seu fill, d'un pare amb el seu fill o filla, d'una germana amb el seu germà. Del que més es va debatre va ser del valor (*virtus*) de les dones i d'allò femení. Els homes misògins el negaren; les dones que intervingueren en el debat, i els homes no patriarcals, el reconegueren. Avui al valor generat per les dones l'anomenem autoritat femenina, que és diferent del poder.

La Querella de las Dones va concloure amb la Revolució Francesa. Amb aquest revolució, va canviar a l'Occident la manera de fer política: la mediació de la paraula fou reemplaçada per l'acció social de masses al carrer i a la fàbrica. Aquest canvi va marcar el punt definitiu de ruptura política entre la societat feudal (una societat fundada en la relació) i la societat capitalista (fundada en la competitivitat).

A Catalunya y a València varen intervenir en la Querella escriptures com ara Isabel de Villena, Anna Cervató i Àngela de Carlet, i escriptors a favor de les dones com ara Enrique de Aragón o de Villena, Pere Torrelles i Joan Roís de Corella.

Enrique de Aragón, marquès de Villena, va escriure el 1417 el tractat *Los doce trabajos de Hércules*. Pere Torrelles, a la segona meitat del segle XV, va escriure el tractat *Razonamiento en defension de las donas*. Joan Roís de Corella va escriure, també a la segona meitat del segle XV, el tractat *Triümo de les dones*, subtitulat *Escriu una dona la qual ha nom Veritat la present letra a les altres dones, mostrant elles ser més perfetes que els hòmens*.

Isabel de Villena, *Vita Christi*, publicada en València por Lope de la Roqua en 1497 a instància de Aldonça de Montsoriu, abadesa del monasterio de la Santíssima Trinitat, fols. 265v-266r, capítulo dedicado a la aparición de Cristo resucitado a María Magdalena.

Isabel de Villena (1430-1490), era filla d' Enrique de Aragón, marquès de Villena, mentre que no coneixem el nom de la seva mare. El seu nom era Elionor Manuel de Villena, que canvià en entrar als quinze anys com a monja clarissa en el convent de la Santíssima Trinitat de València i d'on seria elegida abadessa el 1463, amb trenta-dos anys. Redactà, per a les seves companyes de vida, una extensa i apassionada *Vita Christi* (*Vida de Crist*) y, probablement, d'altres obres. La *Vita Christi* intervingué en la Querella de les Dones en traslladar el protagonisme, de Crist, a les dones que l'envoltaven, especialment la seva mare Maria de Nazaret (la vertadera protagonista de l'obra) y la seva seguidora i amiga Maria Magdalena, que se'ns presenta com a enamorada perdudament de Jesucrist. Isabel de Villena va destacar així el valor de les dones i d'allò femení. Aquesta obra, escrita en llengua catalana/valenciana i publicada el 1497, la llegiren també moltes dones seglars, entre les quals Isabel I de Castella, que va voler que es publicqués per poder-la llegir, i María de Jesús de Àgreda.

Anna Cervató y Àngela de Carlet foren humanistes, és a dir, nenes prodigis que reberen una educació filològica i literària exquisida, i que brillaren gràcies al seu saber clàssic i filològic a

les corts reals i nobles del Renaixement, on contribuïren a crear opinin que podríem anomenar feminista. Les humanistes, amb les seves vides dedicades a l'estudi i a l'escriptura, mostraren de fet el valor de les dones i d'allò femení. Intervingueren també en les tertúlies polític-literàries de les corts femenines de la reialesa, la noblesa o la burgesia, que foren els llocs on va estar més present, que sapiguem, la Querella de las Dones. D'algunes de les humanistes conservem textos escrits en favor de les dones, però no en tenim ni d'Anna Cervató ni d'Àngela de Carlet.

Anna Cervató va néixer al comtat de Cerdanya, i va formar part de la cort de Germana de Foix, reina consort d'Aragó. Només conservem d'ella una carta, datada vers el 1512. D'Àngela de Carlet, filla de la senyora i del senyor de Carlet (València), no sembla tampoc conservar-se cap de es obres que va escriure.

María-Milagros Rivera Garretas

Per saber-ne més

- Isabel de Villena, *Protagonistes femenines a la 'Vita Christi'*, selecció de Rosanna Cantavella y Lluïsa Parra. Barcelona: laSal, 1987.
- Maria-Mercè Marçal, "Isabel de Villena i el seu feminisme literari", *Revista de Catalunya*, 15/08/1990.
- Ana Vargas Martínez, "El Reial Monestir de la Santíssima Trinitat. L'autoritat femenina a la València del segle XV", *L'Avenç*, 254 (febrer 2001) pp. 38-42 y 59.
- María-Milagros Rivera Garretas, "La diferencia sexual en la historia de la Querella de las Mujeres", a Wolfram Aichinger *et al.*, *The "Querelle des femmes" in the Romania*, Viena: Turia + Kant, 2003, pp. 13-26.

Rosa Sensat i Vilà: una ciència de la vida en una escola com la llar

Rosa Sensat Vilà.
Fotografia de Frederic Ballell Miami.
AHCB-Arxiu Fotogràfic. Barcelona

Rosa Sensat és una de les mestres que més rellevància ha tingut en la història de la pedagogia catalana. En vida ja va gaudir d'un merescut prestigi per la seva tasca com a mestra i directora i per la seva inestimable aportació a la renovació pedagògica.

Rosa Sensat va néixer l'any 1873 al Masnou. Quan tenia nou anys va morir el seu pare i, per poder subsistir, la mare embarassada, l'àvia i ella mateixa es van dedicar amb èxit a fer brodats i puntes al coixí. Així, als dotze anys es va poder matricular al Col·legi Barcelonès on va preparar els exàmens de l'Escola Normal. Com no tenia on allotjar-se a Barcelona, la directora del prestigiós col·legi, Àngela Vallès, va fer una excepció i la va acceptar a casa seva. D'aquesta manera, es va convertir en la seva mestra i mentora i, més tard, en la seva sogra.

Als quinze anys Rosa Sensat ja exercia de mestra al Masnou. També va ser parvulista a Girona i a Madrid, on va ampliar estudis i va entrar en contacte amb la *Institución Libre de Enseñanza*. Després d'obtenir el títol de mestra normal, va aconseguir per oposició una plaça a l'Escola Normal d'Alacant. Va exercir-hi com a professora de ciències fins que, en saber-se embarassada, va renunciar a la seva categoria i va demanar el trasllat a una escola pública de nenes de Barcelona. Va ser mestra al Poblenou i a la Diagonal, on va escriure un diari de classe que expressa un gran entusiasme per l'educació. Ens descriu iniciatives totalment innovadores a l'inici del segle XX, com fer sortides escolars amb les alumnes o limitar el temps emprat en la realització de labors d'agulla, per dedicar-lo a l'estudi de la natura i a fer pràctiques de tipus experimental. Entre els seus anhels destaquen la necessitat de crear un ambient escolar amable, similar al d'una llar, i afavorir el creixement personal de les nenes, com també avivar el seu sentiment de dignitat perquè esdevinguin dones "en el més elevat sentit de la paraula".

Rosa Sensat i Vilà
(1873-1961)

En aquesta línia, va estar estretament vinculada al feminisme català i va ser directora pedagògica de l'Institut de Cultura i Biblioteca de la Dona, espai educatiu i cultural gestionat per dones, que va ser creat l'any 1910 per Franscesca Bonnemaïson. De fet, la figura de Rosa Sensat és crucial per entendre l'evolució del feminisme contemporani a Catalunya. Per la seva edat i per les seva àmplia xarxa de relacions personals i professionals, va actuar de nexa entre les primeres feministes catalanes i la nova onada de dones mestres compromeses en la tasca de modernitzar l'escola de nenes. Aquest lligam entre generacions es pot copsar en el cicle de conferències sobre educació femenina organitzat l'any 1916 a l'Ateneu Barcelonès.

L'any 1914 Rosa Sensat va ser nomenada directora de l'Escola del Bosc, primera escola a l'aire lliure del país, on va portar a la pràctica el seu ideari pedagògic en un marc idoni i amb àmplia llibertat. Aquesta escola va ser la nineta dels seus ulls, però en proclamar-se la II República, encara va acceptar un nou repte, la direcció del grup escolar Milà i Fontanals.

Cal destacar també la important tasca de Rosa Sensat com a divulgadora dels principis de l'Escola Nova i dels plantejaments del moviment internacional a favor d'un ensenyament domèstic de caire científic per a les nenes. Va donar conferències i cursos, va participar en congressos, va assessorar diverses institucions i va escriure articles i llibres, com *Les ciències en la vida de la llar* (1923), *Cómo se enseña la economía doméstica*, (1927) i *Hacia la nueva escuela*, (1934). Rosa Sensat va morir a Barcelona l'any 1961.

En definitiva, els seus principals camps d'acció van ser la renovació de l'ensenyament de les ciències i la racionalització de les assignatures considerades femenines. Aquests dos eixos els va saber lligar hàbilment de forma que, a més de reclamar una transformació dels ensenyaments domèstics que implicava la introducció d'una sòlida educació científica per a les nenes, va bastir les bases d'una didàctica de les ciències fonamentada en la vida, en els sabers femenins i en la cura de les persones, enfocament que té ara plena vigència. La figura de Rosa Sensat té llum pròpia, però adquireix tot el seu significat quan la relacionem amb els seus principals referents, les dones de la seva família, les mestres del segle XIX, entre les que destaca la seva professora i sogra Àngela Vallès, i les principals representants del feminisme català de principis del segle passat. Rosa Sensat va recollir aquest llegat, el va fer créixer i el va passar a les futures generacions de dones que al llarg del segle XX van aconseguir obrir nous camins i albirar horitzons més i més llunyans.

Esther Cortada Andreu

Per saber-ne més

- J. M. Bernal, *Renovación pedagógica y enseñanza de las ciencias: medio siglo de propuestas y experiencias escolares (1882-1936)*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2001.
- J. González-Agàpito, *Rosa Sensat i Vilà, fer de la vida escola*. Barcelona, Ed. 62, 1989.
- Esther Cortada, "Rosa Sensat Vilà. Devoción por la naturaleza" dins *Treinta retratos de maestras*. Madrid, Cisspraxis, 2005, pp. 31-36.
- Núria Solsona, "La educación dirigida a las amas de casa. Las aportaciones de Rosa Sensat" dins *Interacciones ciencia y género. Discursos y prácticas científicas de mujeres*. Barcelona, Icaria, 1999, pp. 233-257.

El Club Femení i d'Esports de Barcelona

Francesco Macià i Jaume Aiguader, a les instal·lacions del Club Femení d'Esports Barcelona.
Col. Merletti. Institut d'Estudis Fotogràfic de Catalunya.
Autor: Alexandre Merletti Guaglia

L'augment de la pràctica de l'esport per part de les dones —i la seva visibilització— va ser, des de principis del segle passat, un fenomen que s'ha d'analitzar tenint en compte aspectes diferents i complexos. Per una banda, la pràctica esportiva va ser considerada absolutament moderna, i les imatges que es van construir (per exemple a la publicitat i a l'art) de les “dones modernes” van recollir aquest imaginari, associant la pràctica esportiva a l'ús de robes més còmodes i a una “dona alliberada”, preocupada pel cos, per les relacions socials i per la moda. Per l'altra, la pràctica esportiva va ser un espai de sociabilitat entre dones i una possibilitat de situar-se en l'espai public.

A més, hem de tenir en compte que la pràctica esportiva recollia les preocupacions i l'interès per la salut i la cura del cos, que en el cas de les dones es vinculava a la idea d'una maternitat sana que incidia en la millora general de la població o d'un “poble”.

Malgrat totes aquestes complexitats, el Club Femení i d'Esports de Barcelona va ser un dels espais de dones i feminista (“raonablement feminista”, com es va definir per part de les dones que el van constituir) més importants de la Barcelona de la preguerra, vinculat a propostes polítiques progressistes i catalanistes. El Club Femení d'Esports (així, sense la “i”, era el seu primer nom) es va fundar, a iniciativa de Teresa Torrens i Enriqueta Sèculi l'any 1928, uns anys abans de l'altre important espai de cultura de dones de la ciutat durant la dècada dels anys 30, el Lyceum Club. Aquest últim va seguir un model europeu i va ser freqüentat per les intel·lectuals, en canvi el Club Femení va ser la primera entitat esportiva exclusivament femenina de tot l'Estat espanyol i volia tenir un caràcter més popular i ser assequible econòmicament a més dones.

El club va tenir diferents seus, totes al centre de Barcelona: primer al carrer Llibreteria, després al Pas de l'Ensenyança i finalment, durant la República, a la Plaça d'Espanya. Els esports que practicaven les noies al club eren: natació, gimnàstica, atletisme, esgrima, tennis, bàsquet, patinatge, excursionisme, hoquei...

Un aspecte molt destacable i particular d'aquesta associació esportiva va ser la importància que es va voler donar al desenvolupament intel·lectual, cultural i educatiu. L'interès per la cultura va ser central, i de fet, l'afegit de la “i” al nom del Club, convertint-lo en Club Femení i d'Esports, volia reflectir la voluntat d'abast social i cultural del centre. El que pretenien les dones del Club era “agermanar sempre el conreu del cos amb el de l'esperit, indicant amb això que els esports no constitueixen l'únic fi de l'entitat”. De fet, el lema escollit va ser “Feminitat, Esport, Cultura”. El Club es va organitzar en cinc comissions: Cultura i educació; Esports; Turisme i excursionisme; Actuació social, propaganda i festes, i Educació física, sanitat i higiene. També hi havia una secció infantil, “Les Daines”.

Des del Club es van organitzar cursos i cicles de conferències, un servei de biblioteca, xerrades d'orientació a les lectures... Des del 1931, la participació de les escriptores Anna Murià i Maria Teresa Vernet a la junta directiva del club va incidir més en l'organització d'iniciatives com el concurs literari i la inclusió de temes culturals i socials als articles publicats a la revista de l'entitat, *Portantveu* del Club Femení i d'Esports.

A més, el club va ser un espai que es significà políticament, per exemple a la campanya pro-amnistia de 1930, al plebiscit per l'estatut el 1932 o a l'organització de l'Olimpiada Popular a Barcelona el 1936.

María José González Madrid

Per saber-ne més

- Neus Real Mercadal, *El club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*. Madrid: Anthropos, 2000.
- Joana Luna, "L'esport, ¿un miratge de l'alliberament? El Club Femení i d'Esports 1928-1936". *L'Avenç*, núm. 12 (febrer de 1988), pp. 26-29.

El debat entorn la maternitat a principis del segle XX: Leonor Serrano i Pablo

Leonor Serrano
Pablo
(1890-1942)

El 1916 es va organitzar un cicle de conferències a l'Ateneu de Barcelona, amb el títol genèric d' "Educación femenina". Entre totes les participants, una veu destacava, per la seva agudesesa d'anàlisi. Era la de Leonor Serrano Pablo. En la seva intervenció, abordà la distinció entre maternitat biològica i cultural i, dit amb paraules actuals, posà de manifest que el personal és polític.

Leonor Serrano, en el decurs de la seva activitat professional, era mestre, va fer una trajectòria, fins a cert punt atípica, que la portà per diversos camins. Va començar per l'educació de les criatures més petites. Però, aguda, perspicaç, intel·ligentíssima, sap que amb l'escola no n'hi ha prou. Les escoles s'insereixen en una societat canviant, no només pel que fa referència als sistemes de producció, també està canviant l'estructura familiar i els rols que cadascun dels seus membres hi juga. Enfront la miopia dels discursos hegemònics sobre el que han de fer o deixar de fer les persones de sexe masculí i molt especialment, les del sexe femení, Leonor Serrano planteja alternatives i demana compromís i deures de l'estat. Leonor Serrano evidencia que hi ha aspectes de la vida privada que són públics, sobre els quals cal una alternativa social per a resoldre'ls.

Leonor Serrano explicita que la maternitat, no és ni l'única ni l'exclusiva realització en la vida de les dones, i fa la distinció entre la maternitat biològica i la que avui en dia anomenem cultural. Tant l'una com l'altra són treball social, i com a tal, la societat l'ha de reconèixer. Però no n'hi ha prou amb reconèixer-ho, cal protegir-lo. Com?

En primer lloc, l'estat ha d'atorgar la categoria de professió al treball domèstic. En segon lloc, l'estat ha de prohibir el treball de les dones gestants durant un any, període durant el qual serà indemnitzada amb un jornal igual al sou reconegut. La tercera proposta de Leonor Serrano és aquesta: l'estat, crearà cases bressol i escoles de pàrvuls amb cantines que beneficiarà les criatures, les seves mares i, molt especialment, les germanes grans. La creació de serveis és condició prèvia per a trencar el cercle pervers de la submissió femenina.

Durant la Dictadura de Primo de Rivera va ser desplaçada —desterrada— primer a Saragossa i després a Osca. El desembre de 1927, sabem que viu a Saragossa i el 1928 a Osca. Amb tot, la tranquil·litat d'aquelles dues ciutats li permet escriure i publicar el llibre *La enseñanza complementaria obrera*, el 1926, on denuncia que l'assistència escolar obligatòria a l'estat és un mite, ja que l'assistència voluntària es tan irregular que arriba a disminuir un 50% entre les criatures a partir del deu anys. Té temps també per fer un altre llibre *La educación y las profesiones femeninas*, complement del publicat el 1923, *La educación de la mujer de Mañana*, i encara un altre, *El método Montessori*, aparegut l'any 1928. Paral·lelament es matricula a Filosofia i Lletres, carrera que no acabà, i a Dret, que sí finalitzà a la Universitat de Saragossa.

Als inicis dels anys trenta, Leonor Serrano torna a Barcelona. El 27 de setembre de 1930, sol·licitava esser admesa al Col·legi d'advocats de Barcelona per exercir la professió. En aquella època ens la retraten amb trets enèrgics, portava el cabell tallat a la romana i recollit a un costat sense cap artifici: "És el prototipus de la dona intel·lectual. Era, abans que tot, força, energia vitalitat". Una vitalitat que li fa possible compaginar la seva tasca com a inspectora de primera ensenyança, amb la publicació de llibres i articles, i el seu despatx d'advocadessa. La seva activitat no té aturador.

Com a advocadessa va participar en el primer Congrés Jurídic Català, celebrat el 1936. A causa del conflicte bèl·lic, el seu fill i el seu marit van ser morts. Leonor se'n va a França, però torna el dia 4 d'abril de 1939 i amb la seva mare s'instal·la a Madrid. Allí és després acusada de "izquierdista, socialista, racionalista y laica" i se la suspèn de sou. El 24 d'abril de 1942, moria a

Madrid. Els seus llibres però, han quedat i moltes de les seves anàlisi i alternatives encara són vigents.

Isabel Segura Soriano

Per saber-ne més

- Isabel Segura Soriano, “Leonor Serrano Pablo: más allá de la escuela”, a *Treinta retratos de maestras*, Madrid, Cuadernos de pedagogía, 2005.

Dones sàvies: les trementinaires, Sofia d'Ossera

La Sofia venent les seves herbes a la Fira de Sant Ponç de Barcelona.

L'ofici de trementinaire va ser una activitat exclusiva de la vall de La Vansa i Tuixent, a la comarca de l'Alt Urgell, que es va desenvolupar durant el segle XIX i XX. Exercida majoritàriament per dones, tenia com a objectiu complementar l'economia domèstica de la família i aportar-ne liquidesa en forma de diners en un context on els intercanvis monetaris eren escassos. El comerç va permetre les trementinaires disposar de moneda pel pagament de deutes, redempció de préstecs, pagaments per reducció del servei militar o dots dels "cabalers" (germans o germanes de l'hereu o la pubilla). Les trementinaires solien pertànyer

a les famílies més pobres de la vall, ja que les classes més acomodades no necessitaven enviar fora les seves dones.

Les trementinaires es dedicaven, en paraules seves, a "anar pel món". Es desplaçaven per Catalunya seguint uns itineraris prefixats amb la finalitat de vendre la trementina, herbes remeieres i altres productes de muntanya. Venien té de roca, corona de rei, escabioses, serpolet, orella d'ós, milifulla, bolets secs, oli d'avet i de ginebre. La trementina era el seu producte principal i el que les va donar nom. La venien per desinfectar ferides de persones i animals. Es tracta d'una substància que s'extreu de la resina dels pins, i l'ungüent es fabrica afegint-hi pega grega i oli d'oliva. Malgrat el seu prestigi, envoltat de misteri, les trementinaires no sortien de casa amb el producte fet: compraven part dels ingredients a les drogueries al llarg del seu viatge i preparaven la trementina "*in situ*", amb la qual cosa s'estalviaven carregar la pomada durant tot el trajecte.

Trementinaires. Portada del llibre de Joan Frigolé Reixach (Generalitat de Catalunya, 2005).

La mercaderia la guardaven en bosses de tela fàcils de carregar durant el viatge. Les bosses, grans com farcells, van crear la figura de la trementinaire, que era reconeguda així a tots els llocs per on passava. Altres elements típics de la seva indumentària eren una petita bossa per la roba i els diners, les llaunes on portaven els olis (d'avet i de ginebre, i la trementina), el podallet per tallar herbes, i una petita romana de ferro per pesar els productes.

Els viatges de les trementinaires tenien també com a objectiu comprar o obtenir objectes i recursos que no eren accessibles a muntanya. Com diu l'antropòleg Joan Frigolé "anar pel món fou una de les estratègies adaptatives d'una pagesia de muntanya amb una economia d'autoconsum en el context d'una economia mercantilitzada". Sortien de la vall generalment per parelles i viatjaven a peu o en transport públic quan era possible. Generalment sortien dues dones, una jove i una més gran, amb més experiència. En general eren de la mateixa família, germanes, mare i filla o àvia i néta. La confiança entre elles era molt important ja que la gran transmetia a l'aprenenta no només els coneixements sobre plantes i trementina sinó també les arts medicinals, els

circuits de venda i els clients potencials. Durant el trajecte s'hostatjaven a cases particulars on se les acollia a canvi d'herbes i remeis. Els seus circuits incloïen les comarques dels dos Pallars, la Cerdanya, l'Urgell, l'Anoia, el Bages, Osona, els dos Vallesos, el Barcelonès, la Selva, el Gironès, els dos Empordans i la Garrotxa. Però també van arribar fins l'Aran, el sud de França, Tarragona i l'Aragó. Solien fer dos viatges cada any, un a la tardor del qual retornaven per Nadal, i un altre tan bon punt havien matat el porc, i que durava fins la Pasqua. El primer viatge d'una trementinaire que tenim documentat fou el 1875. El darrer el va fer la Sofia Montaner el 1984.

El desembre de 1998 es va inaugurar a Tuixen el Museu de les Trementinaires, un homenatge a aquestes dones valentes i una nova contribució "*post mortem*" a les transformacions econòmiques, culturals i socials de La Vansa.

Sofia Montaner i Arnau (1908-1996) del poble d'Ossera va ser la darrera trementinaire. Va començar a anar pel món amb la seva avia i després amb la seva mare. També va anar a servir a Terrassa. El seu pare tenia un ramat però el va perdre durant la guerra. L'any 1936 es va casar amb Miquel Borrell que era del mateix poble, fill de trementinaire. En Miquel havia anat pel món amb la seva mare perquè aquesta no tenia cap filla que l'acompanyés. El seu pare treballava al bosc i anava a segar. En Miquel també va fer durant molt de temps de segador i de llenyataire.

Després de la guerra, la Sofia va anar pel món amb la seva sogra, amb les dues filles grans separadament, amb noies llogades, amb una dona del seu poble de la mateixa edat, i finalment amb el seu marit, amb qui va viatjar fins 1982. Aquest és un dels pocs casos en què un home va exercir l'ofici. Sofia va fer el darrer viatge el 1984, quan comptava 73 anys.

Clara Garí

Per saber-ne més

- Joan Frigolé Reixach, "Dones que anaven pel Món. Estudi etnogràfic de les trementinaires de la vall de la Vansa i Tuixent", Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya Barcelona, 2005.
- Maria Àngels Bonet, "Remeis antics. Les Trementinaires", *Amindola*, núm. 40 (11-13 agost 2000).
- Mireya Folch Serra, "Voices of the place: dialogical landscape in the Catalan Pyrenees". Tesis Departament de Geografia Queen's University Ontario Canadà, 1990.
- Jordi Pasques, "Lo Miquel i la Sofia, trementinaires d'Ossera". Enregistrament videogràfic (Ossera, 11 de juliol de 1989).

La política de les dones

Dones en el dret medieval: Ermessenda de Carcassona i Almodis de la Marca

La comtessa Almodis de la Marca i el seu espòs, Ramon Berenguer I. Miniatura de franqueses i privilegis del Regne de Mallorca. [Fotografia: AISA]

definia en els textos judicials com a comtessa per la gràcia de Déu i assistida pels seus jutges dictava sentència i feia justícia. Així la trobem presidint un judici de forma solemne l'any 1000 al palau comtal de Barcelona, on una dona anomenada Madrona apel·la el tribunal demanant justícia ja que el seu germà s'havia apropiat de la seva herència mentre ella era captiva dels sarraïns. La comtessa va declarar les següents paraules un cop escoltats els testimonis:

En nom de Déu i veneració del meu senyor Ramon, comte, jo, Ermessenda per la gràcia de Déu comtessa, conjuntament amb els meus jutges, consignem les vinyes i terres irrevocablement sota dret i propietat de Madrona.

Signatura manuscrita de la comtessa Almodis de la Marca, on es llegeix clarament que escriu Almodis comitissa.

En l'elaboració del dret feudal hi hagué dues dones que en van ser unes apassionades i defensores, dues comtesses del segle XI, Ermessenda de Carcassona i Almodis de la Marca.

Ermessenda de Carcassona nasqué l'any 975, filla dels comtes de Carcassona, Roger i Adelaida. El 993 es casà amb el comte Ramon Borrell I (972-1017). Fou una dona amb un gran prestigi i dotada pel govern, que li serví per ajudar al seu marit a reconstruir un país maldat per les incursions sarraïnes. Enviudà el 1017 i es convertí en tutora del seu fill, el futur comte Berenguer Ramon I, durant la seva minoria d'edat. El destí va voler que a la mort del seu fill esdevingués tutora del seu nét, el futur comte Ramon Berenguer I, i dels seus germans. Ella es convertí en governadora i usufructuària del comtat de Barcelona durant les dues tutories, i a més, com a vídua del comte de Barcelona i segons el dret de l'època, seguiria sent la senyora dels bisbats i comtats de Barcelona, Girona i Osona-Manresa mentre restés sense casar-se.

Durant tot el temps que fou comtessa va defensar el dret públic i la vella llei. Ermessenda va actuar com a garant del dret, jutjava en nom de Déu i conjuntament amb el seu marit. Ella es

definia en els textos judicials com a comtessa per la gràcia de Déu i assistida pels seus jutges dictava sentència i feia justícia. Així la trobem presidint un judici de forma solemne l'any 1000 al palau comtal de Barcelona, on una dona anomenada Madrona apel·la el tribunal demanant justícia ja que el seu germà s'havia apropiat de la seva herència mentre ella era captiva dels sarraïns. La comtessa va declarar les següents paraules un cop escoltats els testimonis:

Ermessenda fa valer el seu dret per impartir justícia com a comtessa que va ser, i en aquest cas ho va fer a favor de la dona, ja que la llei existent per la herència dels pares era que aquesta es repartís entre tots els fills i filles.

L'altra comtessa, Almodis de la Marca, nasqué l'any 1020, filla dels comtes llemosins Bernat I de la Marca i Amèlia de Rasès. El 1052 es casà amb el comte Ramon Berenguer I (1022-1076) en terceres núpcies. Fou un enamorament apassionat, tots dos van abandonar els seus

Sepulchre d'Ermessenda de Carcassona a la Catedral de Girona.

matrimonis respectius abans de contraure matrimoni, sent així un casament per decisió pròpia i no imposat, per amor.

Fou una dona sàvia que al llarg de la seva vida va manifestar interès i s'apassionà pel dret. Fou així que col·laborà de manera activa en la primera redacció dels Usatges de Barcelona, iniciats l'any 1068 juntament amb el seu marit Ramon Berenguer I, que foren la nova llei que va fonamentar l'estat feudal català. Era un nou codi jurídic que reemplaçava els vells textos sobre lleis dels romans i gots per donar respostes als nous temps que venien. El text deixa ben clar la participació activa de la comtessa Almodis:

Aquests són los Usatges de las costumias de cort que el senior En Ramon Berenguer vell, comte de Barcelona, e Adalmús sa Muller, constituïren tots temps tenir en lur terra, per acort e per jurar ajustament dels magnats de lur terra.

Almodis va presidir judicis, com la seva antecessora la comtessa Ermessenda, i els jutges li prestaven jurament de fidelitat. Desenvolupà una activa pràctica política tan pacifista com diplomàtica i va governar conjuntament amb el seu marit un estat feudal. Tota una activitat no va impedir que fos assassinada pel seu fillastre Pere Ramon, el qual veia perillar la seva herència en mans dels fills d'Almodis.

Azucena Ruiz Viedma

Per saber-ne més

- Alba Espargaró i Magda Gassó, *Aventureres de la història. Els altres noms propis de la història de Catalunya*. Barcelona: L'esfera dels llibres, 2006.
- María-Milagros Rivera Garretas, "Dret i conflictivitat social de les dones a la Catalunya pre-feudal i feudal", dins *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, a cura de Mary Nash. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988, pp. 53-71.
- Teresa-María Vinyoles Vidal, *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Lleida: Eumo Editorial, 2005.

Peronella I d'Aragó: la pau entre llinatges patriarcal

Retrat de la reina Peronella I d'Aragó amb el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV. Oli de l'any 1634. (Museu del Prado)

La pau –amb els seus conflictes de relació però sense guerres en l'horitzó– és la condició de la vida humana. Les dones ho sabem i, per això, al llarg de la història hem acceptat i hem buscat idees, recursos i aliances per portar-la al món i per cuidar-la/tenir-ne cura. Existeix al segle XII en la història de Catalunya un moment d'importants conseqüències socials, humanes i polítiques en què una dona, Peronella d'Aragó (Osca 1136-Barcelona 1174), es va prestar, sens fer una guerra, a encarnar la mediació que portaria a la unió de Catalunya i l'Aragó, és a dir, a la creació de la Corona catalano-aragonesa o Corona d'Aragó, un conjunt complex de nacions, regnes, comtats i senyorius que perduraria fins el segle XVIII.

Peronella d'Aragó era filla d'Agnès d'Aquitània (o de Poitiers) i de Ramir II d'Aragó, de sobrenom *el Monjo* perquè en fou al priorat de San Pedro el Viejo d'Osca, i va deixar la carrera eclesiàstica per regnar i casar-se quan el seu germà Alfons I, de sobrenom *el Batallador*, va morir sense descendència el 1134. El 1137, amb un any d'edat, el seu pare –se suposa que amb el consentiment de la seva mare– va pactar el seu casament amb Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, que d'aquesta manera va obtenir el títol de comte-rei, tot i que aquest fet no el convertí en propietari sinó en usufructuari del regne d'Aragó. Peronella donaria el seu consentiment a aquest casament –un consentiment que aleshores ja era necessari per a qualsevol boda– quan va ser adolescent, abans de casar-se l'any 1151.

Genealogia dels reis i reines d'Aragó. Manuscrit en pergamí. Anònim del segle XV

Se sol dir als manuals d'història que Peronella no va ser reina propietària perquè no va heretar del seu pare el regne d'Aragó, ja que en aquest territori regia la Llei Sàlica (amb aquest nom perquè el seu origen s'atribueix al poble de l'antiga França –el nord de la França actual culturalment molt diferent a l'Occitània-dels Francs Salis). Aquesta llei patriarcal deia que les filles de la reialesa transmetien el dret al tron als seus fills però que no podien regnar. És una llei, tanmateix, mitificada, que no ha impedit que Peronella estigués a les llistes de les reines d'Aragó en obres molt erudites. Fou reina com a mínim entre el 16 d'agost de 1147 (data de la mort de Ramir II) i el 8 d'agost de 1162, data en què va transmetre el regne d'Aragó al seu nen Alfons, el qual va heretar també el comtat de Barcelona per la mort de Ramon Berenguer IV. Aquest nen, que serà després *Alfons el Cast*, va ser el primer rei de la Corona catalano-aragonesa o Corona d'Aragó.

És interessant que entre el segle XII i el segle XVI, en el lloc anomenat aleshores s'anomenava "les Espanyes", fossin les dones les que duguessin a terme les unions territorials més significatives de la història d'aquests països. Peronella I d'Aragó portà amb el seu matrimoni a la unió d'Aragó i Catalunya. Berenguera I de Castella (1181-1246) uní, a través d'una acurada política de pactes, els regnes de Lleó i Castella, escenificant el seu pla a les corts de Valladolid del 1217 i compartint el poder des d'aleshores fins a la seva mort amb el seu fill Ferran III. Joana

Peronella I, reina d'Aragó i comtessa de Barcelona, dona el regne d'Aragó al seu fill Alfons. 18 juny 1164. Barcelona

I de Castella i d'Aragó (1479-1555) uní per herència aquestes dues Corones i consolidà la seva unió compartint el poder amb el seu fill Carles I d'Espanya i V d'Alemanya durant tota la seva vida (i durant la vida d'ell, fins que abdicà el 1556). Independentment de la valoració –positiva, negativa o indiferent– que es faci de la unió de territoris, penso que és decisiu assenyalar, pel seu valor civilitzador, que elles procuraren fer-la per mitjans pacífics i no per la guerra (com sí farien, per exemple, Felip V i d'altres el 1700-1714 durant l'anomenada Guerra de Successió).

Per què varen fer aquesta política? Elles buscaren la unió per tal que hi hagués pau entre els llinatges de l'alta noblesa, una pau que era difícil de sostenir perquè el dret feudal afavoria la desigualtat dels fills barons en les successions i herències; això es corrobora amb el fet que la política femenina d'unions territorials cessés allà on acabava el grup de parentiu o la possibilitat d'aliança entre els llinatges. Ells buscaren amb freqüència la unió de territoris per tal d'incrementar el seu poder, la qual cosa els portà, també amb freqüència, a fer guerres, fossin aquestes fratricides o imperials.

María-Milagros Rivera Garretas (Traduït del castellà per Núria Jornet)

Per saber-ne més

- Thomas N. Bisson, *L'impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes-reis (1140-1225)*. Vic, Eumo, 1997.
- Martí Aurell, *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*. París, Publications de la Sorbonne, 1995.

El socors als captius a la Barcelona del segle XIII: Maria de Cervelló i les primeres mercedàries

Al segle XI s'inicià al si de l'Església un moviment de reforma amb l'objectiu d'aconseguir la renovació moral del clergat i la recuperació de l'ideal evangèlic de pobresa, el qual donà com a resultat nous models de vida apostòlica, sobretot per als laics, basats en la predicació itinerant, en la vida activa i en l'opció de la pobresa radical, tot seguint l'exemple de Jesús i el de les primeres comunitats cristianes.

Aquestes reformes cristal·litzaren en el segle XIII en la formació dels ordes mendicants (franciscà-clarissa i dominic) o bé en el naixement d'associacions caritatives nascudes per atendre les necessitats de segments de població marginada (pobres, malalts, infants, dones, etc). Els frares de l'almoïna o mercedaris, fundats a Barcelona el 1218 per Pere Nolasc, participen plenament d'aquest ambient espiritual en tenir com a finalitat redimir els cristians caiguts a mans dels musulmans. Per a dur-la a terme, foren esperonats tant pel poder reial com per l'Església, que veien en els captius la imatge del Crist sofrent de la Passió.

Com passà amb altres ordes religiosos, al redós del convent barceloní de la Mercè va formar-se una comunitat informal o casa de beguines, sota el guiatge espiritual d'un confessor, fra Bernat de Corbera, les quals portaven una vida d'oració i caritat vinculada a l'acció apostòlica mercedària tot tenint cura dels captius alliberats ingressats en l'hospital de Santa Eulàlia de Barcelona, recollint almoïnes per pagar-ne el rescat o bé exercint un magisteri espiritual entre els seus convilatans.

Dones religioses dedicades a la vida activa a la misericòrdia. París, Biblioteca Nacional, Ms. Lat. 8846. Inicis del segle XIII

Les notícies que tenim de les primeres mercedàries: Santa Maria de Cervelló (1230-1290) i les seves companyes Isabel de Bertí, Eulàlia de Pinós, Maria de Requesens i Colàgia són escadusseres. La seva trajectòria vital l'hem de reconstruir a partir de dues biografies de la santa escrites per dos autors medievals. La primera d'elles la començà el seu contemporani fra Joan de Laes. Qui l'acabà,

però, el 1401, fou fr. Guillem Vives, prior del convent de la Mercè de Girona. La segona fou escrita per un canonge de la catedral de Girona per encàrrec de Guillem de Cervelló, virrei de Sardenya i parent de Maria. Els exemplars conservats no són pas de l'època, sinó que es tracta de transcripcions fetes al segle XVIII autenticades davant notari. Ambdues obres presenten una estructura formal similar: són relats breus en llengua llatina, redactats en tercera persona, que descriuen la vida piadosa i mística de Maria.

L'escrit de fra Joan sembla redactat a partir de la biografia suposadament escrita per la mateixa Maria. La seva *Vita*, com altres vides medievals escrites per dones, expressa els seus coneixements i experiència de fe. Així mateix, mostra el procés comú seguit per alguns ordes religiosos femenins constituïts formalment més tard a partir de comunitats de beguines.

Pel que sabem, Maria comença el seu propi camí de perfecció des de casa estant, en exercir la caritat a l'hospital mercedari i fent vots de virginitat, i de silenci o clausura. En aquests moments es vesteix amb "*casaca de drap gruixut*" i es talla els cabells, com a mostra de la seva consagració a Déu. És ara també quan comença a escoltar els sermons de fr. Corbera.

Amb 30 anys, i després de la mort del pare, comença una vida de comunitat amb la mare a prop del convent de la Mercè. Reparteix els béns familiars entre els pobres i vesteix l'hàbit de terciària, més tard que fr. Corbera demanés al Concili de Tarragona (1260) la presència de religioses en les tasques de suport a la redempció de captius desenvolupades pels mercedaris "*previo examen de vida piadosa, vistiendo nuestro hábito y con título de beatas*" (ACA, Manuscritos de la Orden de la Merced, núm 91). Segons el p. Gazulla, historiador mercedari, Maria visita les fundadores de l'orde de Santa Clara a Barcelona, Agnès i Clara, que "*en ese tiempo florecían con grandes esplendores de santidad, (...) oía los consejos, observaba sus virtudes y tratábase mucho de Dios*".

Morta la mare el 1265, la santa passa a conviure amb Eulàlia, Isabel, Maria de Requesens i Colàgia. No podem parlar encara d'una congregació religiosa reglada sinó més aviat "d'una comunitat informal de dones inspirades en els principis dels ordes mendicants, vinculades a l'acció exercida per aquestes" (Jornet y Rodríguez, 2005).

La llegenda ens parla que el 1283 un vaixell que retornava de fer una redempció estava a punt de naufragar per la tempesta. Maria anà a trobar-lo corrent sobre les aigües i en arribar, digué: "*No tingueu por, Déu és amb vosaltres*" i la mar s'encalmà. És per això que se la coneix sota les advocacions de Maria del Socós o del Socors i és invocada com a patrona dels navegants. Molt poc després de la seva mort, els ciutadans de Barcelona li reconegueren els dons de la profecia i del miracle i de manera immediata s'inicià un ampli culte popular que culminà el 1380, amb el trasllat de les seves despulles incorruptes. El seguici estava encapçalat per Pere el Cerimoniós i el bisbe Pere de Planella.

Les primeres constitucions redactades pel mestre general fra Pere d'Amer el 1272 sols dedica un capítol, el XVI "*Com s'ian rebudes les sors*", a parlar de les religioses i això des d'una òptica estrictament econòmica. La importància d'aquesta referència rau, però, en el fet que dóna carta de naturalesa a l'existència d'una comunitat mercedària femenina.

Més enllà de les biografies esmentades, el coneixement sobre Maria és de caire hagiogràfic com a resultat de l'objectiu de l'orde de la Mercè, tot seguint les consignes del Concili de Trento (1545-1563) per conèixer, re-conèixer i re-construir la memòria pròpia, per la qual cosa s'ordena la creació de la figura de l'arxiver i historiador de l'orde sobre qui recau la responsabilitat d'escriure i re-escriure la història de l'anomenada "centúria primera" per tal de mostrar la vigència de l'obra mercedària, difondre el seu devocionari i construir una iconografia distintiva. Amb aquest objectiu, durant el segle XVII es promouen els processos de canonització dels religiosos més il·lustres —com el fundador, Pere Nolasc, Ramon Nonat i Maria de Cervelló (1692). En aquest segle, Maria és biografiada pels mercedaris Vargas, Interián de Ayala i Esteve de Corbera, autor de *Vida i echos maravillosos de Maria de Cervellón* (1629) que inclouen les "Sentències espirituals" atribuïdes a la religiosa.

Concepción Rodríguez Parada

Per saber-ne més

- Blanca Garí, "María de Cervelló. El velo hagiográfico y el nacimiento de las "santas vivas", en: Barcelona en el siglo XIII". *Espiritualidad medieval y sociedad femenina en el área de influencia catalana* (s. XIII-XVI). En preparació.
- Concepción Rodríguez-Parada, *La Biblioteca del convento de Barcelona de la Orden de la Merced: una herramienta para la formación de los frailes*.
- Núria Jornet i Concepción Rodríguez-Parada, "Las sentencias espirituales atribuidas a María de Cervelló: la palabra de María en el relato hagiográfico de la Orden Mercedaria", en *Mujer y cultura escrita: del mito al siglo XXI*, coord. por María del Val González de la Peña. Gijón: Trea, 2005, pp. 75-84.

Les beguines: desig de llibertat femenina a l'Edat Mitjana

La beguina Elisabet Cifre (1467-1542).
Retrat de Joan Mestre Bosch (1824-1893).
Saló de Plens de l'Ajuntament de Palma.
Foto: Joan Ramon Bonet. Propietat de
l'Ajuntament de Palma de Mallorca.

A mitjan del segle XIII els territoris de la Corona d'Aragó van viure, de la mà d'unes dones laiques anomenades beguines o rescluses, un esclat d'espiritualitat lliure i profunda de la qual els llibres d'història gairebé no en parlen o no en parlen gens.

L'inici d'aquest corrent d'espiritualitat es remunta a les darreries del segle XII quan, a l'Europa central, unes dones van posar en pràctica el seu desig de menar una vida d'espiritualitat en plena llibertat, al marge del claustre com estava socialment establert per a les dones, i plenament inserides en el teixit de les ciutats. Aquesta laïcitat gelosament defensada va comportar que visquessin amb una total independència de qualsevol tipus de control masculí, una fita impensable per a l'època.

A la forma de viure i d'entendre el món de les primeres beguines s'hi van adherir milers de dones fins a esdevenir un autèntic moviment que es va estendre amb rapidesa per tota l'Europa occidental, i que sempre es va moure en els llindars subtils que

moltes vegades separen l'ortodòxia de l'heterodòxia. Cinquanta anys després del seu inici, tenim la primera notícia de l'existència de beguines a casa nostra a través de Ramon Llull a *Blanquerna*: "... havia dones vidues privades en la ciutat, les quals eren beguines i bones dones..."

Vivien soles, en petits grups, en comunitats o en els grans beguinatges centroeuropeus, els quals, declarats patrimoni de la humanitat el 1998, són inexistents a l'àrea mediterrània; al si del moviment hi trobem dones de tots els estaments socials: de l'aristocràcia —al nostre territori tenim l'exemple d'Elionor d'Urgell—, de la burgesia —com Brígida Terrera, iniciadora del resclusatge de Santa Margarida a Barcelona—, i també pobres.

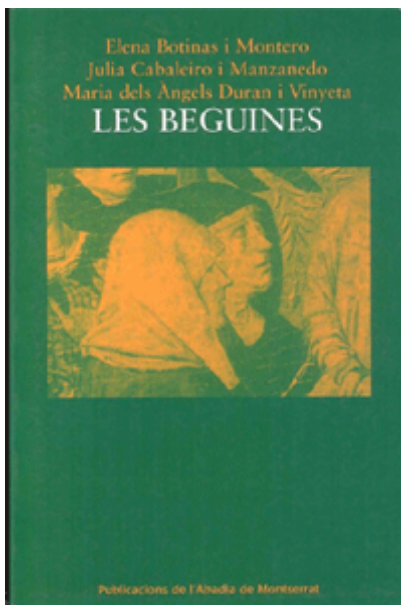

L'espiritualitat de les beguines és individual i solitària: cerquen la unió amb Déu —que elles identifiquen amb l'Amor— excloent-hi la intermediació imposada dels clergues i, molt sovint, fora de tota cerimònia litúrgica. Alhora, però, aquest vessant místic anava acompanyat d'una notable activitat assistencial, especialment vers els sectors més desvalguts: pobres, malalts i presos, ajudant les dones en el part, tenint cura i ensenyant la lletra a algunes nenes, etc.

En l'àmbit de la docència, cal parlar d'una dona especialment potent: Elisabet Cifre (1467–1542), beguina de Palma de Mallorca, la vida de la qual basteix ponts entre dues èpoques, la medieval i la moderna. Quan el 1510 es va fundar una escola per a nenes anomenada la Casa de la Criança, de la qual les fonts diuen que Elisabet n'és la mare, en va assumir la direcció fins a la seva mort. El prestigi i la veneració de què gaudia eren tan grans, que fou enterrada a la catedral de Palma, on encara roman, i la seva memòria va perdurar fins l'any 1931 a través de la festa que se celebrava el 3 de maig en honor al Sant Crist

d'Elisabet Cifre.

La dedicació de les beguines a la vida espiritual comportava doncs una projecció en l'àmbit públic a través de l'autoritat moral de què gaudien, tot reconciliant amb la seva pràctica de vida dos conceptes pretesament contraposats a la religió, com són l'acció i la contemplació.

Prova d'aquesta autoritat és que algunes beguines o comunitats de beguines eren ajudades econòmicament per persones nobles i burgeses que els fan llegats testamentaris perquè preguin per les seves ànimes, perquè els destinin a la compra de cases per allotjar dones pobres, etc. Les donacions fetes per algunes reïnes com Violant de Bar i Maria de Luna a determinades beguines és una font d'ingressos significativa que trobem documentada a la Corona d'Aragó. Per la importància d'aquests ajuts podem parlar d'una mena de "matronatge", és a dir, una protecció específica encaminada a deslliurar aquestes dones de tota preocupació de caire material, la qual cosa ens permet copsar la sensibilitat vers l'espiritualitat que encarnaven les beguines.

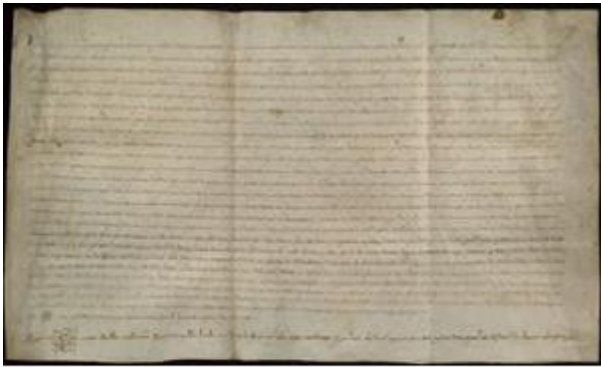
Fou precisament l'acció lliure d'aquestes dones, que interpretaven i predicaven en llengua materna les Sagrades Escripures, el que va aixecar de vell antuvi els recels dels jerarques de l'Església. Així, moltes d'elles van patir sospites i persecucions de la Inquisició. I algunes, com és el cas de la francesa Margarida Porete, fou cremada a la plaça pública.

Elena Botinas Montero

Per saber-ne més

- Elena Botinas, Julia Cabaleiro, Mª Àngels Duran: *Les beguines. La Raó II. Luminada per Amor*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002 ("Scripta et Documenta", 63).
- Elena Botinas, Julia Cabaleiro, Mª Àngels Duran, "Mediacions i autoritat femenina en l'espiritualitat de les dones medivals", *Duoda. Revista d'Estudis Femenistes*, 7 (1994), pàgs. 125-142.
- Georgette Epiney-Burgard, Emile Zum Brunn, *Femmes troubadours de Dieu*, Turnhout, 1988. Traducció castellana: *Mujeres trovadoras de Dios. Una tradición silenciada en La Europa medieval*, Barcelona, Paidós, 1998.
- Luisa Muraro, "Margarita Porete y Guillerma de Bohemia (la diferencia femenina, casi una herejía)", *Duoda. Revista d'Estudis Femenistes*, 9 (1995), pp. 81-87.

Cuidar la justícia en el districte del castell: Blanca de Centelles

Requeriment de Ramon Folc de Cardona a Blanca de Centelles en relació a l'homenatge pel castell de Terrassa. 1333 abril 13. Arxiu Fontcuberta, Fons Sentmenat, S2101036.

Blanca de Centelles fou filla de Bernat de Centelles i de Saurina de Terrassa, tot i que la relació entre els seus pares no va ser sempre cordial. De fet, els valedors de la seva mare van aconseguir endur-se Blanca de les mans del seu pare per poder-la tenir en un lloc segur, i protegir-la de la ira paterna. El matrimoni acabà amb la intervenció del bisbe de Barcelona que posà fi als constants enfrontaments entre la parella amb una sentència arbitral que els atorgava l'anul·lació.

Amb la mort de la seva mare, que tingué lloc vers l'any 1298, Blanca heretà totes les seves possessions. Amb aquesta decisió, Bernat de Centelles va veure perillar la seva posició, ja que havia administrat tots aquests béns d'ençà del seu matrimoni amb Saurina de Terrassa el 1273, tal com s'havia establert en l'acord de separació. Tanmateix les relacions entre pare i filla esdevingueren més cordials en el moment en què Blanca es va casar amb Guillem Galceran de Cabrenys l'any 1304, i, quan, per aquest motiu, establí la seva residència principal al castell d'Hostoles, propietat de la família del seu marit. D'aquesta manera, Blanca va donar amplis poders al seu pare perquè duqués a terme els requeriments pertinents contra tots aquells que es negaven a retre-li homenatge com a castlana d'Eramprunyà, senyoria que havia heretat de la seva mare. Durant aquest mateix període fou quan Blanca féu donació, amb caràcter hereditari, del càrrec de batlle d'Eramprunyà a Berengueta de Castellarnau. Per tant, nomenava una dona per a un càrrec que rarament exercien les dones, de la mateixa manera que la castlania d'un castell tampoc solia estar en mans d'una dona.

Aquest primer matrimoni no durà gaires anys a causa de la mort de Guillem Galceran de Cabrenys, de manera que el 1312 va contraure noves núpcies amb Guillem de Calders. En aquests moments les relacions del nou matrimoni amb Bernat de Centelles empitjoraren, i la concòrdia entre les dues parts només fou possible amb la intervenció de tercers. Una sentència arbitral establia que Bernat de Centelles hauria de deixar de banda el rencor contra el seu gendre si volia tornar a parlar amb la seva filla i tenir accés a les propietats de Guillem de Calders. Per altra banda, Bernat de Centelles hauria de permetre l'entrada de Blanca a les viles i llocs que li pertanyien.

Castell d'Eramprunyà (autor: Aitor Escaunaza)

Un any després del seu casament, el rei Jaume II va nomenar-la primera dama d'honor de la seva filla Elisabet amb motiu del matrimoni de la infanta amb el duc d'Àustria, Frederic d'Habsburg. Així, Blanca formà part de la comitiva que acompanyà Elisabet fins a Àustria. A la seva tornada, tornà a prendre possessió dels seus béns que, durant els dos anys que havia durat el viatge, havien estat sota la custòdia del monarca.

L'any 1319 es produí la mort de Bernat de Centelles, de manera que Blanca esdevingué la senyora efectiva de totes les possessions que havia heretat i, per aquesta mateixa raó també, heretà els conflictes relacionats amb tots aquests béns. L'any 1323 Blanca es va negar a prestar homenatge al nou senyor d'Eramprunyà, després

que Jaume II es vengués el feu al seu tresorer Pere Marc. Els enfrontaments amb el nou senyor d'Eramprunyà foren constants, de manera que Blanca acabà finalment venent la castlania al mateix Pere Marc. També acabà venent a Bernat de Fonollar la castlania de Sitges, que havia heretat del seu pare, pel preu de 27.000 sous. Amb aquestes dues vendes passà a engrossir la seva fortuna monetària, que en més d'una ocasió havia destinat al negoci prestamista.

Un altre conflicte en el qual es veié immersa fou el que mantingué amb Ramon Folc de Cardona per raó de la castlania de Terrassa, que gràcies a les seves gestions havia tornat a l'òrbita de la seva família. Com podem veure, Blanca de Centelles hagué de pledejar per aconseguir el reconeixement dels seus drets com a castlana, ja que en més d'una ocasió havia vist com, tant els seus senyors eminents com els seus representants, havien trepitjat la seva jurisdicció.

L'any 1335 es retirà al seu castell de Vallparadís, el qual cedí, nou anys més tard, a l'orde religiós dels cartoixans. D'aquesta manera es produí l'establiment en aquest castell de la cartoixa de Sant Jaume de Vallparadís. La mort li arribà cap a l'any 1348 sense descendència, i per tant els cartoixans de Vallparadís esdevingueren els hereus universals de tota la seva fortuna.

Així, doncs, Blanca de Centelles fou l'última hereva del llinatge dels Terrassa. Morí sense descendència i acabà la seva vida venent-se les castlanies per les quals tant havia lluitat estant en vida. Aquesta lluita pels seus drets l'havien dut a enfrontar-se no només amb els seus senyors directes, entre els quals es trobava el rei, sinó també amb el seu pare. Els constants litigis en què es va veure immersa per la defensa dels seus drets ens donen d'ella la visió d'una dona altiva i obstinada, de caràcter fort i voluntat indomable, però potser caldria pensar més aviat en una dona conscient dels seus drets i coneixedora a la perfecció de l'ordre feudal, que no sempre era respectat.

Mireia Comas Via

Per saber-ne més

- Francisco de Bofarull y Sans, *El Castillo y la baronía de Aramprunyá*. Barcelona: Imprenta de Heinrich y Ca., 1911.
- Montserrat Pagès i Paretas, *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*. [Barcelona], Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat -Abadia de Montserrat, 1992.
- Joaquim Verdaguer, *Blanca de Centelles: senyora del Castell de Vallparadís i del Castell-Palau de Terrassa*. [Terrassa], Ajuntament de Terrassa, 1996.
- Joaquim Verdaguer i Caballé, "Els Terrassa. Genealogia", *Terme*, núm. 15 (2000), pp. 38-46.

Amistançades o concubines

Durant l'Edat Mitjana era freqüent que els reis mantinguessin relacions amb dames de la noblesa, algunes d'elles cortesanes. Relacions amoroses que podien donar-se en paral·lel al matrimoni, o que naixien quan el matrimoni es trencava afectivament, o legal. Entre els monarques catalano-aragonesos, com entre els d'altres territoris, la presència de concubines o amistançades és un fet conegut. D'algunes de les concubines, anomenades a Catalunya amistançades, s'han conservat notícies disperses.

Sovint no podem saber certament si la relació de concubinat o amistançament era inicialment desitjada i volguda per les dames o donzelles que els reis triaven per amistançades, sembla però que en no poder o en no ser considerat prudent negar-s'hi, aquestes dones es varen adaptar a la condició de dames favorites del monarca. Una relectura atenta de les fonts i de la historiografia permet veure com les amistançades o concubines de les quals es conserven notícies eren, en general, dones fortes, bones organitzadores i administradores, belles, de forta personalitat, fundadores de monestirs, hospitals, és a dir,

matrocinadores d'empreses variades, d'obres d'art, dones que participaven en moltes activitats, amb una nodrida xarxa de relacions. Eren dones que sabien que podien fer sentir la seva opinió a la cort i que aquesta comptava força en les decisions que s'hi prenien i que el rei prenia. I amb aquesta consciència, fan que la seva opinió, els seus desigs, els seus gustos es tinguin en compte. Sense dubte la forta personalitat, la intel·ligència i la bellesa de moltes d'aquestes dones nobles era un dels factors que empenyia el rei a triar-les com a dames, amants i companyes, però la documentació i les cròniques permeten apreciar que elles sabien aprofitar de forma intel·ligent la posició privilegiada a la cort per portar una vida extraordinàriament activa, per gaudir d'unes rendes i qualitat de vida notables, perquè com a amistançades havien de presentar-se ben elegantment vestides i guarnides, no només com convenia a una dona noble, sinó a la dama que el rei havia fet la seva amistançada, i ella havia acceptat aquesta posició.

Avançada l'Edat Mitjana, al regnat de Jaume I (1208-1276), coneixem algunes dames de la cort com la noble castellana Elo Álvarez, dama de la reina Elionor de Castella, i a la qual la historiografia ha considerat la primera amistançada o concubina del rei. Coneixem d'altres dames nobles les quals, com a familiars de membres del seguici del monarca, es van moure en cercles propers a la família reial, i varen acabar incorporant-se a la cort, i algunes es varen convertir en concubines o amistançades del rei. Dames com l'aragonesa Blanca de Antillón, el pare de la qual formava part del seguici de Jaume el Conqueridor, i a la qual no li faltarien, per tant, ocasions per conèixer i tractar el monarca. Blanca era filla de Sancho de Antillón i de Donya Ozenda, i néta de Vallés de Bergua. La seva presència al llarg del regnat com a testimoni en diversos documents, permeten constatar la seva proximitat a la cort. Blanca va actuar, per exemple, com a testimoni en l'aprovació del testament de la segona muller de Jaume I, la reina Violant, feta pel rei el 12 d'octubre de 1251. D'aquesta dama diu el cronista Pere Tomic: "...*donna d'Aragó qui era molt honrada e de gran llinatge*". Fruit de la relació amb el rei va néixer Ferran Sanxis.

La noble aragonesa Berenguera Fernández o Ferrandis va reemplaçar Blanca de Antillón en el cor del rei. De la seva relació amb Jaume I va néixer Pedro Fernández o Ferrandis.

Entre les dames que varen deixar una empremta important en la cort de Jaume I, per exemple, i de les quals s'ha conservat un major rastre a la documentació, es troba Teresa Gil de Vidaure, dama aragonesa d'origen navarrès. Era vídua de Sancho Pérez de Lodosa. El rei a la seva crònica (*"El libre dels Feyts"*) diu que era una dama molt bella i d'altres fonts la descriuen com una dona de gran vàlua, una gran senyora, una gran administradora i organitzadora de la seva casa. Teresa Gil de Vidaure fou reconeguda com a muller legítima del monarca, perquè Jaume I li va fer promesa de matrimoni, promesa que es podia considerar que produïa un autèntic lligam matrimonial, i així va ser reconegut pel Papa. Va fundar el convent de la Saïdia de València, on es va recloure cap el 1265 quan va contraure la lepra. Jaume I, excusant-se en la malaltia i argumentat que podia contagiar-lo, va aprofitar per separar-se'n definitivament. De la relació de Teresa amb el rei va néixer Jaume de Xèrica i Pere d'Ayerbe. Ambdós varen ser legitimats pel seu pare per tenir possibilitats de succeir-lo. Teresa va sobreviure a Jaume. Va morir pels volts de 1288, i va ser enterrada amb l'hàbit cistercenc al convent de la valencià que havia fundat. Se li atribueixen intervencions miraculoses, i va ser considerada beata en la tradició cistercenca.

Si bé no es conserven moltes dades, sí que sabem qui va reemplaçar Teresa Gil com a senyora a la cort catalano-aragonesa: fou l'aristòcrata castellana Berenguera Alfonso, parenta de Jaume I, filla d'Alfonso de Molina, i cosina d'Alfons X de Castella. Berenguera va ser educada a la cort castellana del rei Savi, i era amiga i cortesana de la seva muller la reina Violant, filla de Jaume I. Encara que es devien conèixer de feia temps, sembla que la relació amorosa va sorgir a la trobada d'Alcaraz (1265), població on es van reunir Jaume I i Alfons X amb els seus seguits per acordar la conquesta de Múrcia. En el seguici del castellà, com a dama de la reina Violant, hi era Berenguera Alfonso, la qual devia tenir més o menys l'edat de la seva senyora. En concloure la trobada, Berenguera ja no tornarà a Castella amb la seva senyora; Jaume I la portarà amb ell, i la convertirà en la seva amistançada. Devia ser una dama ben jove quan el rei la va convertir en la seva concubina, i no sabem del cert si ho va fer amb la plena complaença de la jove Berenguera. La passió del monarca el va empènyer a repudiar Teresa Gil de Vidaure, per a poder casar-se amb Berenguera. El rei, però, havia d'aconseguir primer que el papa autoritzés la seva separació de Teresa Gil de Vidaure, és a dir, que el Papat aprovés el trencament del seu matrimoni morganàtic. El Papa no va autoritzar mai la separació, però el monarca es va comprometre a donar importants quantitats diners a la seva jove concubina, com mostren alguns documents de la cancelleria. Aquestes destacades sumes serien com una *"donatio propter nuptias"*. Quantitats importants que estaven en relació amb la noblesa, i bellesa de la dama, i probablement amb l'estimació i passió del monarca, el qual es referia a ella com a *"karissime et dilectissime nostre dompne Berengarie Alfonsi"*. Berenguera no va poder gaudir durant molt de temps dels donatius com a amistançada reial, ja que va morir a Narbona a l'entrada de l'estiu de 1272.

La noble catalana Sibil·la de Saga, va ser la darrera concubina reial. Sibil·la estava casada amb Arnau de Cabrera quan es converteix en amistançada de Jaume I. Poques notícies més en tenim de Sibil·la mentre dura la seva relació amb Jaume I, excepció feta, per una banda, del llarg plet per aconseguir la seva separació d'Arnau de Cabrera —a la qual tampoc va accedir la cúria papal—, i per l'altra, de la seva instal·lació a Barcelona —quan ja s'havia mort el rei— en una gran casa —a prop del convent de Sant Francesc— amb els seus fills, i mantenint una estreta relació amb la cort. Sibil·la va gaudir del respecte i de l'estima dels fills i néts del rei. Va mantenir les donacions atorgades pel monarca i en va rebre de noves, que li varen garantir una bona renda vitalícia, entre les quals les que li corresponien de les propietats i possessions dels Cabrera, la família del seu marit.

L'estimació de la família reial vers Sibil·la es va mantenir durant els regnats de Pere el Gran (1276-1285), Alfons el Franc (1285-1291) i Jaume II (1291-1327), i encara més profund sembla

ser l'afecte que la unia amb el príncep Alfons, (el futur Alfons el Benigne), el qual preferia la casa barcelonina de l'anciana Sibil·la a la cort. Sibil·la va viure a Barcelona en una gran casa, com una gran dama, freqüentant molt la cort, i gaudint de gran confiança en aquest cercle. La seva llarga vida i experiència la varen convertir en una bona i apreciada consellera.

M.Elisa Varela Rodríguez

Per saber-ne més

- Alberto Bóscolo, *La reina Sibil·la de Fortià*, Barcelona: 1971.
- Robert I. Burns, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València: 1981.
- Ana del Campo Gutiérrez, Blanca Garí (coord.), María del Carmen Garía Herrero, Teresa Vinyoles Vidal, María Milagros Rivera Garretas, Anna Gironella i Delgà, Mª Elisa Varela Rodríguez, i Susana Adriazola Acha, *Vidas de mujeres del Renacimiento*, Barcelona: 2008.

Les dones de les vespres sicilianes (1282-1287)

Domenico Morelli, Les vespres sicilianes,
Museo di Capodimonte, Nàpols

30 de març de 1282, dilluns després de Pasqua: des de la església de l'Esperit Sant de Palerm, contra la rapacitat i l'avarícia dels Anjou, s'estén per tota l'illa la revolta de les Vespres.

El detonant havia estat la vulgar ofensa d'un soldat francès a una dona de Palerm — «*temerarius illam in utero titillavit*», escriu Nicolò Speciale—, identificada de vegades com la filla d'un dels promotors de les Vespres, el capità de Palerm Ruggero Mastrangelo. De la violència cega perpetrada contra moltes dones de l'illa no en va escapar la bella Gammazita, originària de Catània, ultratjada el seu dia de noces: davant la impossibilitat de fugir, recorda un cant popular, es va ofegar en un pou. Una brutalitat contra les dones de la qual no en van ser innocents els mateixos sicilians, decidits, segons escriu Amari, a extirpar de l'illa «qualsevol semença francesa»: no van perdonar ni els nens lactants, degollats «sobre els pits de les mares», ni les dones encinta, i van arribar a arrancar el fetus del ventre de les sicilianes prenyades del semen de l'opressor. En esvaïr-se la il·lusió d'una Sicília independent, va prevaldre la solució

monàrquica vinculada a la tradició sueva: el final atroç el 1266 de Manfred, fill de Frederic II i Bianca Lancia, va dur l'hereva Constança —«mare de l'honor de Sicília i Aragó», canta Dant al *Purgatori*— a demanar justícia al seu marit, Pere III d'Aragó, i a persuadir-lo de reivindicar el regne del pare. A la venjança contra l'enemic d'Anjou, que havia promogut Constança amb les seves llàgrimes, van contribuir, amb els mitjans de què disposaven, moltes dones de l'illa; una dona de Corleone, per exemple, va llançar una roca des de la muralla, probablement un morter de pedra, potent fins al punt de colpejar a matar.

Les *nobiles matrone* de Messina, dones de les Vespres per antonomàsia, van participar activament en les operacions de defensa de la ciutat i la vella muralla: foren capaces de resistir, vetllant, al setge, a la fam, a les ferides. Recorden l'episodi i celebren les dones de Messina, «les millors i més grans de la terra», els versos de Giovanni Villani: “Oh, quina gran pietat/ Per les dones de Messina,/ Veient-les desgrenyades / Carregant pedres i calç viva. / Déu li dóna molèstia i sofriment, / A qui vol destruir Messina”. Fou decisiva la contribució de Dina i Clarenza; durant un assalt nocturn, Dina llança una gran roca i colpeja violentament els assaltants, que cauen a terra; Clarenza, tocant les campanes amb un martell, dóna l'alarma per cridar els homes a les armes. Llavors Alaimo da Lentini, un dels promotors de les Vespres, arremet contra els Anjou. Alaimo, capità de Messina i Catània, destinat a la primera, confià la direcció de la segona a Macalda Scaletta, que s'havia casat amb ell en segones núpcies: dona de feroç sensualitat, gelosa de la reina Constança —que tant havia influït en la decisió de Pere III d'embarcar-se en l'aventura illenca—, Macalda actua com si fos la sobirana de l'illa. Acusat de traïció, Alaimo és empresonat fins al 1287: embarcat cap a Sicília des de Catalunya, el llancen al mar, embolicat en un sac, en divisar les costes sicilianes. Arrestada el febrer del 1285 amb els fills a Messina,

Macalda és tancada al castell Matagrifone: amb la supèrbia de sempre enganya el temps jugant, ja a la seva cinquantena, amb els altres presoners.

En una fase posterior de la guerra, durant el regne de Pere II, es repeteixen els atacs dels Anjou contra l'illa: de la pèrdua de Lipari el 1339 se'n fa responsable a Orland d'Aragó, que és empresonat. Camiola Toringo, dona originària de Siena que s'havia establert a Messina després de les Vespres, en paga el rescat a canvi d'una promesa formal de matrimoni, que Orland, en tornar a la pàtria, no respecta. Camiola —malgrat que un tribunal públic considera vàlida la promesa— prefereix la vida monacal a lliurar-se a un home que la rebutja: fou elogiada per això en el *De mulieribus claris*, de Boccaccio, que va entreveure en aquest acte de rebel·lió l'expressió d'una lliure elecció.

Daniela Santoro

Per saber-ne més

- Dante Aligheri, *Purgatorio*, Florència, 1994, III cant, v. 103-145.
- Anònim, *Chronicon siculum ab anno DCCXX usque ad MCCCXXVIII*, a *Bibliotheca scriptorum qui res in Sicilia gestas sub Aragonum imperio retulere*, editat per R. Gregorio, II, Palerm, 1792, pp. 144-149.
- Michele Amari, *La guerra del Vespro siciliano*, editat per F. Giunta, I, Palerm, 1969, pp. 177-198.
- Giovanni Boccaccio, *De mulieribus claris*, editat per V. Zaccaria, a *Tutte le opere*, editat per V. Branca, X, Milà, 1970, CV, p. 430-443.
- Ramon Muntaner-Bernat d'Esclot, *Cronache catalane del seculo XIII e XIV*, Palerm, 1984.
- Bartolomeo da Neocastro, *Historia Sicula*, editat per G. Paladino, «*Rerum Italicarum Scriptores*», XIII, III, Bolonya, 1922, p. 10-16, 26-29, 40-41.
- Salvatore Salomone-Marino, *La storia nei canti popolari siciliani*, «*Archivio Storico Siciliano*», II (1874), p. 44-60.
- Nicolò Speciale, *Historia Sicula*, a *Bibliotheca scriptorum qui res in Sicilia gestas sub Aragonum imperio retulere*, editat per R. Gregorio, I, Palerm, 1791, p. 284-313.
- Salvatore Tramontana, *Gli anni del Vespro. L'immaginario, la cronaca, la storia*, Bari, 1989, p. 47-50, 288-295.
- Giovanni Villani, *Cronica*, Roma, 1980, reimpressió actualitzada de l'edició: Florència, 1823, t. II, l. VII, cap. LXVIII, p. 253.

Cortesanes, dones de confiança

Cortesana, segons el diccionari, era la dona que pertanyia, vivia i servia a la cort reial o principesca, però tot seguit afegeix, dona de costums laxos, culta i socialment influent. Aquestes i d'altres accepcions reflecteixen el sentit canviant de la concepció de la cort i de les persones que hi vivien i servien, però potser no recullen de forma clara la complexitat d'aquesta institució, tot i que donen compte del no difícil trànsit de les relacions d'estima, de confiança, d'amistat, de servei, a les relacions amoroses i sexuals. El pas d'unes relacions a d'altres no sempre es feia per desig i gust —almenys inicialment— de les dames i donzelles de la cort.

Figura jacent de Mata d'Armanyac, de Jordi de Déu (ca. 1385-1390) al panteó reial del monestir de Poblet (reconstrucció de Frederic Marès).

La cort estava formada per totes les persones que composaven la família; el seguici imperial, reial i principesca, i també el de les grans famílies senyorials, es considerava també cort.

Les cortesanes o els cortesans establien vincles pel fet de pertànyer a un cercle específic el centre del qual era el rei o la reina, el príncep o la princesa, o un gran senyor o senyora de

l'aristocràcia feudal, fins i tot de l'aristocràcia eclesiàstica. Però també es denominava cort a l'espai de residència de la família reial, principesca, i aristocràtica; i eren anomenats cortesans i cortesanes tots els que formaven part d'aquestes cercles.

Les cortesanes eren les dones que servien les seves senyores, aconsellant-les, tenint cura de la seva salut corporal i de vegades espiritual, ocupant-se de la seva presentació cerimonial, acompanyant-les dintre i fora de la cort, dirigint, organitzant i administrant els béns o les activitats per a les quals eren escollides (des dels jocs i festes, a l'organització d'un hospital, una confraria, etc.), o encarregant-se de mantenir els matrocini i matronatges de les seves senyores.

Notícies indirectes i esparses de cortesanes, és a dir, de dames que servien, acompanyaven i aconsellaven a comtesses, i d'altres aristòcrates, princeses i reines en tenim a moltes fonts al llarg de l'Edat Mitjana. Així al segle IX, la comtessa Duoda al *Llibre Manual per el seu fill Guillem* parla d'una "... consort amiga", que l'acompanya a la seva cort d'Uzés, i la consola de la gran pena causada pel seu marit, Bernat de Septimània, en separar-la dels seus fills. Era aquesta "consort amiga", aquesta que "compartia la seva sort", la seva dama de més confiança, la seva amiga més fidel i estimada, la seva consellera?

A la Corona d'Aragó, la Casa i Cort de la reina va funcionar amb independència de la del rei, si bé alguns monarques varen mostrar interès en regular-la potser perquè s'escapava al seu control, com va fer Jaume II, que se'n va ocupar des de l'any 1308, i el 1318 va promulgar unes Ordenances per a la Casa i Cort de la reina, la seva tercera muller, Maria de Xipre. Però la Cambra de moltes sobiranes va continuar funcionant independentment de la del rei, així ho va fer la de la reina Elionor de Sicília, encara que Pere el Cerimoniós volgué tenir el dret de preferència en la provisió dels càrrecs de la Cort de la reina.

També va funcionar amb completa independència la Cambra de Mata d'Armanyac, de la del seu marit el duc de Girona, Joan I. La Cambra i funcionaris de la Cort de Mata d'Armanyac (Armanyac? 1347-Saragossa 18 o 23 d'octubre de 1378) ens poden servir per mostrar com era la cort d'una reina i qui eren les seves dames o cortesanes. Formaven part de la Cort diverses dames de la noblesa, les quals tenien al seu servei una cambrera i un "*home de peu*". Eren dames de la duquesa de Girona: Cília de Saint-Lari, Albamunt de Pavia, Beatriu de Benavent, Andrea de Morvedre, Blanca de Manresa.

També varen formar part de la Casa de la duquessa donzelles nobles filles de les famílies més il·lustres dels territoris de la Corona, a les quals se'ls donava per al seu servei “mitja cambrera”. Varen formar part del seguici de Mata: Luganeta de Campanes, Elionor —filla de Joan d'Arborea—, Francesca de Manresa, la filla del governador del Rosselló, la del comte de Quirra i la del de Muntheri, etc. Les dues darreres varen quedar orfes i trobaren en la duquessa l'afecte i la protecció que necessitaven. Les dames i donzelles que l'havien acompanyada en el seu viatge a Catalunya per casar-se amb el duc de Girona, també formaven part de la Cambra de la duquessa. Mata va conservar al seu servei les donzelles franceses, i en més d'una ocasió va sol·licitar-ne de noves al seu germà, el comte d'Armanyac. Dels serveis més personals a la reina s'encarregaven Maria de Saint-Lari, Agnès de Saint-Peramal, Anna de Gandos i Argullosa del Puig. D'algunes de les feines més pesades s'encarregaven dones com Beneïda Sarda, o una esclava de nom Llúcia, que ja havia estat al servei de la reina Elionor de Sicília (1325-Lleida, 1375). Quan Mata ho va necessitar i ho va reclamar, va acudir també al seu servei i costat, Ramona Deulafeu, la seva dida. Encara que no varen formar part de la Cort eren dames de la seva confiança i de l'entorn Toda de Centelles i madama de Padiach, a la qual la duquessa tenia especial afecte i estima, i la volia al seu costat sempre que es trobava delicada de salut. D'altres dames nobles varen estar amb Mata, invitades a la Cort, com Elionor de Roda, Beatriu d'Olzinelles i Elionor de Montcada. Les dames tenien assignada per a la seva provisió —inclosa la de la cambrera que les servia— uns 70 sous mensuals; les donzelles nobles i la seva mitja cambrera, uns 57 sous i 6 diners; les donzelles, uns 51 sous i 6 diners, la cambrera, uns 25 sous i 10 diners, i amb la mateixa quantitat era retribuïda l'esclava.

Les fonts conservades ens han permès conèixer també algunes cortesanes i conselleres de la reina Violant de Bar (? ca. 1365-Bellesguard, 1431), segona muller de Joan I. Fou una dona molt refinada i afecionada al luxe, i introduí els seus gustos a la cort. Varen destacar entre les seves dames Constança de Perellós i Carrossa de Vilaragut. Aquestes dues dames varen ser acusades amb d'altres alts consellers i cortesans reials per malversació i corrupció i foren apartats i apartades dels seus càrrecs. Encara que la reina Violant no fou mai acusada, fou posada per un temps sota custòdia de “bones dones”, que era una forma de nomenar les beguines, i més tard va dur una vida retirada a Barcelona.

L'art, sovint, recull de forma clara la relació entre la reina i el seu seguici de dames. L'escriptora de llengua francesa Cristina Pizán (ca.1338-1430) mostra aquestes escenes de dames amb la seva senyora, al manuscrit de “*La cité des dames*” (1410-1414) conservat a la Biblioteca Nacional de França de París.

La cort va jugar un paper important en l'organització de manifestacions lúdiques, ja que al seu voltant es desenvolupa una veritable civilització, la civilització de les bones maneres a les quals és necessari conformar cada gest i acció, jocs inclosos, aquella en la qual va acabar naixent l'art de la política, de la política de les dones. Així, cap a la fi de l'Edat Mitjana la festa va anar adquirint cada cop més una forta connotació política. Hi va haver molts esdeveniments que varen permetre donar una resposta en termes de celebració, que va afavorir la participació col·lectiva. També varen jugar un paper rellevant les cortesanes, o varen tenir la possibilitat de fer-ho, a les curses, als balls, a les festes, “*momos*”, justes poètiques, actuacions de nans, o de saltimbanquis, a les funcions teatrals, etc., com també a les grans cerimònies religioses, i en especial les de Nadal i Pasqua, o els casaments, els naixements dels infants i infantetes reials, els bateigs, la recepció d'ambaixadors, les entrades processionals del seguicis reials o principescos, les visites d'altres sobiranes o de grans dames d'altres contrades, o els funerals, les reunions dels parlaments, de les corts, el concilis, etc.

Moltes d'aquestes celebracions eren actes en els quals es varen barrejar continguts sagrats i profans, i en els quals s'havia de tenir una gran cura en els gestos, aparats escènics, protocol, etc., per tant, eren actes amb una forta càrrega i valors simbòlics, els quals varen contribuir a la ritualització del poder. Les festes a la cort varen servir per reforçar els lligams, les relacions,

i també per controlar la sociabilitat de les persones que formaven la cort. La participació de les princeses, dames, donzelles i d'altres senyores en les activitats lúdiques de la cort, va permetre visualitzar de forma ritualitzada el conflicte entre els sexes, potser per això, alguns tractadistes de finals de l'Edat Mitjana varen atribuir propietats terapèutiques als jocs cortesans.

M.Elisa Varela Rodríguez

Per saber-ne més

- Áurea Javierre i Mur, *Mata d'Aramanyac*. Duquessa de Girona. Barcelona: 1967.
- María Jesús Fuente, *Reinas medievales en los reinos hispánicos*, Madrid, 2003. Antoni Pladevall i Font, "Sibil·la de Saga. Perfil biogràfic de la darrera amiga de Jaume I". Barcelona: 1973.
- Maria Carme Roca, *Les dones de Jaume I*, Barcelona, 2008.
- Rosa E. Ríos Lloret, *Germana de Foix. Una mujer, una reina, una corte*, València: 2003.
- Rafael Tasis i Marca, *Pere el Cerimoniós i els seus fills*. Barcelona: 1991.

La cultura a la cort: Violant de Bar

Les corts medievals (senyorial, comtals i reials) van jugar a tots els territoris de la Corona d'Aragó un paper important en l'organització de tot tipus d'activitats culturals —de caire més cult i/o de caire més popular. Dels cercles cortesans en formaven part trobadors com Paulet de Marsella, o com Guillem de Cervera —conegut com Cerverí de Girona— i trobadores, que recitaven i cantaven les seves composicions a la cort. A les corts s'apropaven també alguns autors i autores a la cerca de patrocini d'aquells i el matrocini o matronatge d'aquelles que formaven part de l'aristocràcia senyorial, comtal o de la reialesa i que podien crear una cort de la qual n'eren el centre. Va ser, habitual, a la Corona d'Aragó, que funcionaris laics o eclesiàstics

Diadema que probablement pertanyia a la reina Violant, es troba a la part inferior de la Custòdia de la Catedral de Barcelona. Es poden llegir les lletres S. Y.R.A. [Senyora Yolant reina d'Aragó]. Fot. R. Manent a N. de Dalmases i D. Giralt Miracle, *Argenters i joiers de Catalunya* (Barcelona, 1985, p. 123)

de certa vàlua intel·lectual estiguessin al servei de la cort, és ben conegut el cas del cronista Bernat Metge. Alguns dels funcionaris de les escribanies o de la Cancelleria formaven part també dels cercles propers a la cort del seu senyor o senyora. Fins a la creació del notariat, varen ser els monestirs, catedrals, canòniques i les corts les que varen conservar la major part de les manifestacions escrites, fossin aquestes de caràcter administratiu, o de caire més creatiu. També algunes de les manifestacions més elaborades de l'oralitat varen estar vinculades a espais cortesans. En aquest espai s'hi celebraven justes poètiques, funcions teatrals...

Alguns comtes i comtesses, i alguns reis i reines de la Corona d'Aragó varen tenir un paper rellevant, encara que molt desigual, com a organitzadors de llurs corts, tant administrativa com culturalment. Un bon exemple d'aquesta preocupació per fer de la cort un espai agradable i plaent per la vida i culturalment ric és la reina Violant de Bar (? ca. 1365-Bellesguard, 1431).

Violant de Bar era filla de Maria de França i de Robert I, duc de Bar. Va rebre una educació molt refinada a la cort parisina del seu oncle el rei Carles V de França, coincidint segurament durant un temps amb una altra nena de més o menys la seva edat, que s'estava educant també a la cort i que amb el pas del temps serà la primera escriptora en llengua francesa, Cristina de Pizán. Violant o Yolant va ser la segona muller de Joan I i potser va ser una de les reines més refinades de la Corona d'Aragó. Afeccionada al luxe, va introduir els seus gustos a la cort, envoltant-se de trobadors i músics. La reina va mantenir relacions de molta confiança amb algunes de les seves dames, les quals varen actuar com a conselleres. Varen destacar entre les seves dames Constança de Perellós i Carrossa de Vilaragut. Aquestes dues dames varen ser acusades amb d'altres alts consellers i cortesans reials per malversació i corrupció i foren apartats i apartades dels seus càrrecs, però la reina va mantenir amb elles l'amistat fins els darrers dies la seva vida. Violant no va ser mai acusada, però va ser posada durant un temps sota custòdia de "bones dones", és a dir, de beguines, i més tard va dur una vida més tranquil·la a Barcelona.

La reina va estar envoltada per alguns dels autors catalano-aragonesos més coneguts del moment: Bernet Metge, que fou el seu secretari, Vicent Ferrer, un dels seus confessors, i fra Francesc Eiximenis, que sembla ser que va freqüentar la cort, tot i que sembla que no li agradava l'"ambient cortès i humanístic de la cort reial".

Cap els darrers anys del seu regnat, Violant de Bar, va continuar dedicant bona part del seu temps a interessos religiosos i culturals. El 1393 va fundar el monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, a la rodalia de Barcelona. Ella es va cuidar d'establir, conjuntament, amb el rei el *Consistori de la Gaya Ciència*, amb la celebració anual d'uns jocs florals inspirats en la tradició poètica provençal. A la mort del rei Joan el 1396, la reina es va dedicar intensament a l'educació de la seva filla, Violant d'Aragó. L'any 1413, la reina vídua va encarregar al seu confessor, fra Antoni Canals, un manual de penitència o *Tractat de confessió*. Fra Canals, durant anys visitant assidu del palau reial, va ser un dels traductors de Joan I, confessor de la reina i capellà de Martí I.

Violant de Bar va morir el 3 de juliol de 1431, l'endemà el seu cos va ser exposat al Palau Menor de Barcelona. Felip de Malla va compondre i llegir el seu panegíric. Va ser enterrada a la catedral de Barcelona i l'any 1460 les seves despulles varen ser traslladades pel seu repòs definitiu al panteó reial de Poblet.

La correspondència de la reina ens permet apreciar, no només la importància de la seva participació en les tasques de govern del regne i l'adopció de la llengua catalana com a preferent, sinó també la qualitat literària d'alguns dels seus textos. Sense cap dubte la reina Violant va tenir un paper molt destacat en l'impuls cultural de la corona catalano-aragonesa, i així ho recull la historiografia erudita. Algun autor diu que és: "la primera sobirana de la nostra terra de la qual pugui recollir-se una correspondència literària", mentre d'altres estudiosos subratllen el seu excel·lent gust literari i el seu amor pels llibres. En la seva correspondència, Violant encarrega còpies i traduccions, promet deixar en préstec alguns llibres, demana la devolució d'altres i demana en préstec més llibres. Els títols mostren l'ampli ventall dels seus gustos literaris: els *Morales de Job*, *La vie de Jesus-Christ*, un llibre d'hores, el *Tractat de confessió* d'Antoni Canals, una Bíblia, els *Evangelis*, i les *Epístoles de Saint Pol*, tots ells en català. S'interessava i va fer indagacions per aconseguir la poesia de Jaume d'Aragó i el seu *Cançoner*, i demanava a Guillem de Parapertusa el *Llibre de Machaut* per completar la còpia que ella tenia, perquè *no és acabat, ans hi fallen alscunes coses en sustància bones*. Els relats novelescos o *romans* que demanava estaven en francès, ja que la reina continuava fent servir la seva llengua materna. Entre els títols sol·licitats s'inclouen *Le livre de la rose* o *Roman de la rose*, *Le livre de Godefroid de Bouillon*, *Le livre du roi Meliadux et du bon chevalier san peur*, *Donahi le Roux*, *Tristan historié* i al rei Martí li va demanar un *Guirón le courtois*, per entretenir-se i alegrar-se una mica. Violant havia encarregat amb Joan I una traducció glosada de les *Heroidas* d'Ovidi, realitzada per a la seva fillastra Joana Daroca. Resulta natural l'interès de la reina Violant —com a bona escriptora de gènere epistolar per les *Heroidas*, ja que es tractava d'un volum de cartes fictícies composades per dones famoses.

M.Elisa Varela Rodríguez

Per saber-ne més

- Dawn Bratsch-Prince, *Violant de Bar (1365-1431)*, Madrid: Ediciones del Orto, 2002, trad. María Morrás.
- Dawn Bratsch-Prince, "The Politics of Self-Representation in the Letters of Violant de Bar (1365-1431)", a *MedievalEncounters*, 6 (2000).
- Marina Mitjà, "Procés contra els consellers, domèstics i curials de Joan I, entre ells Bernat Metge", a *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 27 (1957-8), p. 375-417.
- Isabel de Riquer, "Los libros de Violante de Bar", a *Las sabias mujeres: Educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, ed. de María del Mar Graña Cid, Madrid: Asociación Cultural Al-Mudayna, 1991, p. 161-173.

Les reines d'Aragó i Sicília

Tomba de Constança d'Aragó, reina de Sicília. Catània, catedral
(foto de Pilar Mladomiu).

política que Constança aportava al regne d'Aragó: entre ells hi havia un *faldistorium* d'or, el tron en forma de tamboret que era un dels símbols del poder per als sobirans medievals. Totes les fonts, començant per Dant, coincideixen a destacar les excepcionals qualitats humanes de

Claustre de santa Maria la Reial: I
a reina Blanca de Navarra. Olite

Frederic III i els seus descendents, el sepulcre de Constança, igual que la majoria de les tombes reials d'Europa, com les tombes de Santes Creus i Poblet, és un *gisant*. És evident la intenció de representar, en el cor de la Sicília dominada per l'anomenat partidisme català, el pes de l'aliança amb Pere IV i Aragó.

La política matrimonial que vincula la monarquia siciliana amb l'aragonesa és més antiga que les monarquies mateixes (el 1078 una filla de Robert el Guiscard s'havia casat amb Ramon Berenguer II, comte de Barcelona), però és amb el matrimoni entre Constança de Sicília, néta de l'emperador Frederic II, i Pere el Gran, i l'expulsió dels Anjou de Sicília, el 1282, que el regne de Sicília entra en l'òrbita catalana, per ser absorbit definitivament amb el compromís de Casp.

El dot de Constança de Sicília ascendia a 50.000 unces d'or i estava format per objectes de gran valor, destinats a representar de manera tangible la rica herència cultural i política que Constança aportava al regne d'Aragó: entre ells hi havia un *faldistorium* d'or, el tron en forma de tamboret que era un dels símbols del poder per als sobirans medievals. Totes les fonts, començant per Dant, coincideixen a destacar les excepcionals qualitats humanes de Constança, que van quedar demostrades quan Roger de Llúria va fer presoner el fill de Carles d'Anjou i fou precisament la reina qui el salvà dels sicilians que el volien linxar per venjar Manfred i Conradí.

Durant el segle XIV es va ampliant una relació política i familiar que, des de l'esplèndida i maquiavèlica reina de la nit que fou Elionor, tercera muller de Pere el Cerimoniós i mare de Martí l'Humà, i passant per Constança d'Aragó, filla de Pere IV i Maria de Navarra, es clou amb Maria de Sicília. Després de la mort de Frederic III i del seu fill Pere II, el tro sicilià passa a mans primer de Lluís i després de Frederic, tots dos menors, mentre esclaten les lluites entre faccions baronials: en aquest context, la filla gran de Pere II, Elionor, fuig del control dels nobles sicilians per poder casar-se amb Pere IV d'Aragó. Com a reina d'Aragó, Elionor remou cel i terra per aconseguir per a si mateixa o per als seus fills el tempestuós regne de Sicília. El matrimoni de la fillastra Constança amb el rei de Sicília és una història rocambolesca, perquè els nobles sicilians volen impedir a qualsevol preu la unió del rei amb la princesa aragonesa. Constança amb prou feines tindrà temps de donar a Lluís una filla i morirà de pesta el 1363. El seu sepulcre, a la catedral de Catània, dona testimoni del programa polític vinculat a la seva persona: diferent tant dels sarcòfags de pòrfir de la tradició normandosueva com dels sarcòfags d'edat clàssica reciclats per

Maria, filla de Frederic IV i Constança, reina als 14 anys, raptada als 16 per Guillem Ramon de Montcada, lliurada a Martí l'Humà, casada gairebé als 30 amb Martí el Jove, no és més que un fantasma de la monarquia siciliana: "*statua seu umbra*", com la defineix un súbdit. El segon matrimoni de Martí el Jove, amb Blanca de Navarra, marca, abans i tot de la fi de la dinastia barcelonina i l'arribada dels Trastàmara, el final de la qüestió siciliana. Blanca, l'última reina, esdevé un mite. Tots diuen que era bellíssima: el sogre, que havia confiat els seus regnes a aquesta noia sàvia, atractiva i "endreçada"; Andria de Anfuso, poeta sicilià, que n'admira la bellesa i la majestat, i li atribueix les capacitats taumatúrgiques que li confereix la sacralitat de la Corona; i, finalment Lorenzo Valla, que explica la picant història del vell, lleig i ambiciós Bernardo Cabrera, qui, enamorat de la reina, la segueix per tot el regne i acaba obligant-la a fugir en camisa de dormir i nedar fins a un vaixell per refugiar-s'hi. La bellesa de Blanca esdevé, en l'agonia del regne, la metàfora de les esplendors de la monarquia creada pels normands, un fantasma consolador, que sobreviu durant segles.

Laura Sciascia

Per saber-ne més

- Michele Amari, *La guerra del Vespro in Sicilia*, Palerm: Flaccovio, 1969.
- Maria Rita Lo Forte Scirpo, *C'era una volta una regina*, Nàpols: Liguori, 2003.
- Laura Sciascia, "Le ossa di Bianca di Navarra: ancora l'eros come metafora del potere", a *Quaderni Medievali*, núm. 43 (1997), pp. 120-135.

Una dama al claustre: Elionor de Cabrera

D'entre la sobrietat dels sepulcres del claustre de la catedral de Girona destaca la sepultura d'Elionor de Cabrera. Aquesta dama es va fer enterrar al claustre, s'hi va fer construir una capella i, a més, va deixar dit que s'esculpís una inscripció a la seva làpida funerària. La inscripció funerària i el seu testament ens permeten conèixer qui va ser i, una mica, què pensava Elionor de Cabrera.

Sepulchre d'Elionor de Cabrera. Claustre de la Catedral de Girona, galeria sud (anterior a 1350). [Procedència de la imatge: Pedres de Girona, <http://www.pedresdegirona.com>]

Hic jacet nobilis domina Dompna Eleonor de CAPRARIA, MATER NOBILIS VICECOMITIS DE CAPRARIA, QUE FUIT ORIUNDA DE CASTELLA, CUIUS PATER FUIT D. DE AQUILARIO. La inscripció comença presentant-nos la dama: filla del senyor d'Aguilar i mare del vescomte de Cabrera. Es tracta d'Elionor de Aguilar, filla de don Gonzalo Yáñez de Aguilar, muller de Bernat de Cabrera, senyor del castell d'Anglès, i mare del vescomte Bernat de Cabrera, un dels consellers de Pere III el Cerimoniós. El text i els escuts d'armes esculpits a la sepultura remarquen el llinatge de la dama: els Cabrera per casament, els Aguilar per part de pare i els Cardona per part de mare.

Es desconeix la data exacta del seu naixement. Vers el 1290 es va casar amb Bernat de Cabrera, pare, del qual enviudà cap el 1332. El 1333 Elionor dictà testament, i sembla que va morir pels volts de 1337.

En les seves darreres voluntats Elionor va especificar que volia ser enterrada al claustre de la Seu gironina i, per aquesta fi, va fer construir-hi una capella dedicada als arcàngels sant Gabriel i sant Miquel. Prèviament, el 1331, havia obtingut llicència del Capítol catedralici per a edificar la capella. A més, hi va fundar un benefici presbiteral dotat amb 400 sous i un altar dedicat als arcàngels, on va sufragar una làmpada per tal que cremés dia i nit. Aquesta fundació també fou gravada en la inscripció. Segons el testament, també va llegar 100 sous a la Catedral per pagar les misses que es resessin el dia de la seva mort.

No podem establir la data d'inici de la construcció de la capella, però va ordenar als seus marmessors que el dia que morís encarreguessin la realització de la sepultura. En resultà una caixa sepulcral decorada amb arcuacions i figures d'orants esculpides, en la qual destaca la imatge escultòrica de la dama al damunt de la tapa. És una imatge viva i realista de la difunta jacent, amb el cap damunt d'un coixí, i recolzant als peus damunt de dos gossos que sostenen també dues figures humanes. L'escultura és de tal realisme que permet distingir, per exemple, l'agulla que sosté la toga que li cobreix el cap. Malauradament, es desconeix l'autoria de l'obra. En el seu testament també va especificar un llegat de 10 sous al mestre que piqués –esculpís– el dia de la seva mort en el seu sepulcre i de 5 al clergue que ho escrivís al llibre d'aniversaris de la Catedral.

La relació d'Elionor amb la Seu té continuïtat en altres llegats pietosos que va establir en el seu testament: donà diners per a la Creu i les obres de la Seu i, també per a les seves confraries i per a la celebració de misses. A més, fundà una almoïna de pa anual per als pobres i una de tela, el 1336, quan ja devia pressentir la seva mort. Però la pietat d'aquesta dama es va estendre més enllà dels murs del claustre gironí: establí llegats pietosos a les principals institucions benèfiques i religioses de la ciutat i dels dominis dels Cabrera. El testament d'Elionor és tan

prolífic en donacions que ens permet d'establir un mapa detallat dels centres assistencials i conventuals que més atreïen la pietat gironina de l'època.

Elionor fou una dona religiosa, ho denoten els seus actes i llegats, però val la pena assenyalar també la seva forta idea de llinatge. En la seva sepultura deixà constància de qui va ser el seu fill i de qui foren els seus pares. A més, en el seu testament Elionor també es recordà dels seus descendents, que eren part del llinatge i els quals estaven vinculats a famílies nobles de la zona i a institucions monàstiques i conventuals de renom. Algunes de les seves filles i nétes, per exemple, van ser monges dels monestirs de Vallbona, de Sixena i també de Pedralbes.

Anna Gironella i Delgà

Per saber-ne més

- J. Marquès i Casanovas, "El sepulcro de D.ª Leonor de Cabrera en la Seo de Gerona", *Revista de Gerona*, núm. 12, (1960), pp. 19-25.
- J. M. de Solà-Morales, "En torno a la Capilla de D.ª Leonor de Cabrera de la Seo gerundense," *Revista de Gerona*, núm. 17 (1961), pp. 7-21.
- Anna Gironella i Delgà, Brigitte Nonó i Rius, "La presència d'una dama al claustre. Estudi i edició del testament i la inscripció funerària d'Elionor de Cabrera", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. XLV (2004) pp. 457-470.

Una dama siciliana i la cort virreinal: Albira Montcada

El 1412, després de la restauració a Sicília de la monarquia aragonesa i l'extinció de la dinastia catalana, el compromís de Casp du al tron de Barcelona els Trastàmara: el regne de Sicília perd la seva autonomia i ara la noblesa siciliana, extenuada per anys de lluita, s'enfronta amb la nova monarquia, un poder fort, definit per Henri Besc com a «prudent i terrible». Una tenebrosa història familiar, que té com a protagonista i triomfadora una dama de l'aristocràcia siciliana, serveix per calibrar les forces que entren en joc en aquest enfrontament, les relacions complexes que entaulen i l'arranjament que acaben establint.

La torre del castell de Roccella.

Entre els nobles sicilians, els Ventimiglia ocupen un lloc particular. Família antiga, d'origen lligur, senyors d'un estat feudal compacte, són presents ja a la Sicília sueva, i durant el segle XIV dirigeixen, juntament amb els Chiaromonte, l'anomenat partit «llatí», que s'oposava al partit «català».

El 1375, quan a Sicília encara dominaven els barons, Antonio Ventimiglia, a penes adolescent, es promet amb Albira Montcada, una nena de nou anys; a continuació el germà d'Albira rapta la reina Maria, el quadre d'aliances canvia i el prometatge es trenca. Antonio Ventimiglia després es casa amb una Peralta, però Albira Montcada no s'esposa mai i declara que és la muller legítima d'Antonio Ventimiglia. El 1396 arriba el que la dama Albira considera un miracle: mor Margarida Peralta i, després de vint anys d'espera, als trenta anys complerts, Albira finalment retroba el seu marit. Neix una nena, que com a homenatge al tenaç amor de la mare és anomenada Constança. Però l'hereu és el fill del primer matrimoni, Francesco: l'objectiu d'Albira és aconseguir que sigui desheretat i

Constança sigui reconeguda com a única hereva legítima. S'inicia una campanya d'acusacions contra l'hereu, i Antonio Ventimiglia, que evidentment correspon a l'amor constant de la dama Albira, creu les acusacions contra el seu fill.

El 1408, sota la sospita de traïció, el comte és empresonat pel rei Martí al castell de Malta. Llavors el fill intenta recuperar els feus del pare, arrabassant-los a l'administració de la madrastra, però els habitants d'un dels feus el capturen i el lliuren a la comtessa.

El juny del 1412 Francesco Ventimiglia es consum al subterrani del castell de Roccella, però aconsegueix fugir de la seva presó i capgirar la situació. Ara és la madrastra qui es troba presonera al costat de la petita Constança. L'empresonament de les dues dones continuarà malgrat les amenaces i les malediccions que el comte envia al fill des de la presó maltesa; i Albira dona una prova més del seu tenaç amor fent saber al fillastre que està disposada a renunciar a tot per tornar a veure el marit lliure. No serà fins al desembre, després de l'arribada dels ambaixadors de Ferran d'Antequera, que la comtessa i la filla seran alliberades.

Després de la mort a la presó d'Antonio Ventimiglia, el matrimoni de Constança amb el valencià Gilibert Centelles fa que els interessos de la dama Albira coincideixin amb l'estratègia de la nova monarquia, que procedeix a una confiscació indolora de grans fortunes feudals mitjançant el matrimoni d'hereves amb nobles catalans: la major part de l'herència dels Ventimiglia passa als Centelles, mentre que a Francesco Ventimiglia i als seus hereus només els queda Roccella i l'obstinació de reivindicar el títol de comtes de Collesano. Albira Montcada i els nous senyors del regne han vençut no només contra l'odiat parent, no només contra la descendència legítima dels Ventimiglia, sinó també contra les bases ideològiques i morals del món feudal.

Però aquesta victòria d'una dona certament no és una victòria femenina. En la seva lluita contra una altra dona i el seu fill, la dama Albira se sustenta en un model de poder masculí més antic i arrelat, el del pare senyor, la voluntat del qual és l'única llei. I en aquesta història que mostra la prevalença de la voluntat de l'individu per sobre de les lleis i els principis de la tradició de grup es pot reconèixer l'extrema fragilitat de l'ordre feudal sicilià, i la mesura del poder de la dama Albira també és la del poder de l'imperi català i de les mancances de la societat siciliana.

Laura Sciascia

Per saber-ne més

- Henri Bresc, *Ventimiglia et Centelles*, en *Politique et société en Sicile, XII- XV siècles*, Aldershot, 1990, pp.357-369.

La reforma dels monestirs femenins en la construcció de l'estat modern (segle XV)

Escut de Maria d'Aragó, abadessa de Santa Maria de Pedralbes (1515-1519), que presideix el refetor de la comunitat.

En pocs anys de diferència, a la dècada del 1490, dues abadesses dels dos monestirs de clarisses de la ciutat de Barcelona, Margarida de Rajadell, de la comunitat de Sant Antoni, i Violant de Montcada, de Santa Maria de Pedralbes, foren deposades. La raó, haver anat en contra del procés de reforma iniciat amb les visites de Juan Daza i Miguel Fenals a sengles monestirs, amb l'objectiu d'imposar un seguit de canvis que formaven part d'una reforma monàstica iniciada amb mà fèrria per la monarquia dels Reis catòlics —autoritzats pel mateix Papat a nomenar reformadors que visitessin els monestirs de monges del seus regnes. Al darrere d'aquesta

política règia trobem el franciscà fra Francisco Jiménez de Cisneros conseller i confessor de la reina Isabel, executor i part activa del procés. Significativament, les visites havien començat a terres catalanes, on es va dirimir el procés de reforma més important i on també es produïren els conflictes i tensions més significatius en diverses comunitats.

La Reina Isabel I de Castella.

Les primeres ordinacions —a Sant Antoni, datades el 30 de gener i el 28 de febrer de 1494— que s'erigien com a baluard de la reforma incidien en diferents aspectes de la vivència monàstica: imposició més estricta de la clausura (amb el control de les anomenades “escolanes” o “infantes”, instant-les a iniciar la vida de professa a través del noviciat o la modificació d'alguns dels elements estructurals d'aquella norma canònica, com ara el torn o el parlador), control dels diferents components de l'hàbit monàstic (i la conseqüent austeritat, vilesa dels seus teixits i composició) i la implantació de la vida en comú en el refetor, la infermeria i el dormitori (amb obres destacades en aquests espais comunitaris). La comunitat de Sant Antoni es va resistir a la implantació d'aquestes reformes, al·legant que anaven “contra ús i costum del monestir” i l'abadessa es negà dues vegades a complir-les, secundada per la comunitat i l'oligarquia barcelonina. A Pedralbes, els reformadors imposarien una nova abadessa, la castellana Teresa Enríquez, i Violant obria un llarg plet fins que, entre 1504 i 1507, la Cúria romana li reconeixia el seu dret; si bé les tensions entre ambdues no es tancaren i el mateix rei Ferran optà per una tercera via: nomenar Maria d'Aragó, filla

natural seva, monja agustina del convent de Madrigal, com a nova abadessa. L'altra comunitat germana, caminaria, de fet, cap a una direcció que el 1513 donaria un gir radical a la història d'aquest monestir: el seu pas a la família benedictina.

Cantoral de Maria d'Aragó.
MUHBA, Núm. Inventari 150.205.
Pere Vivas, Jordi Puig, 2004

Si bé al darrere d'aquestes reformes trobem també el ressò de l'esperit renovador que a l'interior de la família clarissa havia significat el moviment a l'entorn de Santa Coleta (1381-1447) —la primera comunitat coletina a la Corona d'Aragó i a la Península fou el monestir de Santa Clara de Gandia, el 1457), en els episodis descrits es dirimeixen altres aspectes com ara limitar el poder de les abadesses i finalment intentar col·locar els convents sota l'obediència observant. En el que podríem anomenar una història de llarga durada de l'espiritualitat femenina medieval, entre finals del segle XV i els primers decennis del XVI, advertim una fase de cert tancament d'estructures que coincideix amb la construcció de l'estat modern que afectarà l'espai del monestir i més en general la vivència de la religiositat per part de les dones (de manera paral·lela advertim un procés de conventualització que afectarà molts dels beateris andalusos i castellans). És un moment de tensió entre diferents poders, l'eclesiàstic i el temporal, i és també un moment que podem situar en un context més ampli de la política sexual, entenent, com diu María-Milagros Rivera, per política sexual les relacions dels sexes (la manera en què dones i homes d'un context històric concret ens

relacionem amb el fet de ser home o dona) i, sobretot, les relacions entre els sexes (les que estableixen homes i dones).

En aquest sentit, podem vincular aquests episodis que visqueren les dones dels monestirs de Barcelona amb un moviment més ampli que implicava retrocessos i pèrdua d'autoritat femenina —que havia parlat i parlava encara amb el llenguatge de l'espiritualitat, en contextos i espais monàstics o en d'altres propis de la religiositat no reglada, com els beateris— a través d'una política sistemàtica d'imposició de regles i en general d'una major uniformització de la vivència comunitària a través de la reforma religiosa, i un augment del poder d'institucions com l'església (amb el seu braç judicial, la Inquisició) i la monarquia (immersa, de manera especial en terres hispanes, en la gènesi i construcció de l'estat modern i que camina cap a l'absolutisme).

Núria Jornet Benito

Per saber-ne més

- Anna Castellano i Tresserra, "Les 'reformes' del monestir de Pedralbes al llarg del segle XVI i XVII", *Pedralbes*, 23 (2003), pp. 721-734.
- María-Milagros Rivera Garretas, "La política sexual", a *Las relaciones en la historia de la Europa medieval*. València: Tirant Lo Blanc, 2006, pp. 3-53.
- Núria Jornet Benito, "Santa Clara de Barcelona, 1513: de clarisas a benedictinas, un paso a esclarecer", *Primer Congreso de Historia de las Órdenes y Congregaciones Religiosas* (Tucumán, 13-15 agost 2009).

La mediació femenina: Aldonça de Bellera

Davant els conflictes armats, podem parlar d'un continu de pràctiques femenines encaminades a defensar-se per mitjans no violents i a proposar mediacions, iniciatives i estratègies de pau. En donarem un exemple interessant esdevingut l'any 1430 al castell de Rialb (Pallars), la protagonista del qual fou Aldonça de Bellera. Aldonça, era vídua d'Arnau Guillem de Bellera, que havia estat governador de València en temps del rei Martí. Era una dona que havia viscut en la seva pròpia família l'horror de la guerra: el seu marit fou mort l'any 1412 a la batalla de Morvedre, contra els partidaris de Ferran d'Antequera; un fill seu, adolescent, va haver de portar damunt

Castell de Rialp (Pallars Sobirà).

una pica al cap del seu pare, vençut. Vint anys després, Aldonça vivia en el seu castell pallarès de Rialb, des d'on governava amb amabilitat i justícia la vila i les valls, quan fou atacada pel comte de Pallars i va optar per la resistència ferma però pacífica.

Una matinada de febrer de 1430, Aldonça dormia en una cambra situada dalt de la torre del castell que donava a una terrassa, quan una dona del seu servei la va despertar dient-li que el comte de Pallars era allà i que la volia veure. Ella es va posar precipitadament un vel, va sortir a la terrassa i va veure el comte amb una cinquantena d'homes armats amb ballestes. La senyora vivia en un món femení, acompanyada de dones i donzelles, entre les quals hi havia la seva fillastra, filla natural del seu marit, de qui ella tenia cura. El comte amb els seus homes havia entrat tranquil·lament al castell; li havien obert les portes ja que la seva germana, Blanquina de Pallars, s'havia casat el 1422 amb Jaume de Bellera, fill d'Aldonça, hereu de la baronia. Qui s'havia de pensar que el comte vingués en so de guerra?

Fent un incís direm que Arnau Roger IV comte de Pallars (1424-1451) fou un home violent, impulsiu i amic de grandeses, tot plegat li va crear enemics i deutes. Va violentar les dones del seu entorn: va treure del seu palau, agafada pels cabells, a la seva madrastra Violant d'Orcau; va desposseir dels béns a la seva àvia Blanca de Foix, va pledejar amb la seva germana Blanquita perquè ell no li pagava el dot promès. Va mantenir pèssimes relacions amb la reina Maria, lloctinent del rei, que el va haver d'amonestar diverses vegades. En definitiva es va enfrontar amb Aldonça, la sogra de la seva germana.

Tornem a l'albada d'aquell fred matí de febrer, dalt de la torre del castell encimbellat entre muntanyes, quan una dona ja madura s'acabava d'alçar del llit i es trobava a la terrassa amb el comte, un home jove, que tindria l'edat del seu fill, amb cara de pocs amics, acompanyat per un grup considerable d'homes armats. Davant el panorama, Aldonça, amb serenitat, va saludar cordialment el comte: *"Deus vos do bon jorn. Com sou tant matiner?"*. Són unes paraules magnífiques en una escena increïble. Aldonça no agafaria les armes, un gest impossible i inútil; però no es va posar a plorar, ni a cridar, ni a implorar, ni es va desmaiar. No va exterioritzar cap temor. Quan el comte li digué que tenia un afer pendent amb el seu fill, va respondre irònicament que *encara que son fill agués mort tota Catalunya que ella, ni sos homens, no y merixen mal*. El comte la va agafar pel braç i li va dir que es tingués per presa obligant-la a entrar en una cambra. La senyora de Rialb no va reconèixer la autoritat del comte, es va deixar anar, va entrar a la

seva pròpia cambra i s'hi va tancar. El castell va quedar en mans d'un petit grup d'homes armats, mentre que el comte i els altres depredaven el poble i les valls.

Aldonça va continuar a la torre i des d'allà enviava a la seva fillastra amb ordres de pau, donava ordres als seus camperols perquè no resistissin amb les armes, es rendissin i juressin fidelitat al comte, i a la vegada s'organitzessin per denunciar els fets a la reina, igual que ho feia ella mateixa. És un clam per la pau i la vida, però també de denúncia de la violència. Arnau Roger de Pallars, a mitjans de març, degut a les cartes reials, es va veure obligat a alliberar Aldonça, tot i que no ho va fer personalment sinó que va manar a la guarnició que custodiava Rialb que marxessin i retornessin la llibertat, les terres i la fidelitat dels pagesos a Aldonça. Ella no ho va acceptar, no tenia per rebudes ni vil·les, ni castells, ni homes, ni ho volia de ses mans, sinó per mans de la senyora reyna. Els soldats abandonaren Rialb; però ella es va quedar a la torre fins que el Governador de Catalunya, en nom de la reina, la va alliberar el 30 de març. Poc després, el jutge dictava sentència contra el comte de Pallars que havia d'indemnitzar la senyora i els camperols.

Ens trobem amb una dona amb autoritat. Una autoritat que no imposava per la força. La pagesia la respectava i li era fidel. Ella confiava en la justícia de la reina, denunciava i demanava als seus vassalls i camperols que denunciessin. La seva estratègia fou la de la resistència pacífica: no s'enfronta, però tampoc no accepta la injustícia; no plora ni suplica, però davant de la captivitat imposada, tria on vol tancar-se. Finalment decideix per qui vol ser alliberada.

Teresa Vinyoles Vidal

Per saber-ne més

- Arxiu de la Corona d'Aragó, Reial Audiència, *Processos*, 1430.
- Armand de Fluvià, *Els primitius comtats i vescomtats de Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989.
- Laurentius Valla, *Historiarum Ferdinandi regis Aragonie*. Valencia: Anubar ("Textos medievales", 41), 1970.

Joana I de Castella i d'Aragó: monarquia en relació

Retrat de la infanta Joana, futura Joana I de Castella i d'Aragó. Taula del segle XV. Madrigal de las Altas Torres (Àvila), Convent de Santa Maria de Gracia

Si hi ha una monarca que molta gent coneix tant a la Península Ibèrica com fora, aquesta és Joana I (Toledo 1479-Tordesillas 1555), reina no solament de Castella, sinó també d'Aragó, Catalunya, València i els altres estats mediterranis que formaven la Corona d'Aragó. Se la coneix amb el sobrenom de "Joana la Boja", un sobrenom que, en societats com la nostra, subjugades per l'omnipotència de la raó, sobrepren i no s'oblida. Com sobrepren també la història de la seva llarguíssima i cerimoniosa processó nocturna portant, entre centenars de torxes, el cadàver del seu marit l'arxiduc Felip d'Àustria, anomenat el Bell, des de Tordesillas fins a Granada, una processó que va començar el desembre de 1506 i es va acabar l'agost de 1507, i que féu suposadament induïda per una "bogeria d'amor".

I, tanmateix, Joana no estava boja. Va ser una dona extravagant, això sí, plena de gustos i d'idees originals sobre la religió i la política, dues coses de vital importància en l'Europa del segle XVI i per a les quals el pensament vertader era molt necessari ja que estaven sent sotmeses a processos de gran

empobriment suggestionats per la catolicitat i per l'imperialisme. Joana I va practicar durant la seva vida adulta una espiritualitat intensa, ascètica i lliure, propera al recolliment i a la invenció mendicant de Clara d'Assís, com així ho indiquen les relacions estretes i significatives que va sostenir amb la comunitat del monestir reial de clarisses de Tordesillas, entre d'altres monestirs de Castella i de Flandes. I va reinventar, ajustant-la al seu context històric, una manera de governar no solitària i absoluta sinó en relació: una manera de governar, el valor civilitzador de la qual continuem descobrint avui amb sorpresa quan, per exemple, és notícia que Hillary Clinton hagi proposat a Barrack Obama de presidir ella i ell els Estats Units d'Amèrica si el Partit Demòcrata guanya les properes eleccions, i fer-ho, no solament per seguir en la cúspide del poder sinó com una manera més de reconèixer –encara que ella no arribi a dir-ho amb aquestes paraules- que la vida és sexuada sempre i arreu. Joana I va governar els seus regnes des del

1516 fins a la seva mort el 1555 al costat del seu fill l'emperador Carles V, tal com consta de manera explícita als documents reials. Carles abdicaria el 1556 tot retirant-se a Yuste.

Els estudis de Bethany Aram han demostrat documentalment que la interpretació en termes de "bogeria d'amor" del trasllat del cadàver de Felip el Bell de Tordesillas a Granada és una llegenda misògina basada en un document fals del 1504, una llegenda inventada pels partidaris de Felip el Bell i que es va difondre més tard, en especial pel positivisme científic del segle XIX i els seus savants, els quals varen témer el feminisme i el sufragisme. Ha descobert que Joana va fer aquesta operació tan complicada per garantir els drets de successió a les corones d'Aragó i de Castella al seu fill Carles. És a dir, Joana va vetllar pels interessos del seu fill, com faria una mare. Joana I no es va voler separar massa temps del cadàver del seu marit perquè si no l'enterrava era garantia que no s'havia de tornar a casar, ja que el dret –encara feudal- prohibia que una vídua es casés abans de passar un any i un dia des de la data de la mort i

enterrament del seu marit. Joana I era en aquell moment una dona poderosa i rica, que havia heretat la Corona de Castella de la seva mare Isabel I quan aquesta va morir el 1504 i havia estat confirmada hereva de la Corona d'Aragó a les corts de 1502. I tenia a les cases reials de França i d'Anglaterra pretendents prou ambiciosos que no podia rebutjar sense una invenció simbòlica i política com aquella, perfectament extravagant. Per això, quan finalment va enterrar el cadàver del seu marit (mort el 25 de setembre de 1506) va voler fer-ho precisament al panteó reial de la catedral de Granada, al costat de la seva mare Isabel I –la garant dels seus drets i els dels seus fills–, enutjant amb això el seu pare Ferran el Catòlic que considerava que aquell lloc al costat d'Isabel la Catòlica era seu i volia enterrar Felip el més al nord possible. L'original operació de Joana I en suport i defensa del seu fill va tenir èxit, tant que molta gent coneix encara, si més no de nom, la figura de l'emperador Carles V.

La gent ens hem deixat fascinar per aquesta llegenda per no oblidar la intuïció que hi passava alguna cosa obscura; com si endevinéssim que la llegenda tapa un fet històric que exigia veritat. Talment com les dones continuem explicant estranyíssims contes de fades i sabem que guarden la memòria de molta història de les dones que desborda el positivisme científic.

Maria-Milagros Rivera Garretas (Traduït del castellà per Núria Jornet)

Per saber-ne més

- Bethany Aram, *La reina Juana. Gobierno, piedad y dinastía*. Madrid, Marcial Pons, 2001.
- Bethany Aram, *La reina Juana: génesis y recepción de un libro*, a Mª Milagros Montoya Ramos, *Enseñar: una experiencia amorosa*, Madrid, Sabina Editorial, 2008, pp. 149-163.

Els salons de les Precioses

Va haver un temps que els llibres de text ridiculitzaren les Precioses, copiant, sense pensar, les opinions d'alguns escriptors del Racionalisme francès del segle XVIII, que en foren els seus detractors i que les volgueren suplantar en els espais de la política. Avui, si llegim un manual d'història, sorprèn comprovar que les Precioses han desaparegut de les seves pàgines.

Salon de Dames, de Abraham Bosse (1604-1676)

Les Precioses varen ser dones de la més alta noblesa francesa dels segles XVII i XVIII que inventaren una nova manera de fer política: el Saló. La seva invenció es va difondre des França a tots o gairebé tots els països de l'Occident. El seu nom, Precioses, se'l donaren elles mateixes, en anomenar-se una a l'altra *ma precieuse*, perquè es consideraven d'alt preu.

Les Precioses inventaren el Saló, perquè no podien suportar la violència que dominava les relacions a la cort de França a principis del segle XVII. Era la violència del poder, que prenia tot tipus de formes, en particular la de la violència contra les dones en l'amor, en els sentiments, en les relacions i la sexualitat. Inventant el Saló, elles varen fer la revolució política de modificar radicalment el sentir i

l'abast de la dicotomia públic/privat vigent a la seva època. Això vol dir que no separaren allò públic d'allò privat: fer-ho és una tàctica molt antiga del poder patriarcal per a dominar les dones, com ho demostra el fonament d'aquesta separació, que és el fet de distingir entre dones públiques i dones privades.

El Saló que inventaren les Precioses va ser dissenyat per primera vegada per una d'elles, Madame de Rambouillet, el 1618, quan, cansada que cap arquitecte fos capaç de plasmar el que ella volia, ho dissenyà ella mateixa, i construí a la seva casa de París el que s'anomenà la *Chambre bleue* o Cambra blava. Amb aquest disseny, el Saló era una prolongació del dormitori de la mestressa de la casa, que rebia les seves invitades i els seus invitats, recolzada sobre el llit. Les invitades i els invitats es col·locaven en una mena de passadís situat entre els peus del llit i la paret. En aquesta curiosa disposició, parlaven de política, movent, en realitat, els fils de l'alta política de França.

Res és casual en aquest disseny. En fer del dormitori un saló, les Precioses deixaren dit que la divisió públic/privat no és política, sinó que el que és polític és ser capaç d'entaular entre aquestes dues zones de qualsevol existència un diàleg lliure i delicat. El dormitori és la part més íntima d'una casa. A la sala es rep la gent de fora. Per tal de recalcar més el vincle constant que hi ha entre aquestes dues zones de la vida, anomenaren al passadís on rebien les seves invitades i invitats *ruelle*, "carreró", de (rua, carrer). El carrer és el lloc públic per antonomàsia.

És a dir, les Precioses crearen i cuidaren un vincle profund i bell entre la casa (allò privat) i el carrer (allò públic), ajuntant el dormitori amb la sala i invitant als Salons dones i homes. El Saló va ser, doncs, un lloc de la política mixt i amb mediació femenina.

Als Salons es va fer política a través de la paraula i les relacions. Per això, a la invenció de les Precioses se la sol anomenar "civilització o cultura de la conversació". La conversació no és propietat de ningú i deixa una petjada a l'esperit d'aquella o aquell que hi participa.

Com he dit, va haver molts Salons arreu dels països d'Occident als segles XVII i XVIII. Entre els que existiren a Catalunya, va destacar el de Madama Abelló a la Barcelona del segle XVIII, tot i que està per fer-ne una investigació detallada.

En les darreres dècades del segle XVIII, alguns filòsofs de la burgesia, contraris a la mediació femenina dels Salons i, també, a la pertinença noble de les seves inventores, crearen els partits polítics, que foren pensats com a espais polítics només per a homes.

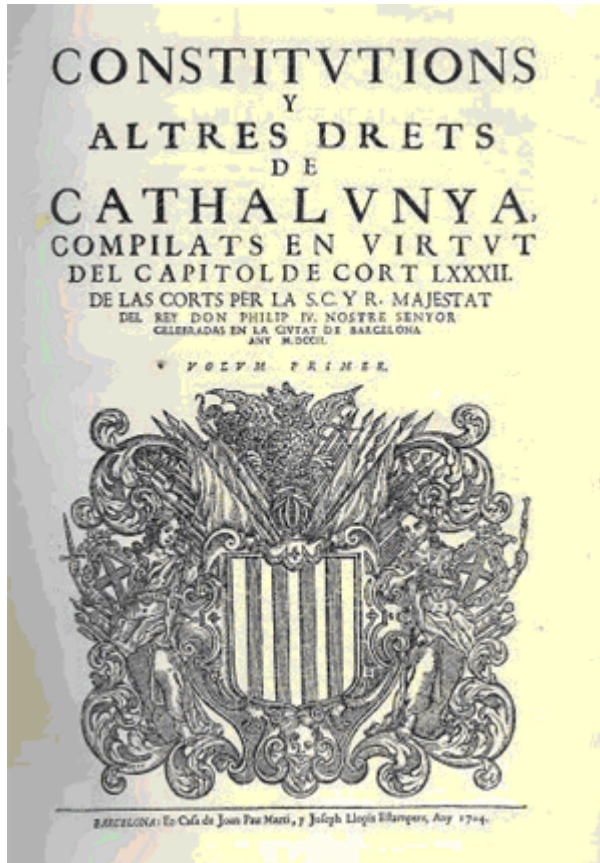
María-Milagros Rivera Garretas (Traduït del castellà per Núria Jornet)

Per saber-ne més

- Benedetta Craveri, *La cultura de la conversación*, trad. castellana de César Palma. Madrid, Siruela, 2003.
- Benedetta Craveri, *Madame du Deffand y su mundo*, trad. castellana de Esther Benítez. Madrid, Siruela, 1992.
- Isabel Pérez Molina, *Madama Abelló*, "El Temps" (Barcelona), 6-12 març 2001, p. 47.
- Simone Weil, *Note sur la suppression générale des parties politiques*. París, Gallimard, 1957.

Les dones davant la llei a l'edat moderna

Els cicles de vida de les dones, el matrimoni i la viduïtat, els drets de successió, les dones com a delinqüents i com a víctimes de la delinqüència, els plets i la pràctica jurídica, són alguns dels aspectes que poden ser analitzats pel que fa a la llei a l'edat moderna. La llei prescriu l'obediència de l'esposa al seu marit, que les dones eren elements necessaris per a la reproducció i transmissió de la riquesa en el matrimoni, mentre que poques vegades n'eren beneficiàries. Els drets de viduïtat a Catalunya durant el període modern depenien dels desitjos del marit, el que feia que es trobés en una posició vulnerable.

El marc fonamental en què es va desenvolupar la vida de les dones dins del model ideològic patriarcal modern era la família. La seva posició estaria relacionada, per tant, amb el seu lloc en la família, més que amb la seva classe social. Aquesta darrera no depenia dels seus mèrits sinó de l'estatus o classe social dels homes de la seva família, particularment el marit si estava casada. Els cicles de vida, en relació amb el matrimoni o la viduïtat, determinaven la seva posició a la família i el seu estatus. Donaven forma a la personalitat jurídica de les dones. El seu paper econòmic, així com les seves tasques productives i reproductives, també s'inclourien dins d'aquest marc. El matrimoni era per tant la base per a la reproducció social. Al voltant de la família, les lleis de successió i les costums destinades a salvaguardar l'herència de la família adquireixen el seu sentit més ampli.

El sistema econòmic familiar català es basa en la separació de béns. No obstant això, els capítols matrimonials podien establir acords econòmics diferents. El pacte doncs tenia prioritat sobre la separació de béns, que es

convertia així en un sistema supletori. El sistema de separació de béns estableix que cada cònjuge té la propietat i el dret a gaudir del seu patrimoni propi, tant del que tenia abans del matrimoni com del que hagi obtingut durant aquest. Cada cònjuge pot llegar els seus béns entre vius o *post mortem*, en vida o després de la mort, en testament. Aquest sistema no beneficiava les dones, ja que el seu treball no es valorava i existia la figura jurídica de la *presumpció muciana*, per la qual, qualsevol bé adquirit per l'esposa pertanyia al marit a no ser que pogués provar que els va comprar amb actius propis diferents de la seva dot —el que era inusual. D'altra manera s'entenia que aquests béns podien tenir un origen il·lícit, com per exemple, l'adulteri. És a dir, les dones no podien augmentar el seu patrimoni durant el matrimoni com passava amb el sistema de societat conjugal castellà.

El dret successori català col·locava les dones en clar desavantatge respecte dels homes pel que la successió patrimonial es refereix, ja que l'heretament significava unigenitura i primogenitura masculina. El desig de mantenir la propietat indivisa i evitar-ne al màxim la fragmentació va portar a la tendència dins les famílies de nomenar un hereu únic. Aquest rebia tota l'herència o era el successor legal del seu pare i assumia el títol de cap de la casa quan el seu pare moria. La transmissió de l'herència es podia fer mitjançant la designació d'un hereu en un testament,

però era molt més comú fer-ho a través d'un heretament en capitulacions matrimonials. La possibilitat de nomenar una pubilla (hereva) depenia de l'existència de germans barons, per tant només les dones heretaven si la demografia els era favorable. La majoria eren *cabaleres*, és a dir, tenien dret només a la part legal de l'herència, que es materialitzava en el dot. El dot estava relacionat amb l'honor. Un matrimoni sense dot era un matrimoni sense honor. La quantitat del dot era una indicació del grau d'honor de les famílies involucrades. Des que es va convertir en habitual que la família de la núvia l'aportés, les dones eren considerades una càrrega financera, tot i que el dot era, a la pràctica, una bestreta de la seva part jurídica de l'herència, una bestreta del que era legítimament seu, de conformitat amb el dret de successió. Sovint, el dot era l'única contribució econòmica efectiva per al nou matrimoni, ja que si bé el marit podia ser un hereu no tenia accés real als actius fins a la mort dels pares. D'altra banda la dona rebia per part del marit l'escreix, una donació nupcial que depenia de l'import del dot però de la qual el marit tenia l'usdefruit i no es lliurava fins a la seva mort, quan la dona es convertia en vídua.

Mort el marit, la vídua passava l'any de plor, durant el qual tenia dret a ésser alimentada per l'hereu, que no li hauria de restituir el dot i l'escreix fins haver exhaurit aquest termini. En finalitzar el període, podia prendre possessió dels béns del marit en tant no fossin retornats els seus béns dotals, esdevenint així tenentària. El marit també podia nomenar-la en capítols matrimonials o testament "senyora, majora, poderosa i usufructuària" dels béns, el que significava que actuava com usufructuària universal i administradora, substituint el seu marit com a persona jurídica, fins que a la seva mort els béns passessin a l'hereu –si aquest no aconseguia que renunciés. Tenir l'usdefruit dels béns donava moltes possibilitats d'acció a nivell econòmic i legal. El dret a la tenuta es regulava per la Constitució *Hac Nostra*, que podria considerar-se un pas enrera respecte de l'Usatge *Vídua*, que concedia a la dona l'usdefruit de tots els béns per llei.

Malgrat tot, les dones sovint van fer cas omís de les barreres legals. Les ambigüitats en la definició del que era honorable o no va ajudar a crear un límit prou ampli, i a la vegada, va permetre un cert marge d'acció que les dones utilitzaren per al seu desenvolupament personal o pel seu benefici. Aquesta és una conclusió òbvia a partir de l'estudi dels plets i demandes civils de la Audiència, en els quals algunes dones van fer ús de la llei per tal de mantenir drets o obtenir propietats.

Isabel Pérez Molina

Per saber-ne més

- Isabel Pérez Molina. *Las mujeres ante la ley en la Cataluña moderna*, Granada, Universidad de Granada, Colección Feminae, 1997.

"Les Bàrbares": les dones participants al Setge de Girona, 1809

"El gran dia de Girona" de Ramon Martí Alsina. Antiga Església de l'Hospital de Santa Caterina (seu de la Generalitat, Girona).

Es coneixen popularment com "les Bàrbares" les dones que es diu que formaven part de la Companyia Santa Bàrbara i que varen participar activament com a primera línia de combatents en la defensa activa de Girona el 19 de setembre del 1809. Dia conegut per alguna historiografia i, també, per la tradició popular com "el gran dia de Girona".

Si bé hi ha historiadores i historiadors que qüestionen la participació de la Companyia Santa Bàrbara en el setge de Girona, aquesta ha estat recollida per diferents expressions artístiques (gravats i pintures) com un acte de

gran importància simbòlica. Obres com les de Ramon Martí Alsina, "El gran dia de Girona" i la de "La Companyia de Santa Bàrbara", recullen en primera o segona línia de combat la presència de dones d'aquesta Companyia. Aquestes obres donen compte d'una empresa excepcional: la defensa de la ciutat assetjada.

Darrerament s'ha dit que la defensa aferrissada i excepcional de Girona, davant de les molt superiors i ben equipades tropes franceses, es manifesta "mitjançant la presència de les dones a primera línia de combat". Sí, l'excepcionalitat es manifesta perquè la presència de dones al

capdavant d'un exèrcit ha estat, probablement, i és una paradoxa, una paradoxa de la vida en quant les dones "creen i recreen la vida i la convivència humana". Però, com pensava Simone Weil al "Projecte d'una formació d'infermeres en primera línia", aquestes dones són capaces de fer front a les situacions més perilloses i d'auxiliar els ferits i moribunds. Elles assistirien, en el mateix sentit del pensament de la gran filòsofa contemporània, els "desgraciats" que primer seran ferits o morts.

"Bàrbara ajudant un ferit" (detall) "El gran dia de Girona" de Ramon Martí Alsina. Antiga Església de l'Hospital de Santa Caterina (seu de la Generalitat, Girona).

Aquestes dones gironines manifestaven la importància que per a elles tenia la ciutat i la vida que hi creixia, i com la vida estava en autèntic perill davant el setge dels exèrcits francesos. Per a elles estava en joc el que més valoraven: la vida, la seva, la de les seves filles i dels seus fills i la de tota la població –estava en perill el futur de la ciutat. Elles, tal com ho feia Simone Weil "aplicaven els seus projectes i ideals a la pràctica". Elles, no només simbòlicament sinó en la realitat, varen ser pintades en una situació límit en la qual corrien el risc d'haver de donar la pròpia vida; elles, que eren les que portaven la vida al món, havien d'assenyalar que quan la vida estava en perill

real potser podia tenir sentit posar en risc la pròpia per ajudar, assistir i curar els que més ho necessitaven.

Elles, com les infermeres en primera línia del projecte de Simone Weil, eren una “contraproposta d’humanitat, front a la força bruta del poder destructiu” de l’exèrcit francès; eren les que curarien ràpidament les nafres dels combatents, salvant amb aquesta assistència immediata la vida de molts soldats, i ajudarien a d’altres a ben morir.

“Les bàrbares” gironines serien una resposta que tocava el simbòlic, el sentit, però no com ho feien i encara fan els que exerceixen poder, per mitjà de la força, sinó per mitjà de la compassió, i és per això que el seu gest pot semblar i ser interpretat –com ho va ser el projecte de Simone Weil- com un absurd. Però, lluny de ser un absurd, elles encarnarien i custodiarien el sentit més profund de la humanitat i de l’esperit de l’ésser humà.

M.Elisa Varela Rodríguez

Per saber-ne més

- Genís Barnosell, “19 de setembre de 1809”, a *Ramon Martí Alsina. El gran dia de Girona. Anatomia d’un quadre*, Girona: Museu d’Art de Girona, 2011, pp. 98-135.
- Maria Lluïsa Faxedas, “Muralles, heroïnes i soldats. El cicle dels setges de Girona”, a *Ramon Martí Alsina. El gran dia de Girona. Anatomia d’un quadre*, Girona: Museu d’Art de Girona, 2011, pp. 140-159.
- Maria Lluïsa Faxedas, “El gran dia de Girona de Ramon Martí Alsina. Gènesi d’un quadre”, a *Ramon Martí Alsina. El gran dia de Girona. Anatomia d’un quadre*, Girona: Museu d’Art de Girona, 2011, pp. 12-35.
- *Simone Weil*. “Las enfermeras en primera línea”, a *Simone Weil. La conciencia del dolor y de la belleza*, ed. de Emilia Bea, Madrid: edit. Trotta, 2010, pp. 180-182.

Concepció Soler i Serra, o les "indianes" a Catalunya

Carrer de Conxita Soler. Vilanova i la Geltrú
(fotografia de Rosa Maria Fariol)

Al Garraf i al Maresme, d'una manera especial entre el conjunt de comarques catalanes, la historiografia ha constatat la petjada que han deixat els anomenats "indianos" o "americanos". Poc sabem, encara, de les dones, que d'alguna manera, directa o indirecta, participaren en uns moments en què el territori avançava cap a la industrialització, en ple apogeu i dinamisme de la classe burgesa. Poc sabem, també, de les dones que, tot i que de manera escadussera, anaren a "fer les Amèriques", tal com demostren els permisos per viatjar a Amèrica des del Garraf, entre 1778 i 1862, que recull l'historiador

Raimon Soler: Anna Alegret, soltera, des de Vilanova a l'Havana, el 1835; Teresa Mayol Escofet, casada, el 1820, des de Vilanova a Puerto Rico; Pelegrina Ferret Sans, soltera i "propietària", de Sitges, que s'embarca cap a Santiago de Cuba el 1846; Tecla Llord, vídua, que ho fa des de Vilanova cap a l'Havana, el 1832; o les germanes Trinidad, Luz i Dolores Villalonga (la primera casada, les altres dues solteres) que surten de Sitges destinació Cuba el 1851... Són alguns dels noms de dones que poden reflectir moments i trajectòries vitals per descobrir.

Concepció Soler i Serra no va viatjar a Amèrica, sinó que hi nasqué l'any 1825, a La Havana, de família de catalans que havien emigrat a les Antilles. Era filla de Pau Soler i Roig, conegut com "Sardet", vinculat al comerç amb Amèrica, i de Josefina Serra i Vidal. El pare havia anat a Amèrica només amb 9 anys, el 1803, a la botiga que la família tenia a San Juan de Puerto Rico; i hi va tornar el 1816. D'aquí es va traslladar a Cuba, a Matanzas, sembla que associat amb Sebastià Gumà. A Cuba es va casar amb Josepa Serra Vidal, neboda d'un dels principals "indianos" vilanovins que vivien a l'illa, Josep Antoni Vidal i Pascual, qui ajuda la parella en la creació d'un comerç dedicat a la roba. Vers el 1840 la família retornava a Vilanova i la Geltrú.

Un dels vaixells de la Compañía Transatlántica Española
(Patrimoni. Generalitat de Catalunya).

Poc després d'aquesta tornada, Conxita es casava, a l'edat de 19 anys, amb Josep Ferrer i Vidal (1817-1893), fill d'un boter dedicat al comerç de vins i aiguardents. Ella va aportar al matrimoni una casa a l'Havana (que li havia llegat el seu oncle-avi Josep Antoni Vidal i Pascual) i 7000 duros: 4000 del seu pare (2000 en el mateix acte de signatura dels capítols i 2000 més quan nasqués el primer fill), i 3000 de la mare (l'origen dels quals eren uns capitals

que havien d'arribar d'Amèrica). El mateix any en què se signaven els capítols matrimonials (1844), el seu espòs aconseguia ser l'únic director de la Fàbrica de la Rambla i, amb l'ajuda del seu sogre, podia tirar endavant l'any 1849 l'anomenada "Fàbrica de Mar, José Ferrer i Cia", en el seu moment un dels establiments industrials més ben equipats del país (la primera en nombre de fusos i la cinquena pel nombre d'operaris i per la força motriu del vapor) i una de les empreses tèxtils que van configurar el paisatge industrial de la Vilanova de mitjan segle XIX. Un teixit industrial que es creava amb bona mesura amb capital procedent del comerç i amb inversors i protagonistes que tenien vincles amb el món colonial antillà. Amb el matrimoni s'estrenyien els

vincles indians, ja mantinguts pel mateix espòs i ara afermats amb el casament amb Conxita, nascuda a Amèrica i de família d'indians, i ell consolidava sens dubte la seva posició econòmica i social.

Poc més coneixem d'ella. Tingué 7 fills: Josepa Lluïsa, Josep Anton, Joan, Lluís, Carme i Concepció; i un primogènit mort durant l'epidèmia de còlera de Catalunya (1854). De les filles, sabem que una, Josepa Lluïsa, era monja de Pedralbes; una altra, Carme, es casà amb Josep Maria de Pallejà, marquès de Monsolís; i la darrera, Concepció, ho feu amb Ignasi Girona Vilanova, nebot del banquer Manuel Girona. Dels fills, Josep, ennoblit el 1921, es casà amb una Güell; i Joan, amb una Goytisoló. El més conegut dels fills barons, Lluís, estigué vinculat als cercles regionalistes, i participà en la creació de la fàbrica de ciments Asland i de la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis. Sabem que a partir de 1857 la família passà a viure a

Magdalena Miró i Alegret de Llanusa
(fotografia a Fundació Casa d'Ampara
http://www.casaampara.cat/?page_id=2)

Barcelona, per l'activitat política del marit, on Conxita adquiriria un solar al Passeig de Gràcia de Barcelona (núm. 27), que apareix ja edificat en l'inventari post-mortem (1894) del seu espòs. Aquest document ens aporta algunes dades interessants més sobre els béns de Conxita: dues cases, també al Passeig de Gràcia i una altra al carrer Sant Gregori de Vilanova, adquirides pel matrimoni (una tercera part de les quals pertanyia a Conxita); dues cases més a Vilanova, una peça de vinya i una heretat a Sant Miquel d'Olèrdola (que procedien de l'herència materna de Conxita); i 4 cases al carrer de Soler de Vilanova (procedents de l'herència del pare).

Conxita moria el 1873.

El seu nom ha restat en el nomenclàtor urbà de Vilanova: el carrer que, a tocar de la fàbrica que el seu espòs fundà amb l'ajuda de la seva família, i que encara avui conserva una renglera de cases baixes. El 1854, la mare de Conxita presentà el projecte del mestre d'obres Josep Feliu per construir aquestes cases molt modestes, al carrer Nou

(com es coneixia llavors el carrer), consistents en uns baixos amb un portal gran i una porta d'escaleta i dos pisos, amb balconet i una finestreta, de les quals se'n construïren unes 25, totes iguals, destinades a l'allotjament dels treballadors de la fàbrica —reproduint, parcialment, el model de poblament característic del procés industrialitzador, que tindrà la seva expansió més clara en el fenomen de les colònies industrials.

Ens podem preguntar del paper de Conxita, d'una dona, en l'acció que desenvoluparen els coneguts com a "indians" a les seves ciutats d'origen: construint edificis privats, obrint espais públics, planificant el creixement o patrocinant obres de beneficència. Un paper que, si més no amb les recerques actuals, no consta explícitament en la documentació. En l'escena, no ho oblidem, hi havia tanmateix la línia d'intervenció femenina constant en les obres de caritat (patronats, institucions d'ajut als obrers...) mantinguda al llarg del segle XIX —i que a Vilanova tindrà en Magdalena Miró, promotora de la residència-asil de la Casa d'Ampara (1875), una figura rellevant. La historiografia de les dones justament s'ha preguntat pel significat polític de la beneficència femenina i l'autoritat que s'amaga al darrera de la negociació i de la distribució de recursos i serveis a la comunitat, reinterpretant la noció d'"economia domèstica".

Núria Jornet i Benito

Per saber-ne més

- Raimon Soler, *Emigrar per negociar. L'emigració a Amèrica des de la comarca del Garraf: el cas de Gregori Ferrer i Soler, 1791-1853*. Vilanova i la Geltrú: El cep i la Nansa edicions, 2003.
- Birgit Soneson, *Catalanes en las Antillas: un estudio de casos, Colombres: Archivo de Indianos*. En aquest llibre trobaràs dades de la família de Conxita Soler (de Pau Soler i Roig, el pare).
- Raimon Soler, “Josep Ferrer i Vidal: industrial, empresari i burgès (1817-1893)”, en *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, 24 (2006), pp. 275-316.
- Francesc-Xavier Puig Rovira, *Diccionari biogràfic de Vilanova i la Geltrú*. Vilanova i la Geltrú: Ajuntament de Vilanova, 2003.
- Elisabeth Franklin Lewis, “Economía doméstica: caridad y tabajo femenino en el discursos reformista de las mujeres ilustradas”, *revista de Historia Contemporánea*, 2 (2010), pp. 93-115.

Els feminismes de 'Feminal'

Feminal no va ser una flor d'estiu. S'inscriví en una llarga i diversa tradició de publicacions de dones que, des de mitjans del segle XIX, van crear opinió a Catalunya. El primer número de la revista *Feminal*, va aparèixer el 28 d'abril de 1907. Amb periodicitat mensual, *Feminal* va tenir una vida continuada fins el 1917. I, després d'una llarga pausa, el mes d'abril 1925, reprenia la seva activitat.

Amb *Feminal*, va aparèixer una nova estètica i una nova ètica en les revistes de dones. Dit d'una altra manera, Carme Karr, la directora, per formular la seva ètica ho va fer a través d'una estètica, la de la modernitat.

Feminal es concentrà en dos objectius: la defensa dels drets de les dones a l'educació i a la professionalització. Amb tot, en la segona etapa de la publicació, el 1925, la defensa dels drets civils i polítics per a les dones, es convertí en el seu eix programàtic. La Dictadura de Primo de Rivera havia reconegut l'accés de les dones solteres i a les vídues amb pàtria potestat als càrrecs polítics. Des de *Feminal* es reivindicà els drets polítics per a les dones sense restriccions.

La fotografia, més que no pas el text, va ser utilitzada per a visibilitzar les dones en àmbits professionals poc feminitzats, donar valor a les seves creacions, amb la voluntat de elaborar discurs i incidir en un canvi de mentalitats.

La imatge en la revista *Feminal* tingué una gran importància. Les seves planes eren il·lustrades amb dibuixos, gravats, pintures però, sobretot, amb fotografies, un invent relativament recent. Feia uns cinquanta anys que s'havia inventat la fotografia i pocs, molts pocs anys, que aquesta podia reproduir-se en els mitjans de comunicació escrita amb gran tiratges. La utilització de dues tintes produïa a més a més un atractiu efecte de color.

En una revista on la imatge és tan important, l'espai reservat a les il·lustradores també ho era. Lluïsa Vidal, primera dona que es professionalitzà en la pintura a Catalunya, va mantenir una col·laboració permanent amb *Feminal* i Lola Anglada, pràcticament s'estrena com a il·lustradora amb la revista. No hem sabut trobar cap fotògrafa professional entre les col·laboradores, sí en canvi, els fotògrafs més reconeguts del moment. Això no vol pas dir que no hi haguessin dones fotògrafes.

Carme Karr, per a fer possible el seu projecte, es dotà d'un equip de competents corresponsals a França —Violette Bouyer, escriptora— i a Anglaterra —Roche Chalice, membre del Lyceum Club de Londres i traductora. En les seves cròniques donaven fidel informació d'un fort i vistós moviment feminista, centrat en aquell moment en la reivindicació de drets polítics per a les dones, especialment el dret de vot, i també en retrataven algunes de les seves protagonistes. Les Pankhurst eren habituals en les planes de *Feminal*. Una informació, la del moviment feminista internacional, que es convertia en un punt de referència —gairebé en un contrapunt— per a la tasca que la direcció de la revista duia entre mans. Carme Karr també demanà la col·laboració de dones de gran prestigi a Catalunya i a l'Estat: Caterina Albert, Dolors Monserdà, Palmira Ventós o Carmen de Burgos Seguí, la qual exercí les funcions de corresposal a Madrid. La revista, però, també va obrir les seves planes a d'altres dones que no eren tan o no gens consagrades com les dones que hem citat abans.

Així doncs, Carme Karr, quan es posa a fer una revista configurada com a mitjà de comunicació de masses des de la qual informar, conformar i legitimar la dona moderna, ho va fer amb gran audàcia i ambició per tal de comptar amb tots els recursos tècnics i humans.

Isabel Segura Soriano

Per saber-ne més

- *Els feminismes de Feminal*. Exposició. Institut Català de les Dones
- Carme Arnau, "Carme Karr i *Feminal*", *Revista de Catalunya*, 221, 2006, pp. 85-96.

El Lyceum Club de Barcelona

Ángeles Santos. *Tertúlia*, 1929. Oli sobre tela, 130 x 193 cm. (Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, Madrid).

Amanda Llebot, Anna Maria Martínez Sagi, Gertrudis Millàs, María Luz Morales, Maria Parellada, Carme Perarnau, Mercè Ros, Maria Sandiumenge, Lina Sitges, Severina Valls, Isolina Viladot i Concepció Viñas.

La creació del *Lyceum Club* responia a la necessitat de moltes dones, intel·lectuals, escriptores i artistes, de construir institucions i espais culturals, educatius i polítics on compartir, visibilitzar i discutir inquietuds i experiències específiques.

El *Lyceum Club* de Barcelona es va crear seguint el model d'altres que ja existien a diferents ciutats europees i americanes. Constance Smedley havia creat a Londres el primer *Lyceum Club* l'any 1904, com un espai de trobada i activitats per a dones involucrades en projectes literaris, artístics i intel·lectuals. De seguida altres dones van crear *Lyceum Clubs* a Berlín (1905), París (1906), Brussel·les (1913), Nova York (1914) i, posteriorment, a Roma, Estocolm, Milà, Florència, La Haia, Innsbruck, La Havana i Madrid (1926).

Homenatge del Lyceum Club a Margarita Xirgu, Café de les Rambles, 19 d'octubre del 1935. Fotografia publicada a: Antonina Rodrigo. *García Lorca en Catalunya*. Barcelona: Planeta.

Al juliol del 1931 es va inaugurar a Barcelona, en un pis de la Via Laietana, el *Lyceum Club*. Les dones fundadores van publicar a diferents mitjans el "*Manifest a les dones*", com a text fundacional d'aquesta entitat. El manifest estava signat per Aurora Bertrana, Maria Pi, Enriqueta Sèculi, Anna Miret, Carme Cortès, Mercè Ros, Montserrat Graner, Isolina Viladot, Leonor Serrano, Maria Carratalà, Josefina Bayona i Amanda Llebot.

Altres dones que van participar al projecte foren Carme Monturiol, Maria Baldó, Llorença García, Anna Gavin, Elvira Augusta Lewi,

Precisament al *Lyceum Club* de Madrid va fer una exposició l'any 1929 l'artista Ángeles Santos (Port Bou, 1911). Aquest mateix any pintà la seva obra "*Tertúlia*", on retrata quatre dones absortes, en actituds reflexives i activitats creatives. Des d'espais com el *Lyceum Club* i tertúlies com la de l'Ángeles Santos (alternatives a les masculines dels cafès), les dones van participar en els projectes de construcció de la modernitat política i artística.

El *Lyceum Club* de Barcelona, al llarg dels seus pocs anys de vida, va organitzar moltes i diferents activitats que es desenvolupaven també a altres institucions o associacions culturals de la ciutat, com l'Ateneu barcelonès o l'Ateneu Enciclopèdic Popular, l'Ateneu Polytechnicum, la llibreria Catalònia, el Centre Artístic o el Foment de les Arts Decoratives. Es van programar cicles de conferències sobre educació, feminisme i vot femení, salut, legislació, etc, i cursos de literatura, gramàtica catalana, divulgació musical i decoració, entre d'altres. Les dones del Lyceum també van encetar l'any 1932 una línia

de publicacions, amb el llibre de Maria Pi i Ferrer *"Una visió femenina del moment present"*. Es van fer lectures de teatre i poesia i, des del 1933, sessions de teatre amateur que es programaven, amb molt reconeixement crític, al Teatre Studium. L'any 1934 van començar a organitzar sessions de cinema al cine Fémina i, des del gener del 1936, van inaugurar l'emissió d'un programa setmanal a Radio Barcelona, tots els divendres al migdia. De totes aquestes activitats podem trobar moltes notícies a la premsa barcelonina.

L'última de les activitats organitzada des del *Lyceum Club* de Barcelona de la qual trobem informació està directament vinculada a l'esclat de la Guerra Civil. L'octubre del 1936 es posa en marxa la iniciativa "*La Motxilla del Combatent*", que es una crida a les dones a proveir de tot el necessari els homes que estan al front. El final de la guerra i la victòria feixista suposarà el final del *Lyceum Club* i dels espais públics de dones progressistes.

María José González Madrid

Per saber-ne més

- Neus Real Mercadal, *El Club femení i d'esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- Neus Real Mercadal, *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

El vot femení

Carme Karr (1865-1943)

La configuració del moviment feminista com a tal en el segle XIX va lligat als moviments sufragistes que van aparèixer a mitjan d'aquest segle als països anglosaxons, particularment a la Gran Bretanya i els Estats Units. Als Estats Units, va néixer de la mà dels moviments anti-esclavistes, en el qual van militar moltes dones, però que, quan van veure que eren marginades pels seus mateixos companys de lluita, van decidir que elles també havien de lluitar pel seu propi alliberament. Un moment important va ser la Convenció i posterior Declaració de *Seneca Falls*, l'any 1848. A la Gran Bretanya, tot i l'existència d'iniciatives anteriors, el moviment comença realment a partir de 1897 quan es va fundar la NUWSS (*National Union of Women Suffrage*) i l'any 1903, quan Emmeline Pankhurst va fundar WSPU (*Women Social and Political Union*).

Dins del moviment es van formar dos corrents: el moderat, que pensava que amb el vot s'acabarien les desigualtats entre els sexes, i un de més radical que a més del vot, demanaven canvis a la família, el treball, la sexualitat... Segons aquest corrent, el vot es veu com a condició necessària però no suficient. Molts anys de lluita, empresonament i mort de dones van ser necessaris per aconseguir el vot.

A l'estat espanyol, el pes cultural de la ideologia de la domesticitat i el pes de l'Església, entre d'altres, van fer que el moviment feminista s'iniciés dèbilment i fos molt moderat en un principi. Durant el primer terç del segle XX, figures de la burgesia catalana com Dolors Monserdà (que escriu el seu *Estudi Feminista* el 1909) o Francesca Bonnemaison estarien lligades més a la promoció de les dones vinculada al catolicisme social que al feminisme.

L'any 1918 es va fundar l'ANME (Asociación Nacional de Mujeres Españolas), que va ser l'organització feminista més important de l'època. De 1920 a 1931 es va donar el període de més activitat per aconseguir el vot. Va destacar Carmen de Burgos, que amb la "Cruzada de Mujeres Españolas" va convocar la primera manifestació feminista de l'estat l'any 1921, durant la qual es va repartir un manifest a favor del vot.

A Catalunya, ja a l'any 1917 dones com Carme Karr i Àngela Cardona van defensar el sufragi femení des de la revista *Feminal*. Carme Karr, fundadora de la revista, va ser també la iniciadora a Barcelona de l'ANME i va ser una de les poques dones a l'estat espanyol que es va reconèixer en les sufragistes britàniques i americanes, que es titllaven aquí de poc femenines i massa radicals.

Durant la dictadura del general Primo de Rivera, aquest, en un gest paternalista i imitant a Mussolini, va donar el dret de vot a les dones a l'Estatut Municipal de 1924. Aquest dret, molt restringit, doncs només podien votar les dones majors de 23 anys emancipades que no fossin casades ni prostitutes —és a dir, una molt petita minoria— no es va poder exercir mai per l'absència d'eleccions.

En començar la II República, destacades diputades com Clara Campoamor i Victòria Kent van ser membres de l'ANME. Malgrat això, en els debats parlamentaris sobre la inclusió del sufragi femení a la Constitució de 1931, Clara Campoamor es va quedar sola, ja que Victòria Kent s'hi va oposar seguint la disciplina del partit, és a dir, al·legant que el vot de les dones donaria la victòria als partits de dretes per estar massa influenciades per l'Església. Malgrat això, Clara Campoamor va defensar, a costa de la seva pròpia posició en el Partit Radical en què militava,

el vot de les dones. Amb la seva defensa en els debats parlamentaris va guanyar el sufragi femení per 161 vots a favor i 121 en contra.

El 16 d'abril de 1933 van votar per primer cop les dones de Canet fent ús del dret al vot aprovat a la Constitució de 1931, en un referéndum sobre la construcció del mercat municipal. Emília Domenech, mestra i feminista del poble, va ser una de les principals promotores. A les eleccions de 1933 va guanyar la dreta a causa de la divisió de les esquerres. Es va culpar aleshores a Clara Campoamor, però després no es va rectificar quan el Front Popular guanyà les eleccions l'any 1936.

Isabel Pérez Molina

Per saber-ne més

- Concha Fagoaga, *La voz y el voto de las mujeres. El sufragismo en España*, Barcelona, Icaria, 1985.
- Pilar Folguera (comp.), *El feminismo en España: dos siglos de historia*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 1988.

De les primeres bibliotecàries catalanes a les biblioteques i centres de documentació de dones del segle XXI

Medalló a la façana de l'actual Biblioteca Francesca Bonnemaison, al carrer Sant Pere més Baix, de Barcelona. Imatge a: Libraries of the World [http://librariesoftheworld.blogspot.com/2009/04/biblioteca-francesca-bonnamaison.html]

Gràcies a l'empenta renovadora de les polítiques culturals i educatives de l'època, la Catalunya contemporània de les primeres dècades del segle XX aportà a les dones nous horitzons d'actuació, noves pautes de comportament social i la possibilitat de formar-se intel·lectualment i professionalment. En conseqüència, s'afavoriren també noves sortides professionals, entre elles la creació de la professió bibliotecària. Malgrat que el desenvolupament d'aquesta professió va patir els mateixos inconvenients que d'altres professions femenines o feminitzades (discriminació salarial, social, etc.), al llarg de tot aquest temps ha estat una ocupació mantinguda per un nombrós aplec de dones que han aportat la seva vàlua i el seu entusiasme professional fent-ho, de vegades, a contracorrent i amb moltes dificultats.

De les dones que desenvoluparen tasques bibliotecàries a Catalunya a començaments del segle XX, es poden esmentar molts noms, alguns d'ells poc coneguts, però sens dubte destacats per treballar incansablement en la difusió democràtica de la cultura i els llibres i acostar-los a sectors socials que mai no havien tingut accés. I encara que es podrien citar moltes altres, són d'obligat record, pioneres com: Maria Concepció Torner i Estrella Nadalmany, les primeres bibliotecàries que es van fer càrrec de la Biblioteca Popular de la Dona abans de la creació de l'Escola de Bibliotecàries; Rosa Ricart, primera presidenta de l'Associació de Bibliotecàries de Catalunya, bibliotecària a l'Institut Britànic de Barcelona i condecorada per Gran Bretanya, en agraïment a la seva tasca al davant de la biblioteca del *British Institute* de Barcelona durant l'època de la preguerra i de la Guerra Civil, i tantes altres: Concepció Guarro, Rosa Granés, Teresa Rovira, Maria Serrallach, etc., la memòria històrica de les quals no s'ha d'oblidar perquè un grup social sense història, sense passat, no té identitat col·lectiva i sense la identitat històrica resulta difícil incidir en el present i construir-ne el futur.

Primer grup d'associades a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona. De l'exposició: *D'Institut a Centre de Cultura de Dones. 1910-2010. Centenari de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona* (CCDFB, 18 de març-30 d'abril de 2010).

Paral·lelament a la formació d'aquestes bibliotecàries, tant a Europa com a Catalunya, es comencen a crear les primeres biblioteques de dones. Es tracta de centres que poden identificar-se amb les mateixes generacions o onades per les quals ha passat el feminisme: biblioteques de primera i segona generació i centres de documentació creats des del que s'ha denominat "feminisme d'Estat o institucional".

Pel que fa a la primera onada es tracta de centres que es creen a començaments del segle XX, per part de dones pertanyents a grups i moviments sufragistes, tot i que a Catalunya la biblioteca pionera, avui ***Biblioteca Pública Francesca Bonnemaison***, neix amb una necessitat

diferent: augmentar el nivell cultural de les treballadores ja que estava lligada a un dels projectes intel·lectuals del feminisme social català, que promovia l'educació de les dones i la seva incorporació al mercat laboral. La coneguda com a segona generació de biblioteques de dones, apareix a Europa, després de la II Guerra Mundial i es consolida a partir dels anys 60, tot i que Catalunya per circumstàncies polítiques s'incorporarà al moviment ja en la dècada dels 80. La nova conjuntura política que s'inicià amb el període de la Transició va motivar la creació dels primers centres vinculats a les administracions públiques, als seminaris i instituts universitaris d'estudis de gènere i al propi moviment feminista.

En l'actualitat, ja totalment consolidats, aquests centres tenen com a objectiu primordial generar, conservar i difondre informació i documentació útil per superar totes les situacions de desigualtat de gènere i perquè es tingui en compte a les dones en l'espai públic, afavorint la seva participació en tots els àmbits socials.

L'any 1995, les biblioteques i centres de documentació de dones de l'Estat espanyol s'uneixen i funden la [*Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres*](#) que actua com a mitjà de cooperació, intercanvi i recolzament entre les professionals que gestionen aquests centres i que després de 15 anys oferint a les seves participants coneixement mutu, divulgació, autoformació, coordinació, reivindicació, difusió i millora de l'accés als recursos informatius i documentals, s'ha convertit en el referent nacional i estatal de conservació del patrimoni documental, històric i bibliogràfic de les dones i de recolzament a l'estudi i la investigació sobre feminismes i estudis de gènere i de les dones.

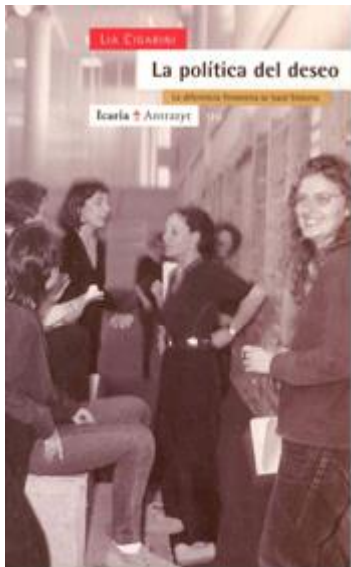
Montse Argente Jiménez

Per saber-ne més

- Anitua, Estibalitz; Argente, Montse; China, Manuel; Daza, Aure. "Bibliotecas de mujeres: unas grandes desconocidas". Dins: *Mi biblioteca: la revista del mundo bibliotecario*, n. 9, primavera 2007, pp. 106-115.
- Argente Jiménez, Montse; Lora Lillo, Neus; Perpiñan Arias, Marta. "De com i per què biblioteca s'escriu en femení". Dins: *Item: revista de biblioteconomia i documentació*. 2001-2002, juliol-desembre, n. 29, gener-abril, n. 30, pp. 88-100, pp. 65-80.
- [*Dones bibliotecàries: calendari 2003*](#). Barcelona: Institut Català de la Dona, 1993-.
- Torres, Isabel de; Daza, Aure. *Guía de bibliotecas y centros de documentación de mujeres en España 1996*. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer, 1996.
- *Women, Information, and the Future: collecting and sharing resources worldwide*. Wisconsin: Highsmith Press, 1995.

Les Jornades Catalanes de la Dona

S'ha convingut en considerar les Primeres Jornades Catalanes de la Dona, celebrades del 27 al 30 de maig de 1976 al Paraninfo de la Universitat de Barcelona, com el moment de l'eclosió a Catalunya del moviment feminista de l'anomenada "segona onada" (per diferenciar-lo del moviment sufragista de finals del segle XIX i començaments del XX). En aquella trobada, que va ser possiblement un dels primers actes del període de la transició totalment obert a la participació ciutadana activa, es van exposar per primera vegada en un fòrum de debat públic i obert les reivindicacions i demandes de les dones després dels llargs anys de la dictadura.

Un encontre durant les Jornades Catalanes de les Dones i el 1r Any de Feminisme a Catalunya (1976)

Les conclusions finals es resumeixen en aquests termes: dret a un lloc de treball sense discriminacions; socialització del treball domèstic a través de serveis col·lectius; ensenyament obligatori, públic, laic, gratuït i nodiscriminatori contra la dona; abolició del servei social; amnistia general; abolició de totes les lleis discriminatòries contra la dona; revisió de la cèl·lula familiar: llei del divorci, pàtria potestat no exclusiva de l'home, reconeixement de tots els drets a la mare soltera i igualtat de drets per a tots els fills ("legítims" i "il·legítims"), supressió dels delictes d'adulteri i amistançament; dret a la lliure disposició del propi cos: educació sexual, anticonceptius a càrrec de la Seguretat Social per a dones i homes; legalització de l'avortament i inclusió d'aquest a la Seguretat Social; supressió de la Llei de perillositat i rehabilitació social, que perseguia conductes com ara la homosexualitat o la prostitució.

Convocades com a part de la campanya iniciada arran de la proclamació per part de les Nacions Unides del 1976 com a Any Internacional de Dona, les Jornades van ser l'ocasió per compartir les reflexions i aspiracions de moltes dones diverses, que en els anys anteriors havien començat a debatre en petits grups, en grups d'autoconsciència, i dins les organitzacions polítiques i els moviments reivindicatius, on algunes dones maldaven per fer sentir la seva veu. Les ponències que s'hi presentaren havien estat preparades en comissions obertes i discutides en espais diversos, des de casals de barri fins a centres culturals adscrits a les parròquies i col·legis professionals. El propòsit era analitzar i debatre en profunditat sobre l'explotació i l'opressió específiques de les dones, amb la finalitat d'elaborar propostes transformadores i començar a actuar per portar-les a la pràctica.

En vuit sessions intenses es van tractar els temes del treball, la dona als barris, la família, l'educació, els mitjans de comunicació, la participació política de les dones, la legislació, la dona al món rural, la sexualitat. L'autonomia del moviment feminista i la qüestió de la seva articulació amb la pràctica política general van estar presents com a tema de fons al llarg de les Jornades, amb una diversitat de referents teòrics i posicions de vegades enfrontades.

L'assistència rebassà l'aforament del paraninfo, amb unes 500 assistents per sessió, quatre mil en total al llarg dels quatre dies. Tots els grups de dones actius en aquell moment hi van participar, des de les militants de partits polítics a la clandestinitat —amb un ventall que anava des de la democràcia cristiana fins l'esquerra revolucionària i els partits nacionalistes— fins les feministes radicals del Seminari Col·lectiu Feminista, i feministes independents que havien començat a formar grups d'autoconsciència, al costat de grups dels barris, sindicalistes estudiants, ensenyants, advocades, metgesses i infermeres, artistes, escriptores, periodistes, i també moltes que hi van acudir atretes per la convocatòria, des de joves obreres fins a mestresses de casa.

Amb tanta diversitat, els debats van ser apassionats i apassionants, i molt participatius, amb un gran nombre d'intervencions, a més de les ponències i comunicacions elaborades prèviament. Més enllà de les reivindicacions de les reformes legals ja esmentades, que s'esperava assolir amb la nova democràcia, moltes intervencions reclamaven un canvi total i profund de la societat, en les relacions entre dones i homes i en la mateixa manera de viure el fet de ser dona, amb la voluntat de poder projectar els propis desigs en el món i viure joiosament des d'un cos de dona. El fet de compartir, no només reflexions abstractes, sinó també experiències viscudes, fins i tot les més íntimes, com succeí al tractar el tema de la sexualitat, va crear un espai de relació, en el qual moltes van començar a portar a la pràctica el lema "el personal és polític". Per a moltes de les presents va ser una experiència personalment transformadora. Segurament per això les Jornades del 76 han quedat inscrites a la memòria col·lectiva com un moment cabdal en la història recent de les dones a Catalunya.

Mireia Bofill Abelló

Per saber-ne més

- *Jornades Catalanes de la Dona*, Documentación y Publicaciones Generales, S.A., col. Alternativas (Barcelona, 1977).
- VV.AA., *Vint anys de feminisme*, Ajuntament de Barcelona (Barcelona, 1996).
- VV.AA: *Vint anys de feminisme a Catalunya*, Associació per a la Celebració dels Vint Anys de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona (Barcelona, 1998).

El cafè-bar "laSal" i "laSal, edicions de les dones"

Feia menys de dos anys que s'havia acabat la dictadura i s'havien celebrat ja les Jornades Catalanes de la Dona (1976). Es vivien temps d'eufòria, es sentia que les coses canviaven i que

Façana del bar laSal, al carrer Riereta (Barcelona).

podia canviar-se tot. Un grup de cinc dones van pensar que seria molt important tenir un espai on les dones poguessin parlar i compartir projectes, independentment de partits polítics i sindicats. D'aquest desig va néixer l'estiu del 1977 el cafè-bar *laSal*, al carrer de la Riereta, al barcelonès barri "xino".

laSal va néixer com un espai de dones i per a dones —encara que també podien anar homes. Pintat de violeta, amb les llums cobertes d'encaix blanc, i on es servien alguns senzills menjars casolans, volia ser un lloc de trobada,

de discussió i d'intercanvis d'informacions, on i des d'on les dones poguessin organitzar. Un espai on *"una se lía a hablar con otra y descubre que sus problemas son comunes, lo mismo que muchas de sus aspiraciones y pensamientos"*(Ana Lorenzo).

El local comptava amb dues petites sales annexes: a una, es va muntar una biblioteca, que va créixer molt ràpidament —en part perquè les propines s'invertien en llibres— i l'altra, funcionava com a sala de reunions. A *laSal* es reunien, per exemple, les dones de la Coordinadora feminista per preparar la publicació de *Dones en lluita*. Es van organitzar i es va donar cabuda a moltes activitats. Com es recorda a una crònica del seu primer aniversari: *"Desde su apertura ha sido escenario de seminarios, grupos de trabajo, lanzamiento de campañas, presentación de libros, etc. Y es también un poco consulta jurídica, biblioteca, bolsa de puestos de trabajo, direcciones útiles y todo lo que nos facilite nuestra existencia en tanto que mujeres"*. Es van celebrar alguns actes multitudinaris, que resten a la memòria de moltes dones, com la presentació del llibre *"Nuestros cuerpos, nuestras vidas"* i també la del llibre d'Antonina Rodrigo *"Las olvidadas"*, que va comptar amb la presència de Frederica Montseny en la seva primera visita després de l'exili.

Una trobada de treball al bar laSal.

El cafè-bar *laSal*, que funcionava com a espai autogestionat, va ser un projecte curt: als pocs anys els problemes econòmics el van tancar. Però va deixar moltes petjades i projectes oberts. Un d'ells, que va funcionar fins el 1990, va ser el projecte editorial amb el mateix nom: *laSal. Edicions de les dones*.

laSal. Edicions de les dones va néixer al voltant de la idea de la publicació de l'*Agenda de la dona*, i va sortir al carrer el Dia del llibre del 1978 amb les dues primeres publicacions: *"La bolchevique enamorada"*, d'Alexandra Kolontai

i *"Quadern del cos i l'aigua"*, de Mari Chordà i Montse Clavé. De seguida van encetar una col·lecció de narrativa, una de poesia i una d'assaig. Tenien dos interessos, que recollim en paraules de les seves promotores: *"Treurem a la llum, a mida que ens arribi material, els escrits de tantes dones que s'expressen silenciosament, sense possibilitat de ser conegudes i llegides..."* i *"Volem recuperar escrits d'autores ja conegudes per altres publicacions, però*

obliades en la seva creació literària més íntima". Van publicar un total de 74 títols, textos de pensament i debat feminista, i textos de creació escrits per dones, tant en català com en castellà. Des de *laSal*, edicions de les dones es van posar en marxa algunes col·leccions imprescindibles, com *Cuadernos Inacabados* –que continua actualment publicant la editorial horas y HORAS—, els *Manuales de Salud*, que proporcionaven a les dones informació sobre el seu cos, salut i sexualitat, i que es va inaugurar amb la publicació de *Masturbación* de Jane Wallace, i *Clàssiques catalanes*. Aquesta darrera col·lecció va donar a conèixer, en un moment de recuperació de la literatura catalana, aquells escrits que les altres editorials oblidaren, els de les dones. A la col·lecció es van publicar, per exemple, els escrits de Duoda, d'Isabel de Villena i de les trobairitz, les *Cartes a l'Anna Murià* de Mercè Rodoreda, l'*Antologia poètica* de Clementina Arderiu i narracions de Caterina Albert, Aurora Bertrana o Maria Teresa Vernet.

Maria José González Madrid

Per saber-ne més

- Ana Lorenzo, "La Sal. Hablar mujer". *La calle*, (agost 1978).
- *I moltes altres dones...* Taller de documental audiovisual, CCDFB, 2007.

Les artistes

Ermessenda de Carcassona: el matrocini d'art d'una gran comtessa

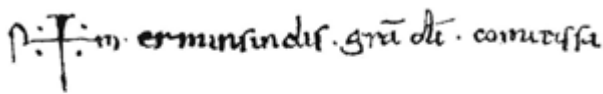
Monestir benedictí de Sant Daniel de Girona

un art que va impregnar ràpidament el territori.

El segle XI va ser un moment molt important per l'art a Catalunya. Era un moment de gran puixança econòmica i de circulació de l'or, degut a les relacions primer, i més tard també les guerres contra el califat àrab del sud de la Península Ibèrica. Alhora, també va ser un moment d'intercanvi cultural, ja que, tant a través dels Pirineus com a partir dels grans ports, com el de Barcelona i València, arribaven molts artistes i artesans d'arreu d'Europa. Aquest conjunt de situacions van beneficiar tant les arts plàstiques com l'orfebreria i les arts menors, fet pel qual no és estrany que sigui precisament en aquest context, entre el 1015 i el 1058, que es dona l'entrada i l'expansió del primer romànic o romànic llombard a Catalunya,

Ermessenda de Carcassona, filla dels comtes de Carcassona, va néixer cap el 975 i sembla que va morir vers l'any 1058, quan comptava almenys l'edat de vuitanta-tres anys, una edat poc usual per a l'època. Es casà amb Ramon Borrell, comte de Barcelona, Girona i Osona el 993 i va tenir un únic fill, el comte Berenguer Ramon I, el Corbat, que va néixer pels volts de l'any 1006. Va ser vídua del seu espòs l'any 1017; i tant la seva mort com la del seu fill el 1035, la van fer usufructuària i governadora dels comtats llargues temporades.

La comtessa sempre va tenir un paper molt important com a promotora, però aquest paper es va veure ressaltat durant els dos moments en què va assumir el govern dels comtats: el primer, entre el 1017 i el 1023, des de la mort del seu espòs fins el moment que el seu fill va complir la majoria d'edat; i el segon, entre 1035 i 1043, a la mort del seu fill i fins que va deixar el govern al seu nét. En aquests períodes va organitzar els comtats a semblança del comtat dels seus pares, creant nous càrrecs, fent prevaler el dret sobre la violència i fomentant la construcció d'edificis i la promoció de l'art, precisament en aquest moment de puixança econòmica.

Signatura manuscrita de la comtessa Ermessendis de Carcassona, que diu *Signum Ermessenda gratia Dei comitissa*.

Sembla que mentre el comte Ramon Borrell era viu, la comtessa Ermessenda va tenir un paper destacat en la promoció d'obres, ja que els comtes van adquirir el domini de Sant Llorenç de Munt, prop de Terrassa, on van propiciar l'erecció d'un monestir entre el 1013 i el 1014;

el 1015 van comprar l'església i els terrenys que envoltaven Sant Daniel, prop de Girona, on el 1022 ja hi constava la comunitat de monges benedictines fundada per la mateixa Ermessenda. A més, aquest mateix any es va consagrar Sant Pere de Rodes.

Ermessenda es va envoltar sempre d'amics fidels com l'abat Oliba, conegut també precisament pel seu paper en l'impuls i la seva vetlla per l'erecció de molts dels grans temples del romànic. Fruit d'aquesta gran relació d'amistat i aquesta afinitat per l'art, el 1020 es van començar les construccions de la Catedral de Girona i la de Vic, consagrades ambdues el 1038, i també en aquest moment s'iniciaren les ampliacions de Santa Maria de Ripoll i el Monestir de Cuixà.

En el seu testament, Ermessenda va deixar varies quantitats de diners destinades a l'acabament de les obres que estaven començades en aquest moment o al manteniment de tantes altres, a més de destinar també una part a l'alimentació i vestuari de les seves comunitats. Això fa palès

no només la importància d'aquesta gran comtessa com a matrocinadora d'art durant la seva llarga vida, sinó també la seva preocupació per aquestes obres fins i tot després de la seva mort.

M.Esperança Correu Perales

Per saber-ne més

- Ramon d'Abadal, *L'Abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Barcelona: Aedos, 1962.
- Martí Aurell, *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (758-1213)*. Paris: 1995, pp. 227 i ss.
- Joan Molina, "De genere militari ex utroque parente. La nobleza eclesiastica y los inicios de la catedral gotica de Gerona", a *Anuario de Estudios Medievales* 37/1, julio-diciembre de 2007. pp. 741-780.
- Antoni Pladevall, *La comtessa de Barcelona, Ermessenda de Carcassona, i la seva contribució als inicis de l'art romànic*. Barcelona: Amics de l'Art Romànic, 2000.
- M. Sureda, *Els Precedents de la Catedral de Santa Maria de Girona [Manuscrit]: de la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC – XIV dC)*. 2008. [<http://www.tdx.cat/TDX-1201108-122609>]

Les dones del gòtic: les pintores de la família Borrassà

"Dona pintant un fresc". Giovanni Boccaccio, *De claris mulieribus*, còpia del segle XV (Bibliothèque Nationale de France, Ms. Fr. 599, f. 53v).

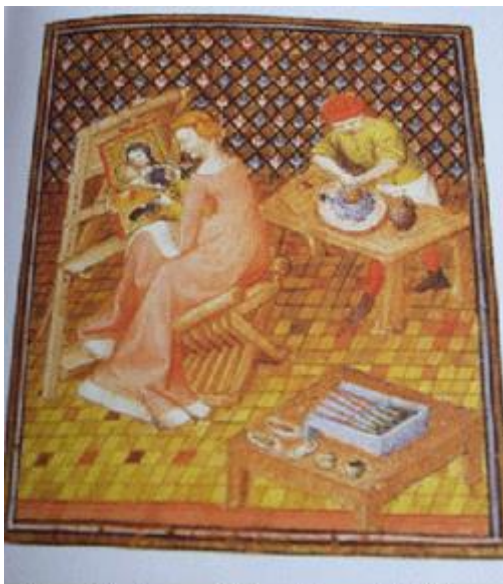
A l'època medieval les dones també treballaven als tallers amb la resta de la família, però els gremis només les acceptaven com a vídues o quan el marit era absent. Els i les Borrassà, una de les nissagues de pintors catalans de més renom a cavall dels segles XIV i XV, no en són una excepció.

Blanca, muller del pintor Berenguer Company, és una de les primeres pintores documentades a la ciutat de Girona. El seu marit fou col·lega de Guillem Borrassà I, fundador de la nissaga. A la talla de la ciutat de 1388 hi apareix una *Blanca, pintora*, potser la mateixa que consta en el codicil testamentari de Guillem Borrassà I del novembre de 1388 i a la qual deixa 50 sous. El 21 de febrer de 1391 Blanca, muller de Berenguer Company, firma el seu testament en el qual dóna uns

punyets de tela morada a la muller de Guillem Borrassà. Segurament va agafar el pinzell més d'una vegada, però només podem assegurar que fou administradora d'un taller de pintura: el gener de 1393 els seus marmessors firmen una carta de pagament amb el comanador dels mercedaris de Girona amb qui el seu marit havia concordat un retaule per al convent.

L'arbre genealògic dels Borrassà conté un gran nombre de pintors: dos fills de Guillem Borrassà I es dedicaren a la pintura, Guillem Borrassà II, que treballà principalment en terres gironines, i Lluís Borrassà, cap d'un afamat taller de Barcelona —que heretà la seva filla però administrava el seu gendre, Pere Vendrell. Entre els fills de Guillem Borrassà II hi ha dos pintors, Francesc i Guillem, i un nét, Asbert. Jaume i Honorat, fills de Francesc Borrassà, foren pintors de renom; també Pere es dedicà a l'ofici patern, i la seva germana Caterina Borrassà es casà amb Joan

Antigó, pintor fill d'un mestre d'obres, que va treballar amb els seus cunyats i va acabar feines per encàrrec de la seva sogra; d'aquest matrimoni en van néixer els pintors Rafael i Miquel Antigó. La idea de dinastia es consolida quan Joan Antigó es casa en segones núpcies amb Caterina Vicenç, i quan la seva germana Caterina Antigó es casa amb Bernat Vicenç, el fill dels quals, Bernat, nascut el 1441, serà pintor com el seu oncle. La talla de la ciutat de Girona de 1497 ens documenta una altra pintora, *Vicença*: potser una artista que portava aquest nom o potser la muller o vídua d'algun pintor de la família Vicenç.

"Dona pintant una mardedéu amb el seu ajudant". Giovanni Boccaccio, *De claris mulieribus*, còpia del segle XV (Bibliothèque Nationale de France, Ms. Fr. 1240, f. 86).

Les dones de la família tingueren un paper clau en la configuració de la nissaga i en l'estratègia econòmica dels mestres pintors: llurs filles solien casar-se amb els deixebles i aprenents. Aquests consolidaven la seva posició dins el gremi i el mestre estrenyia els vincles amb els seus col·laboradors. Però si els fills ajudaven al taller i aprenien l'ofici del pare, no és desencertat pensar que les filles també hi treballessin, ja que el taller

era el mitjà de subsistència de la família, i aportessin les seves capacitats al negoci del marit.

Ni Blanca, ni Vicença, ni les dones de la família Borrassà han firmat cap obra, ni ens n'ha quedat l'inventari de les seves eines i treballs, com el de la pintora aragonesa Violant d'Algarví. Però les podem imaginar amb el pinzell a la mà, preparant les eines i els colors, pintant ciris, banderoles o retaules, potser atribuïts al seu pare o marit. Sí que les documentem com a administradores dels tallers en absència dels seus marits: assumien els deutes i reclamaven els pagaments, procuraven l'acabament dels contractes, buscaven nous encàrrecs i col·laboradors, etc. El 1431 Margarita, vídua de Francesc Borrassà, pintor, i mare i tutora de Jaume Francesc Borrassà, encarrega la finalització del retaule de Santa Caterina de la Catedral de Girona que el seu marit no havia acabat a Joan Antigó, a canvi que accepti al seu fill com a aprenent. I el 1457 Francina Pagès, vídua d'Honorat Borrassà, va cobrar 100 florins pel retaule de l'altar major de Sant Pere de Juià. Pintores o gestores les podem incloure dins la nòmina de dones artistes que treballaren a la ciutat de Girona de les quals anem recuperant l'obra i la presència.

Anna Gironella i Delgà

Per saber-ne més

- Josep Clara, "Precisions i nous documents sobre els pintors Borrassà (segles XIV i XV)" a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIX, 1987, pp. 129-142.
- *L'Art Gòtic a Catalunya. Pintura II*. Barcelona, 2005.
- Anna Gironella Delgà, *La ciutat de les dames. Dona i creació artística a Girona (segles X-XVIII)*, Catàleg de l'exposició al Museu d'Història de la Ciutat (Girona, març-maig, 2008).

La pintura femenina als monestirs: les cartes de professió monàstiques

Les cartes de professió són importants en la mesura que ens donen informació diversa, tant de les comunitats religioses com del nivell d'alfabetització de les dones, ja que és aquí on les noves monges escrivien el ritus que seguirien en la seva cerimònia de professió. A través d'elles sabem que els ritus de la professió es conserven encara tal com van ser establerts els primers temps, doncs a Catalunya, els primers monestirs de monges van ser el de St. Pere de les Puel·les de Barcelona, ja existent al 945, i el de St. Daniel de Girona del 1017. Es mantenen els vots solemnes, la vida comunitària i l'obediència, a més de la petició escrita i firmada per la monja mateix.

Carta de professió d'Eulàlia de Vilar, abadessa de Sant Antoni de Barcelona. Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, fons del monestir de Santa Clara.

Tal com la Regla de San Benet esmenta, una setmana abans de professar, la novella a novícia podia començar a dibuixar i decorar la carta, sempre al recte, o bé demanar a una altra monja que li decorés. Passada aquesta setmana d'exercicis, es procedia a la cerimònia, en què la monja realitzava els vots perpetus i presentava la seva carta de professió davant l'altar. Uns dies després, es realitzava la diligència, que s'escrivia al recte, i que signaven la priora i la superiora, a més de la nova monja, en presència de varis testimonis. Aquestes cartes eren dipositades per sempre al monestir.

La majoria de les cartes de professió que es conserven segueixen un ordre o estructura similar, tant a Catalunya com en grans monestirs d'Espanya, com són Santa Maria de las Huelgas o el Monestir de Bernardes d'Alcalá de Henares, per exemple. Sempre s'escriu una diligència en la qual la nova monja deixa les seves dades personals com a testimoni de la professió: nom i cognoms de la monja, noms dels pares, lloc de naixement o de residència i

edat en el moment de professar. Aquests documents són signats per la titular i queden ratificats a través de la signatura d'altres monges, que solen ser l'abadessa, la priora i una tercera monja, normalment d'edat avançada. La carta sol ser escrita per ella mateixa, tot i que en el cas que la monja sigui analfabeta, una altra germana realitza per ella l'escrit; aquesta altra monja sol ser la depositària o la mestra de novelles.

A més de l'estructura formal, trobem diferents tipologies de cartes segons les seves característiques externes. La decoració sol ser molt rica. L'escrit mai ocupa el total del full, normalment la caixa d'escriptura ocupa només una part, ja que solen estar decorades amb motius vegetals o animals, geomètrics, o bé motius religiosos o figuratius d'àngels, sants o verges, arquitectures, etc. Tot i que teòricament la carta la decorava la mateixa monja o una altra germana de la comunitat, normalment ho acabava fent un dibuixant o miniaturista, almenys fins a l'aparició i expansió de la impremta, moment en què es crearen models o plantilles amb la decoració preparades i on només calia escriure la carta en si.

M. Esperança Correu Perales

Per saber-ne més

- J. M. de la Olla; M. J. Osorio; A. Moreno, “Mujer y cultura escrita. A propósito del libro de profesiones del Convento de San José de Granada (1584-1684)”, en *Miscel·lània d’Estudis dedicats a la Memòria del professor Josep Trenchs i òdena*, Col. Estudis castellonencs, n.º 6, 1994-1995.
- Maria del Mar González de la Pena, “Aspectos gráficos y visuales de las cartas de profesión monásticas”, a *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, n.º 4 (1997), pp.67-78.
- *Homenatge a Joseph Gulsoy*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2007 (Col. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LIV).
- Ernest Zaragoza, *Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense (1215-1835)*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2004.

Copistes, gravadores i il·lustradores

Al·legoria de la impremta.

La presència de la dona no només la podem trobar en els oficis més “indicats” per a ella, com ara la manufactura de teles, la sastreria, els telers o la cuina. També tenen representació, des de la baixa Edat Mitjana, en altres branques de l’artesanat, en altres aplicacions manuals de la indústria urbana, com l’escriptura i còpia de llibres.

Els estudis que s’han aproximat a les dones del món del llibre, per a definir el treball que la dona desenvolupa en el taller copista o en la impremta al llarg d’Europa, s’han topat amb les mateixes dificultats: d’una part, la irrellevància donada a la impressora en els primers estudis que parlaven de la història de la cultura escrita i, d’un altra part, l’escassa atribució a la copista, miniaturista, gravadora, impressora o il·lustradora en l’autoria de l’edició d’un llibre en els primers catàlegs bibliogràfics. La manca de representativitat en els repertoris és la major limitació que podem trobar a la identificació del treball

femení en el món del llibre. Tot i que, aquestes dones en l’exercici assoliren un grau d’especialització i competència professional molt respectada en el seu cercle.

Existeixen alguns antecedents de dones que s’havien dedicat al món de la producció del llibre manuscrit, com ara escrivents, miniaturistes, relligadores o llibreteres. Es citen els casos de monges copistes que treballaren com a escrivents en els convents, demostrant que les dones estigueren en contacte amb la producció del llibre, des de la còpia d’exemplars en els scriptoria de la seua orde. De l’alta Edat Mitjana no cal oblidar la magna obra de la monja En (o Ende) que puntà tot el Beat de Girona, segle X, signant com a “*En depinrix et Dei adiutrix*”. El treball artístic de les monges en època medieval en les facetes gràfiques o com a artesanes del llibre s’ha ubicat en el món de la producció del llibre manuscrit conventual, però es coneix la presència de dones miniaturistes en catedrals peninsulars col·laborant junt a altres miniaturistes en els missals o realitzant diverses històries o, com a poc, il·luminant caplletres.

La participació de la dona en tallers manuals d’escriptura, tant en l’àmbit religiós com entre els *stationarii* de les ciutats és coneguda. En 1340, per exemple, Blanca, vídua del Berenguer Albanell, ciutadà de Barcelona, demana en comanda als Frares Predicadors d’aquesta ciutat la primer part del *Pugio* de Ramon Martí, obra —assevera Josep Hernando— difícil de transcriure, a causa dels idiomes i grafies emprades. Es pot concloure que les primeres dones impressores continuaren, en molt casos, el treball que ja havien desenvolupat com a escrivents. El pas cap a la impremta no sembla tant dificultós. Les trobem, també, com a llibreteres, vídues que encapçalen els negocis iniciats pels seus marits. Hi hagueren dones i filles d’impressors i llibreteres que a la mateixa casa que vivien tenien l’obrador, on —amb el temps i mentre els fills creixien—, editaven llibres que podien vendre, ensenyant l’ofici als fills i filles que al seu torn casaven amb altres llibreteres o impressors. La pertinença de moltes dones a famílies

Allegoria de la impremta.

d'impressors o llibreters, és a dir, el créixer enmig de la fabricació i difusió del llibre –que les hauria permès aprendre els mecanismes propis d'un ofici al qual estigueren vinculades des de la seua infantesa–, propiciaria a aquestes dones l'experiència, el bagatge i la formació per a assumir l'exercici de l'ofici.

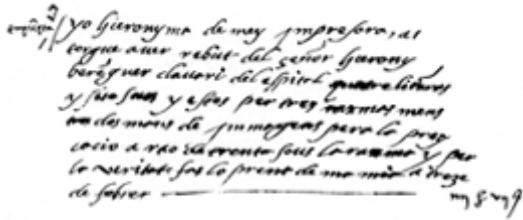
L'artesania del llibre era en l'època moderna una empresa urbana més. Aquests negocis tenien fonamentalment una estructura familiar i cal no oblidar que el treball femení es desenvolupava en el sí de la família. La presència de les dones en el món del llibre no s'esgota en reconèixer la vàlua i la importància d'una impressora, sinó en recuperar l'activitat i la genealogia de les dones impressores, llibreteres, relligadores, correctores... Agustín Millares Carlo resalta el treball de les impressores barcelonines com la vídua de Juan Carlos Amorós o la vídua d'Hubert Gotard, cal afegir també a la viuda de Baresson. La capacitat de mullers, vídues, filles i germanes d'introduir-se en un món específic i on cal un aprenentatge tècnic, com és el de la producció de llibres està documentada, aleshores, com van aprendre l'ofici? Per la manca de contractes d'aprenentatge per a dones en els tallers, només podem suposar que aquesta formació fou de forma mig autodidacta i mig instruïda, o bé per son pare, o bé pel seu marit, en el sí del taller on treballarien en moltes ocasions diversos membres de la família.

Rosa Maria Gregori Roig

Per saber-ne més

- Marina Garone, Albert Corbeto (eds.), *Muses de la impremta. La dona i les arts del llibre. Segles XVI-XIX*, Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona-Museu Diocesà, 2009.
- Luisa Miglio, “*A mulieribus conscriptos arbitror: donne e scrittura*”, en *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*, Spoleto, 1995, pp. 247-248.
- Manuel Peña Díaz, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*, Lleida: Milenio, 1996.
- Tiziana Plebani, “Le donne nei mestieri del libro”, en *Il “genere” dei libri. Storie e rappresentazioni della lettura al femminile e al maschile tra Medioevo e età moderna*, Milano: Franco Angeli, 2001, pp. 164-185.

Les impressores en l'edat moderna

*Yo Jeronyma de may impresora, a
cuya avar rebia del señor huan
berguer claveri del apitel quatro libras
y seis suels y a por por tres reales mas
en el mes de juny para la prop
cacio a vno de vno fues la suma y por
la recibida fue lo present de una mada de vna
de febrer*

Albarà autògraf de Jerònima Galés, impressora, data el 13 de febrer de 1558, cfr. València. Arxiu de la Diputació, Hospital General. Compte i raó (1557-1558), V1-188, f.46r

Les dones hi són presents al món de l'edició del llibre. No són una particularitat o un cas inimitable i irrepètible. Tanmateix, la figura d'una impressora, en les obres de la majoria dels bibliògrafs antics, és quasi inexistent, i d'existir, és associada a la figura d'un impressor. Malgrat això, ben prompte la historiografia ja cita dones que regenten i complementen el treball de les impremtes i llibreries posades a nom dels seus cònjuges, com és el cas d'Elionor Eximenix, que finançà l'impressor Lambert

Palmart quan a València s'establiren els primers tallers d'impremta. No és casual trobar llibreteres i impressores en els albors de la difusió de l'invent de la premsa amb caràcters mòbils, com Isabel Trinxer, Francisca de la Roca o Isabel Robiols, enregistrades en els documents d'arxiu tot confessant deutes per la compra de paper o de llibres. Quasi totes les dones artesanes residents a les ciutats d'una o altra manera eren part de la vida econòmica de la família i per extensió de la ciutat, perquè moltes eren les caps de la família i com a tal encapçalaven els negocis familiars.

Existeixen alguns antecedents de dones que s'havien dedicat al món de la producció del llibre manuscrit, com ara escrivents, miniaturistes, relligadores o llibreteres. La presència de la dona no només la podem trobar en els oficis més "indicats" per a ella, com ara la manufactura de teles, la sastreria, els telers o la de serveis domèstics. També tenen representació, des de la baixa Edat Mitjana, en altres branques de l'artesanat, en altres aplicacions manuals de la indústria urbana, com ara l'escriptura i la còpia de llibres. El pas cap a la impremta no sembla doncs tan dificultós.

La impressora al lector,

*Puesto quel mugeril flaco bullicio
no deue entremeterse en arduas cosas,
pues luego dixen lenguas maliciosas,
que es sacar a las pueras de su quicio:
Si el voto mio vale por mi officio,
y hauer sido vna entre las mas curiosas,
que de ver, e imprimir las mas famosas
historias ya tengo uso, y exercicio:
Iouio Latino deste tiempo ha sido
el mas rico escritor, y mas illustre
que ha visto ni vera el suelo Toscano:
Y hale dado Español, y de mas lustre
el docto Villafranca, agradecido
seras a el, y a mi lector humano.*

Sonet dels preliminars a l'obra de Iouio, Libro de las historias y cosas acontecidas... Visto y examinado, y con licencia impresso en València. En casa de Ioan Mey, 1562 (Madrid. Biblioteca Nacional, R-2939)

Els estudis que s'han aproximat a les dones impressores, per a definir el treball que desenvolupa en la impremta al llarg d'Europa, s'han topat amb les mateixes dificultats: la irrellevància donada a la impressora en els primers estudis que parlaven de la història de la impremta i la escassa atribució a la impressora de l'autoria de l'edició d'un llibre en els primers catàlegs tipobibliogràfics, fins i tot, quan es parla del propi taller familiar i se sap que el mestre impressor és mort. Nogensmenys, fent una història de les dones impressores fem una veritable història dels tallers d'impremta, perquè s'ha de reconèixer la vàlua i la importància d'impressores com Jerònima Galés o Francisca López, vídua de Lope de la Roca, a València; s'ha de identificar el treball de les impressores barcelonines com la vídua de Juan Carlos Amorós, la vídua d'Hubert Gotard, o la viuda de Baresson, i, en el cas de Lleida, l'ofici exercit per Margarita Anglada. Totes elles, mentre estigueren casades, recolzaren l'activitat impressora del seu marit, i l'assumiren plenament arran d'enviduar. Les

vídues poden ser mestres, a les dones la viudetat transmeté la mestria. La vídua esdevé, aleshores, dona de negocis, aplica les pràctiques d'imprimir i pren la iniciativa d'elegir els texts que van a imprimir al taller familiar. Són elles les que preserven la cohesió del patrimoni familiar.

L'activitat de les dones com a impressores, llibreteres, relligadores, correctores era benvinguda en els tallers, ja que, essent les comandes incertes i el negoci del llibre poc segur, l'activitat professional de les dones de la família d'impressors era no solament beneficiosa sinó indispensable per sobreviure. La formació de mullers, vídues, filles i germanes per introduir-se en un món específic com el de la impremta, i on cal un aprenentatge tècnic especialitzat, només podem suposar –per la manca de contractes d'aprenentatge per a dones en els taller d'impremta– que fou de forma mig autodidacta i mig instruída, o bé per son pare, o bé pel seu marit, en el si del taller on treballarien en moltes ocasions diversos membres de la família.

En els capítols de la breu i exigua *Confraria dels Estampers* de Barcelona no es contempla la figura femenina, només es parla de les filles de mestres casades amb oficials que pretenien la mestria. De fet quan emergeixen en l'apartat de mestres és com a *intruses*, és a dir, en els capítols dedicats a actes prohibits pel gremi. S'hi especificava que cap persona, si no era confrare, no podia tenir impremta en la ciutat i territori de Barcelona (imposant penes als contraventors d'aquesta norma). Només estaven exceptuats els tallers regits o governats per les mullers dels mestres difunts, que conservaren el nom del seu difunt marit. La regència de la impremta en mans d'una dona en qualsevol altra circumstància la feia esdevenir una *intrusa*, de la mateixa manera que eren també intrusos els fills hereus d'un taller d'impremta, si complits els setze anys, no havien passat l'examen de la confraria per a obtenir el grau de mestre. Si l'hereu era una filla, només podria exercir l'ofici al taller si era casada amb un oficial. El treball quotidià de les impressores al taller familiar ens assenyala, per tot el que diuen les regulacions gremials conegudes, la contradicció clara entre la normativa i la pràctica real quotidiana. Pel fet que les impressores es trobaven marginades sense estar, paradoxalment, al marge de la producció del taller d'impremta. Un cop adquirit de forma pràctica l'estatus de cap d'un taller o, fins i tot, la mestria, com en qualsevol ofici, es dibuixa una varietat de possibilitats de representació de la seua figura, que en el cas de la impremta pren sentit en els peus de les portades o als colofons.

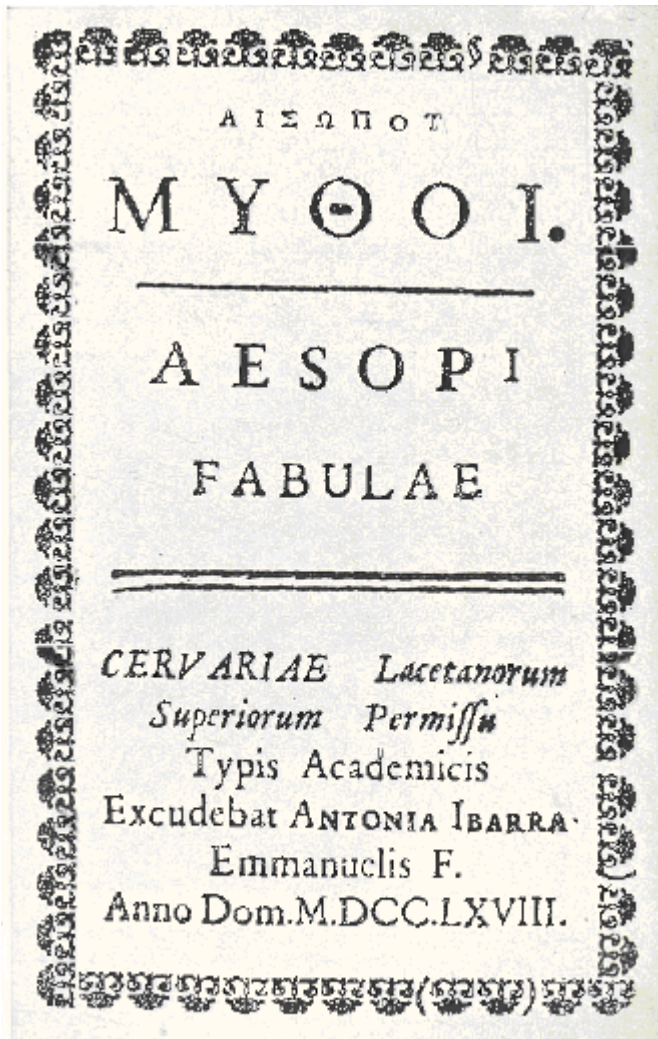
Rosa Maria Gregori Roig

Per saber-ne més

- Juan Delgado Casado, *Diccionario de impresores españoles (siglos XV-XVIII)*, Madrid, 1996.
- Eulàlia Duran i Grau, *Estudis sobre la cultura catalana al Renaixement*, València, 2004.
- Josep Hernando Delgado, "Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial", *Arxiu de textos catalans antics*, 21 (2002), pp. 257-603.
- Peña Díaz, Manuel, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*, Lérida, Milenio, 1996.
- Torra, Jordi, "La impremta als països de parla catalana al renaixement i al barroc", *Item. Revista de Biblioteconomia i Documentació*, 5 (1989), pp. 83-92.

Antonia Ibarra, impressora (segle XVIII)

Com amb els tallers tipogràfics familiars dels Piferrer o dels Jolis-Pla a Barcelona, la prestigiosa impremta de la Universitat de Cervera assolí, durant el segle XVIII, la seua màxima esplendor en mans d'una dona, Antonia Ibarra (1739-1805)

Portada de les Fables d'Isop, imprès en grec per Antonia Ibarra (1768)

La filla de Manuel Ibarra Marín (que encapçalà el taller des de 1735-1759), regí el taller al morir la seua mare, Maria Antonia Cous, que ja des de 1759 i fins 1776, dirigia el taller tipogràfic. Antonia participà abans de la mort del seus pares dels treballs tipogràfics del taller familiar, i els continuà fins la seua mort. Es pot pensar que el treball que poguera definir a les dones en el taller Ibarra, a la mare i a la filla, es confon amb el treball del marit o amb la intel·lectualitat de la universitat. No obstant, examinant la planificació, l'organització i altres manifestacions del treball d'una impressora —com Antonia Ibarra— en el taller tipogràfic, ens acostem a la història d'una impressora, valorada en la seva època. L'aplicació i coneixements d'Antonia Ibarra per a compondre i imprimir en caràcters grecs és elogiada per Josep Finestres, catedràtic de dret de la Universitat de Cervera, que es referí amb aquestes paraules a la tipògrafa en una carta a Gregori Mayans, bibliòfil i il·lustrat valencià, el 6 de novembre de 1768:

“La lástima es que no puedo evitar algunos trabajos molestos que se me encargan, casi por necesidad, como el haber corregido pocos días ha el alfabeto griego, que envío a Vm. para que vea las primicias de esa señorita, hija de nuestro antiguo impresor Ibarra y sobrina de Joaquín Ibarra, célebre

impresor de Madrid, la cual compuso el griego, y juzgue si se puede esperar que en adelante lo haga con mayor acierto, pues en pocos días aprendió de leer e inmediatamente pasó a la composición tipográfica. Todo esto fue necesario para cumplir con el orden del Real Consejo, que nos manda que se enseñe en las aulas la lengua griega por la Gramática de Pedro Juan Núñez, y entretanto, para dar este alfabeto a muchos que deseaban saber aquella lengua; en esta ciudad, ni en toda Cataluña no se encontraba oficial que compusiese con caracteres griegos, y ahora nuestra tipógrafa compone las Fábulas de Esopo en griego, porque también son menester para los ejercicios de los opositores a las cátedras de gramática y letras humanas, y para la enseñanza de los discípulos”.

Antonia Ibarra no és un “afegit” en la història de la impremta familiar. No és només la persona que manté la impremta sense defallir durant dècades, sinó que és la impressora sense la qual la impremta s'haguera afeblit i després s'hauria ensorrat. Cal ressaltar com es citen els mèrits

d'Antonia Ibarra en un memorial dirigit a la Corona sol·licitant una pensió de la Universitat després de 18 anys de servei. En aquest testimoni documental la impressora vindicà el seu ofici amb aquestes paraules copiades per Manuel Rubió y Borràs: “(...) *el de que ha tenido particular cuidado en dirigir todas las impresiones, el de haberse aplicado en instruir a algunos de los oficiales de prensa y de caja; el de haber trabajado en estas tareas en las ocasiones y temporadas de tropel y excesiva ocupación en la imprenta(...); el de haberse instruido en el conocimiento de los caracteres griegos para hacer útil la remesa de una porción de letra griega que se mandó traer de Madrid a esta imprenta; el de haber servido y ser la única que en los referidos diez y ocho años ha podido desempeñar a la Universidad siempre que se ha ofrecido a imprimir alguna obra en que hubiese alguna cosa en griego, o que lo fuese del todo (...). Finalmente debe de añadirse el mérito de haber hecho todo lo referido sin gratificación alguna, a excepción de veintiocho libras catalanas que se le dieron por el trabajo de repartir y colocar los caracteres griegos en sus respectivas cajas, y de componer los libros expresados en aquel idioma*”. El memorial argüeix, finalment, que la impressora Ibarra “*al paso que fue ganando y con el mismo trabajo de ganar estos méritos perdió insensiblemente la suplicante su salud. La fatiga, los cuidados y solicitudes de dicho empleo y las circunstancias de ser muy fría, húmeda y reumática la casa o habitación de la imprenta en donde ha tenido precisamente que vivir la suplicante, sirviendo ella y sus padres, los insinuados empleos, la han estragado de tal modo que se halla imposibilitada de seguir en la misma tarea*”. Continua el memorial assenyalant el subsidi de sis reals de velló diaris per a una “*decente subsistencia*” d’una persona que ha servit “*en un empleo de mucha laboriosidad y cuidado*”.

L’ajuda fou concedida i Antonia Ibarra en gaudí fins l’any 1805 quan morí a Cervera i fou soterrada en la sepultura de la Congregació dels Dolors, junt als seus pares.

Rosa Maria Gregori Roig

Per saber-ne més

- Albert Corbeto, “Notas para el estudio de las impresoras españolas (siglos XVI-XVIII)”, en: Marina Garone (comp.), *Memorias. Las otras letras: mujeres impresoras en la Biblioteca Palafoxiana*, Secretaría de Cultura del Estado de Puebla, 2009, pp. 22-31.
- Juan Delgado Casado, *Diccionario de Impresores españoles (siglos XV-XVII)*, Arco Libros, Madrid, 1996, vol. II, p. 601.
- Josep Finestres, *Epistolari*, vol. II, Biblioteca Balmes, Barcelona, 1934, p. 390.
- Manuel Rubió y Borràs, *Historia de la Real y Pontificia Universidad de Cervera*, Barcelona, 1916, vol. 2, pp. 211-212.
- Josep B. Solervicens, “Antonia Ibarra”, *Ensayo. Boletín de la Escuela de Artes y oficios artísticos de Barcelona*, núm. 4 (1955), pp. 22-24.

Dues pintores de principis del segle XX: Laura Albéniz i Lluïsa Vidal

En els inicis del segle passat, a Catalunya, eren nombroses les dones que decidien

Retrat de Francesca Vidal, germana de la artista,
Lluïsa Vidal

desenvolupar una carrera creativa; algunes d'elles, a causa de circumstàncies familiars i socials, no van assolir dedicar-se a la pintura més que com aficionades, però unes altres van aconseguir treballar de manera professional llegint-nos una obra de la qual encara ens queda molt per conèixer i estudiar. En general es formaven en les classes de l'Escola d'Arts i Oficis *Llotja*, on hi havia una assignatura especial de dibuix "per a senyoretetes" i, les més afortunades, podien completar els seus estudis en l'estranger, sobretot a París o alguna ciutat italiana. La creació de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona Francesca Bonnemaison o la publicació de la revista *Feminal*, van constituir agents que van incentivar i van acollir la creativitat femenina.

Maria Lluïsa Güell, Emilia Coranty, Pepita Teixidor, Maria Rusiñol o Antonia Ferreras són alguns noms d'artistes d'aquesta generació. Però sens dubte dues de les pintores més destacades van ser Lluïsa Vidal i Laura Albéniz, ambdues van tenir en comú l'haver nascut en llars cultes on l'art i la cultura formaven part de la vida quotidiana, i les dues van contar amb pares que, estant a favor de l'educació femenina, van motivar i van alimentar el talent de les seves filles.

Lluïsa Vidal (1876-1918) va créixer immersa en el gust modernista ja que el seu pare, Francesc Vidal i Jevellí, ebenista i decorador de mobles, era el propietari d'un gran taller que solia col·laborar amb els artistes més influents d'aquest moviment com ara Antoni Gaudí, Lluís Masriera o Gaspar Homar. Després d'estudiar a Barcelona amb diversos mestres es va establir una temporada a París, on va assistir a classes en l'Acadèmia Julian i al taller de Eugène Carrière, a més de practicar la còpia d'obres en el Louvre.

Laura Vidal i el seu pare, Isaac Albéniz

Es va dedicar sobretot al gènere retratístic i a les escenes domèstiques, encara que també és notable el seu treball com il·lustradora, principalment en les pàgines de la revista *Feminal* on les seves imatges acompanyaven els contes de diferents escriptores del moment. Vidal presentava les seves obres a les Exposicions i Salons que se celebraven per aquells anys, espais en els quals va obtenir premis i mencions honorífiques —tot i que de manera periòdica presentava el seu treball a la sala Parés del carrer Petritxol.

Laura Albéniz (1890-1944) era filla del afamat compositor Isaac Albéniz, fet que li va facilitar viure envoltada d'intel·lectuals i artistes així com la possibilitat de conèixer altres ciutats i tendències (París, Niça, Brussel·les, Sevilla). Va ser una artista polifacètica que va pintar aquarel·les i pastels, va dissenyar ex-libris i, sobretot, va treballar com dibuixant, àmbit en el qual mostra influències de Toulouse-Lautrec, Aubrey Beardsley i Xavier Gosé. Les seves il·lustracions es van publicar en revistes com *Feminal* i *D'Ací D'Allà*, per exemple. Així mateix va il·lustrar dos llibres de Gregorio Martínez Sierra, *La aldea ilusoria* i *El peregrino ilusionado*, i un

d'Eduard Marquina, *Elegies*. Les seves pintures i dibuixos eren exposats en diverses galeries de la ciutat: Can Ribas, Galeries Faiang Català i les Galeries Dalmau.

Se sap que Vidal i Albéniz es van conèixer i van conrear una relació amistosa en la qual la revista *Feminal* va jugar un paper d'unió i trobada. En l'actualitat són poques les obres d'ambdues que poden contemplar-se en museus i col·leccions públiques, ja que la majoria d'elles roman en espais privats.

Elina Norandi

Per saber-ne més

- Isabel Coll, *Diccionario de Mujeres Pintoras en la España del siglo XIX*. Barcelona: Centaure Groc, 2001.
- Marcy Rudo, *Lluïsa Vidal, filla del modernisme*. Barcelona: La Campana, 1996.
- *Laura Albéniz, 1890-1944*, Manresa: Fundació Caixa Manresa, 1993.
- *Del Fons a la superfície. Obres d'artistes catalanes contemporànies anteriors a la dictadura franquista*. Barcelona: Centre de Cultura de Dones Francesca Bonnemaison, 2008.

Anna Maria Martínez Sagi, la perpètua desterrada

Sens dubte Anna Maria Martínez Sagi va encarnar el que la societat de principis del segle passat va anomenar la Nova Dona, és a dir va ser una dona emancipada la personalitat de la qual va florir en la Barcelona republicana. Nascuda en una família burgesa de l'Eixample on ja havia un artista il·lustre —el famós baríton Emili Sagi-Barba era el seu oncle— des de molt jove va mostrar interès tant per la literatura com per l'esport, i va arribar destacar en ambdós camps.

En l'àmbit de l'esport Martínez Sagi va desenvolupar una labor pionera i ineludible. Va ser una de les primeres divuit sòcies del Club Femení i d'Esports, un espai fundat el 1928 per Teresa Torrens i amb l'escriptora Anna Murià com a secretària, on no només es promocionava l'exercici físic sinó també activitats polítiques i culturals, excursions i altres actuacions socials. El 1931 va participar en el Primer Campionat Femení d'Atletisme, formant part de la selecció catalana, i va proclamar-se campiona nacional de llançament de javelina, especialitat en la qual havia batut el rècord nacional en els campionats catalans femenins celebrats aquest mateix any a l'estadi de Montjuïc. A més solia esquiar a La Molina, era sòcia del Real Club de Tennis, arbitrava partits de bàsquet i a l'estiu practicava el rem.

Una altra de les seves passions era el futbol, hi va jugar des de petita amb el seu cosí Emili Sagi-Barba, que després arribaria a ser molt popular com a davanter del Barça. El 1934 es va convertir en la primera dona que va formar part de la junta directiva del Futbol Club Barcelona, lloc al qual va accedir amb el ferm desig d'engegar la participació de les dones en el club; però el món del futbol hagué de mostrar totes les seves reticències a la ingerència de la voluntat femenina i en menys d'un any Anna Maria va dimitir del seu càrrec.

La recerca de llibertat i independència econòmica la van dur a abandonar molt jove la llar familiar. Instal·lada a Ciutat Vella, a més de guanyar per oposició una plaça en el servei de premsa de l'Ajuntament de Barcelona, va iniciar una carrera com a reportera que la duria a treballar en importants mitjans de la premsa del moment (*Crònica*, *Las Noticias*, *La Rambla*) i a entrevistar destacades personalitats de l'esfera pública, posant especial interès en el treball de les dones. Així va dialogar amb les actrius Margarida Xirgu i Jeanette MacDonald, amb nombroses escriptores com ara Caterina Albert o Maria Teresa Vernet, o amb dones de l'àmbit de la política com Dolors Bargalló. Quan va començar la Guerra Civil, es va sumar a la columna Durruti, conduïa el seu propi vehicle i reportava els esdeveniments.

Mentrestant desenvolupava la seva obra literària. Va publicar diversos contes i sobretot uns quants llibres de poemes, en els quals, partint de la influència de Delmira Agustini, Alfonsina Storni i Juana de Ibarbourou, va trobar la seva pròpia veu. El centre de la seva poesia és l'amor i la seva pèrdua, experiència que va marcar profundament la seva vida. En una de les seves entrevistes, Martínez Sagi havia conegut l'escriptora Elisabeth Mulder; les dues es van enamorar

amb intensitat, i van encetar una fèrtil relació que va enriquir l'obra d'ambdues. Però la parella no va resistir les pressions que la societat i la família infligien a les dones que s'estimaven, i va desembocar en una ruptura que va transformar la poeta, ja per sempre, en una perpètua desterrada com ella mateixa es va definir. En acabar la guerra, va emprendre un camí d'exili que la duria a viure a França i als Estats Units, on va treballar de professora a la Universitat d'Illinois.

Anna Maria Martínez Sagi va morir en una residència d'ancians de Santpedor, al gener del 2000. Feia uns vint-i-cinc anys que havia tornat del seu exili, i s'havia instal·lat en una urbanització de Moià. Els seus veïns conten que era una dona de caràcter fort i permanentment malhumorada, de qui preferien mantenir-se allunyats. Mai va parlar d'ella, mai ningú va saber del seu esperit poètic, del seu caràcter emprenedor i la seva recerca d'autonomia, no va contar les seves proeses atlètiques, ni tampoc va esmentar el seu amor perdut, va preferir guardar-se per a ella mateixa aquella "ànima milionària" que deia posseir i que, temps enrere, havia malbaratat amb infinita generositat.

Elina Norandi

Per saber-ne més

- Juan Manuel de Prada, *Las esquinas del aire. En busca de Ana María Martínez Sagi*. Barcelona: Planeta, 2000.
- Patricia Nell Warren, "Ana María Martínez Sagi: la virgen del stádium española", *El vestuario de color rosa*. Barcelona-Madrid: Egales, 2007, pp. 139-150.

Margarita Xirgu i les tres-mil dones mudes que l'envoltaven

Actriu profundament vocacional, treballadora rigorosa i disciplinada, mestra exigent i generosa, i una gran innovadora de l'escena teatral, Margarita Xirgu va participar d'un dels moments més lluminosos de la història de les dones en el nostre país, i, en arribar l'exili, va saber estendre aquesta llum esplèndida en els llunyans llocs que la van acollir. Havia estat una nena filla d'un obrer que, com moltíssims en aquells anys, creia fermament que l'educació i la cultura eren l'única manera d'assolir la llibertat. Així, ella que mai va anar a escola i que des de petita mostrava dots per a la interpretació, es va anar obrint horitzons en els ateneus proletaris, mentre treballava en un taller de passamaneria. En aquests espais va començar a actuar en companyies amateurs fins que va debutar semiprofessionalment l'any 1906 amb l'obra *Teresa Raquin*,

basada en la novel·la d'Émile Zola, on va rebre crítiques molt favorables, la qual cosa li va ajudar a ser contractada en el teatre Romea com a primera actriu jove.

A partir d'aquí Xirgu va desenvolupar una carrera plena d'èxits en la qual va posar en escena a les protagonistes femenines dels millors autors catalans i estrangers, tant clàssics com moderns, i va actuar arreu del món amb les "tres mil dones mudes que l'envoltaven", com deia Lorca. La seva carrera tampoc es va veure exempta de polèmiques, com la que va originar la representació de *Salomé*, l'obra d'Oscar Wilde que va ser jutjada d'excessivament sensual. Però aquesta actriu va ser, sens dubte, una dona molt lliure que escollia els personatges pel repte dramàtic que li suggerien, per l'estímul creatiu que presentaven sense reparar en els timorats prejudicis del seu temps. Així mateix va ser una

dona emprenedora que amb freqüència fundava i gestionava els seus propis projectes, ja l'any 1911 va crear la seva pròpia companyia de teatre.

L'any 1926 l'escriptora cubana Lydia Cabrera li va presentar al poeta Federico García Lorca, amb qui Xirgu va encetar una fèrtil relació amistosa, una unió especial teixida entre actriu i autor que els va dur a treballar estretament. Així Margarida va protagonitzar *Mariana Pineda*, *La zapatera prodigiosa*, *Yerma*, *Doña Rosita la soltera o el lenguaje de las flores* i, mort ja el poeta, *La casa de Bernarda Alba* que Lorca havia escrit pensant en ella.

L'actriu, que va conèixer i es va relacionar amb els més destacats escriptors i artistes del seu temps, va buscar sempre la mediació femenina i va conrear els llaços professionals i amistosos amb altres dones, com ara l'escriptora i actriu María Teresa León, la crítica d'art Margarita Nelken, la poeta Anna Maria Martínez Sagi, la periodista Irene Polo, o la ja esmentada Lydia Cabrera, per exemple. És llegendària la seva trobada a L'Havana amb Eleonora Duse, la gran diva italiana a qui Xirgu va admirar profundament.

L'any 1936 va iniciar el seu quart viatge de treball a Amèrica, però la revolta militar i la posterior instauració de la dictadura van ocasionar que la gira es tornés en permanent exili i Margarida ja no va tornar mai més a Catalunya.

Després de treballar durant anys en diferents obres a Montevideo, Santiago de Xile i Buenos Aires, el 1949 li van oferir la direcció de l'Escuela Municipal de Arte Dramático (EMAD) que es

projectava crear en la capital uruguaiana, càrrec que va ocupar fins l'any 1957, formant generacions d'actors i actrius en aquest país sudamericà. A més d'exercir de directora, docent i actriu de l'EMAD, va formar part del cos de directors estables de la Comedia Nacional. Així va ser com Margarida Xirgu es va convertir en una gran personalitat de la societat uruguaiana sent, fins al dia d'avui, un referent constant per a la gent del món de la cultura d'aquell país.

La seva casa a Punta Ballena, un dels llocs més bells del Con Sud, va ser el seu refugi i un espai de trobada per a artistes i intel·lectuals, tant llatinoamericans com europeus exiliats i viatgers.

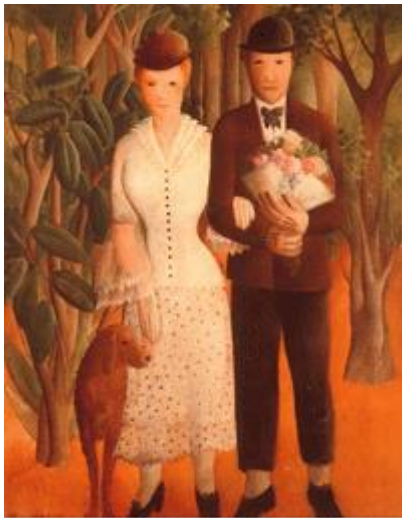
Malgrat la seva intenció de retirar-se del treball, l'actriu va seguir activa fins poc abans de la seva defunció ocorreguda a Montevideo el 1969. Des de 1988 les seves restes descansen a la seva població natal, Molins de Rei, al costat del seu segon espòs, Miquel Ortín, amb qui va compartir vida i treball i, sobretot, la infinita passió pel teatre.

Elina Norandi

Per saber-ne més

- Francesc Foguet, *Margarida Xirgu. Una vocació indomable*. Barcelona: Pòrtic, 2002.
- Mª Carmen Gil Fombedilla, *Rivas Cherif, Margarita Xirgu y el teatro de la II República*. Madrid: Fundamentos, 2003.
- Antonina Rodrigo, *Margarita Xirgu. Una biografía*. Barcelona: Flor del Viento, 2005.

La pintora Olga Sacharoff: una història d'exili i acollida

Els casats de Mòr, 1929
(Col·lecció Generalitat de Catalunya).

Durant els anys que va transcórrer la Primera Guerra Mundial, molts artistes estrangers que residien a París van abandonar la ciutat a la recerca de llocs que no formessin part del conflicte. Alguns d'ells van viatjar a Suïssa, uns quants van triar creuar la frontera pirinenca per instal·lar-se a Catalunya. Duïen aires d'innovació artística i una bona quantitat d'energia original i creativa. Entre les artistes que van arribar aquí estan la francesa Marie Laurencin i les russes Sonia Terk-Delaunay i Olga Sacharoff. Mentre les dues primeres van trobar a terres catalanes un lloc de refugi i de treball durant aquests temps agitats per a, una vegada restablerta la pau, retornar a la capital de les avantguardes; Sacharoff va trobar aquí un espai on instal·lar-se i habitar fins a la seva mort, inserint-se plenament en la vida cultural i artística de Barcelona. Olga Sacharoff (1889-1967) va arribar a la ciutat acompanyada de la seva parella, el pintor i fotògraf anglès Otho Lloyd, l'any 1916; ambdós es van instal·lar al carrer Albigesos i solien

passar llargs períodes a Tossa de Mar, població que els va enamorar i on van trobar un paisatge ideal per a inspirar-se i treballar en les seves respectives obres. En acabar la Gran Guerra Olga va regressar a París on va continuar pintant. La seva obra va evolucionar des del cubisme cap a un primitivisme molt personal amb el qual va articular un món iconogràfic propi molt crític amb la moral establerta i que posa constantment en qüestió la posició de la dona dins la institució matrimonial.

El sopar de la Colla, 1950
(Col·lecció Museu Nacional d'Art de Catalunya).

Des de la capital francesa, però, continuava alimentant les relacions que havia establert aquí, tant a través del contacte epistolar amb destacades personalitats del món de l'art, com exposant en galeries barcelonines i visitant amb freqüència la ciutat. El vincle amb Catalunya va continuar fins que l'any 1939, amb l'adveniment de la Segona Guerra Mundial, Sacharoff i la seva parella van decidir novament viatjar a Barcelona i aquesta vegada la recerca d'asil va convertir la ciutat en una residència definitiva que els duria a arrelar-s'hi per sempre.

Assentada en una casa enorme del barri del Putxet, Olga hi va construir amorosament la seva llar i el seu taller. D'aquesta mansió el més grandios era el jardí ple d'arbres, plantes i flors que l'artista cuidava amb molta dedicació igual que a la legió de gossos i gats que recollia de l'abandó i que passaven a formar part de la família. Els habitants d'aquest petit Edèn feien de models de les seves obres ja que l'artista va conrear el gènere de la pintura de flors, com també va plasmar nombrosos animals en companyia de persones o immersos en el paisatge català, de tal manera que en les seves imatges es respira una atmosfera de profunda comunió amb l'Univers. El jardí també era el lloc preferit per a rebre les nombroses amistats que l'Olga va travar i a les quals agradava complimentar amb plats exquisits en què combinava la gastronomia russa, francesa i catalana. He pogut recollir múltiples testimoniats de persones que van trobar en la seva llar una agradable hospitalitat. L'Olga corresponia així a qui s'havia interessat per la seva història i les seves experiències d'exiliada, acollint-la i donant-li unes noves arrels des de les quals recrear el món que l'envoltava. Testimoni

d'aquest arrelament són els seus dos quadres sobre la seva colla, com anomenaven al grup d'escriptors, artistes, músics, etc. amb qui se solia reunir a parlar en animades tertúlies. S'han de destacar les relacions de col·laboració que va travar amb artistes catalanes; és així que podem gaudir, per exemple, del bell retrat que va realitzar de la pintora Laura Albéniz, el de l'escultora Maria Llimona o les seves il·lustracions per al llibre de la poeta Clementina Arderiu *Sempre i ara* (1938).

Avui dia algunes de les seves obres penjen de les parets del Museu Nacional d'Art de Catalunya tot recordant-nos que l'acollida de la diferència forma part molt antiga de l'experiència femenina.

Elina Norandi de Armas

Per saber-ne més

- Maria Lluïsa Borràs i Mariette Llorens Artigas, *El món d'Olga Sacharoff*. Barcelona: Fundació Caixa de Catalunya, 1994.
- Glòria Bosch i Susana Portell, *Olga Sacharoff & Otho Lloyd*. Vic: Eumo, 1993.
- Elina Norandi, *Olga Sacharoff*. Madrid: Ediciones del Orto, Al-Mudayna, 2006.

Les surrealistes: Remedios Varo

Fotografia de Remedios Varo al seu estudi,
feta per Kati Horna, s/d.

Al maig del 1936 es va celebrar a Barcelona, organitzada per A.D.L.A.N (Amics de l'Art Nou), l'"Exposició Logicofobista". Aquesta exposició, que pretenia aplegar i mostrar l'obra dels artistes vinculats a la més recent i trencadora proposta avantguardista, el surrealisme, van participar, entre un total de 13 artistes, les pintores Nadia Sokalova, Maruja Mallo i Remedios Varo.

Per a moltes artistes, treballar amb les apostes del surrealisme va ser una decisió associada a una rebel·lió contra les formes establertes, tant artístiques com vitals. Les obres que coneixem de Remedios Varo (Anglès, Girona, 1908 - Ciutat de Mèxic, 1963) realitzades a Barcelona a la dècada dels anys 30 demostren el seu apropament i interès pel surrealisme i el coneixement i domini del seu llenguatge. Remedios Varo havia estudiat a Madrid, a l'Acadèmia de San Fernando, i allà s'havia relacionat amb les artistes Delhy Tejero i Piti Bartolozzi, entre d'altres. Quan va establir-se a Barcelona, després d'una estada a París, segurament ho va fer atreta pel caràcter cosmopolita i per la forta presència dels moviments d'avantguarda a la vida artística de la ciutat.

Remedios Varo. Creación de las aves, 1957
(Col. particular, Mèxic).

Algunes de les obres de Remedios realitzades a Barcelona treballen l'imaginari surrealista sobre el cos de les dones, i hi apareixen cossos objectualitzats o fragmentats, trencats i violentats. Però d'altres obres seves expressen també la tensió de treballar amb aquests models de representació surrealistes.

Ja a Mèxic (país on l'artista es va exiliar el 1941, després de la Guerra Civil i d'una estada a París), Remedios Varo desenvoluparà la seva obra més personal: una visió i versió pròpia, alternativa, subversiva i crítica de les iconografies, teories i pràctiques surrealistes, i un llenguatge que li permetrà resoldre els conflictes de representació des de la identitat pròpia.

Ja a Mèxic (país on l'artista es va exiliar el 1941, després de la Guerra Civil i d'una estada a París), Remedios Varo desenvoluparà la seva obra més personal: una visió i versió pròpia, alternativa, subversiva i crítica de les iconografies,

Remedios Varo.
Mística resurrección, 1963

A l'obra "*La creació de les aus*" la figura femenina ja no està representada de manera objectualitzada, sinó que l'artista s'autoretrata com a sàvia que té el poder de crear a la vegada art i vida. La dona-ocell treballa sola en un espai auster i monacal, posant en comunicació sobrenatural el seu treball amb el cosmos. L'artista treballa les seves pintures amb un estil molt preciosista i un minuciós refinament tècnic que transformen les categories surrealistes de l'automatisme i l'oníric.

A Mèxic, Remedios Varo es va relacionar amb un grup d'exiliats europeus, entre els quals estaven la fotògrafa hongaresa Kati Horna (que havia estat vinculada durant la guerra a "*Mujeres Libres*") i la pintora anglesa Leonora Carrington. Remedios i Leonora van desenvolupar una molt forta relació personal i creativa, compartint els seus interessos comuns pel joc, l'alquímia, la mística i les filosofies antigues. A l'última de les

pintures de Remedios, "*Natura morta resuscitant*", l'artista va recollir les seves creences sobre l'harmonia còsmica.

María José González Madrid

Per saber-ne més

- Whitney Chadwick, *Women Artist and the surrealist movement*. London: Thames & Hudson, 1985.
- Janet K. Kaplan, *Viajes inesperados. El arte y la vida de Remedios Varo*, Madrid: Fundación Banco Exterior, 1988.
- Remedios Varo, *Cartas, sueños y otros textos*, Introducció i notes d'Isabel Castells, México: Era, 1997.
- Estrella de Diego, *Remedios Varo*. Madrid: Fundación MAPFRE, 2007.

Músiques del segle XX: Alícia de Larrocha, interpretació i creativitat, espais de llibertat*

Alícia de Larrocha en una actuació al Palau de la Música Catalana, 1985

L'any 2010 es commemorà el primer aniversari de la mort de la gran pianista i música Alícia de Larrocha, que ens deixà el passat 25 de setembre de 2009, amb un gran homenatge al Palau de la Música Catalana, sala de concerts entranyable per a ella i per a tota persona, música o no, que esperava les seves interpretacions amb delit.

Parlar d'Alícia de Larrocha em produeix un gran respecte i, naturalment, molta il·lusió. Sempre que venia a Barcelona, m'estava de moltes coses per a comprar una bona entrada de platea. El goig de sentir tocar-la no tenia preu.

Ritme, frasseig i sonoritat eren els puntals amb els quals, sempre que podia, inculcava els deixebles que va tenir, entre gira i gira. L'Escola Granados —després Escola Marshall— fundada l'any 1901 a Barcelona, ha format pianistes d'alçada internacional. No és casualitat, perquè Granados va recollir les ensenyances, entre d'altres músics, d'Emil von Sauer, deixeble de F. Liszt. És a dir, que la línia d'altíssim mestratge oral tradicional, és directe —m'abstinc de nombrar els nombrosos deixebles i companys de la seva generació per no deixar-me'n cap. L'espai d'aquest article no em permet estendre'm.

Alícia nasqué el 23 de maig de 1923 en una família de músics. La seva mare tocava el piano, però qui va iniciar-la en l'estudi d'aquest instrument va ser la seva tieta Carolina, deixeblla d'Enric Granados. Als tres anys va començar i, en veure l'extraordinari talent i do innat, la portaren a l'Escola Marshall. El mestre Marshall no tenia pressa, així doncs, la Carolina va ser qui la va anar guiant i ensenyant musicalment. Als sis anys, tots dos mestres van considerar que ja estava preparada per donar el primer concert, que va ser un èxit total.

Mónica Pons oferint el seu disc *Compositio* a Alícia de Larrocha. Homenatge al C.M.B.

La mà molt petita, i amb una especial configuració, i la seva passió per la música van fer que fos una eterna estudiant. També per caràcter, ja que va ser una persona amb un afany perfeccionista poc freqüent. El sentit de responsabilitat, de tocar el millor possible i la gran quantitat de repertori foren factors claus per a mantenir sempre, en tot concert, un nivell excels. I això a tot temps, fins i tot el dia de Nadal i d'altres dates assenyalades, es recloïa a estudiar un cert temps. Les extensions, per tal d'eixamplar la mà, les practicava a qualsevol lloc.

No és estrany que de petita compongués. No obstant això, aquest vessant important gairebé no es coneix. La seva obra com a compositora abasteix obres per a piano, per a orquestra, per a piano i orquestra, per a violoncel i piano i un arranjament per a dos pianos. També té obra vocal amb acompanyament de piano. "Coral" per a orquestra que ella mateixa va dirigir: L'orquestra Femenina J. de Lacalle (17/06/1934). Altres obres que va escriure són: "Fantasia per a piano i orquestra" (31/03/1935), "3 pequeños Preludios" (7/03/1937), "Suite para piano" (17/09/1939) i "Arreglo de Lavapiés", per a dos pianos (6/11/1950). Tot això, de ben petita. Les cançons són del temps de joventut, dedicades a Joan Torra, el seu futur i extraordinari marit amb el qual establí una relació simètrica, amb espai de

llibertat. Els poemes són de poetes del nostre país. De la possible publicació de les seves obres se n'està ocupant la seva filla Alícia Torra, que està ordenant l'arxiu de la seva mare i confeccionant una pàgina web que sortirà a la llum aviat.

Pensant en l'Alícia Torra de Larrocha, vaig decidir contactar amb ella a través de Mònica Pagès. Em va rebre molt afectuosament. A través d'una entrevista, em va revelar que l'Alícia de Larrocha no donava importància a les seves obres. Malgrat aquesta apreciació personal, ignorem si la van esperar a compondre o no. Aquesta qüestió, tan estudiada per la musicologia feminista, ens pot fer reflexionar si hi ha un paral·lelisme amb Clara Wieck.

La seva filla em diu que a ella l'interessava tocar i estudiar molt a fons les obres dels grans compositors. Va fer conèixer arreu del món "Ibèria", d'Albèniz, i Granados, i de molts altres compositors del nostre país. També assenyala que quan les gires eren concatenades, patien l'absència de la mare. Els rols de pare i mare estaven invertit: en Joan Torra, bon pianista i compositor eventual, va decidir pujar fill i filla i ocupar-se de l'Acadèmia Marshall, i reconeixia l'alta volada artística de la seva esposa. Això és un fet força insòlit en aquella època —tampoc ara és freqüent. Joan Torra va compondre una sardana que va guanyar un premi. Es titula "Viladrau", el poble on la família passava els estius. Com m'explica l'Alícia, "és difícil i densa, per això no es toca gaire sovint".

Després van arribar les gires pels EUA, on des del principi va obtenir un èxit clamorós.

Com a persona, era d'esperit modest i reservat. No li agradaven les entrevistes. Només estava per l'art, la família i els seus amics i amigues. Penso que li agradaria i es sentiria identificada amb l'aforisme de María Zambrano: "Es la música el justo modo de escuchar". No sóc dels qui cauen en l'oblit, Alícia. Et seguirem recordant i escoltant sempre.

Mònica Pons i Barrera

* Agraïments a: Alícia Torra de Larrocha, Jordi Romea de Larrocha, Mònica Pagès i Santacana.

Per saber-ne més

- Mònica Pagès i Santacana, *Academia Granados-Marshall, 100 anys d'escola pianística a Barcelona*. Barcelona: Taller Editorial, 2000.
- Marisa Manchado Torres (compiladora), *Música y mujeres, género y poder*. Madrid: Ed. Peters, 1995.
- Mònica Pons i Barrera, "La coeducación musical en España, un reto a conseguir", *Alba* (Córdoba, 1995).

Una pintora de l'Eixample: Núria Llimona

Autoretrat, 1938 (Col·lecció de l'artista).

La pintora Núria Llimona va néixer l'any 1917 a l'Eixample barceloní –al carrer Roger de Llúria número 42– i fins a la seva mort, el 12 de gener de 2011, va viure i treballar en el mateix barri, al que tantes vegades ha fet protagonista de les seves teles. Venint com ve d'una família amb una llarga tradició artística, la Núria sempre ho va tenir clar i ja des de molt petita començà a dibuixar.

Encara que la Núria insisteix en considerar-se una pintora autodidacta, el cert és que es va formar artísticament a la "Lotja" a l'Escola Superior de Belles Arts de Barcelona, i va obtenir la titulació acadèmica després de la Guerra Civil, ja que les classes es van interrompre i no es van reprendre fins que s'acabà la guerra. De seguida, va iniciar la seva carrera docent i durant anys va fer classes al seu taller, on va formar artistes

que, en l'actualitat, són noms destacats, com la il·lustradora Fina Rifà o les pintores Carmen Balanzo i Roca, Roser Santacana i Marta Lagarriga.

El 1940 va realitzar la seva primera exposició individual a la galeria de la Llibreria Mediterrània, a la qual van seguir mostres freqüents a les sales més importants de l'època a Barcelona. L'artista també va exposar a diverses ciutats de l'Estat i estrangeres, com Badalona, Lleida, Reus, Llafranc, Madrid, Mallorca o Bogotà. En els catàlegs s'observa que solia presentar olis, però també guaixos, aquarel·les i obra gràfica, un fet que diu molt sobre la seva capacitat per conèixer i manejar diferents tècniques. De la seva autoria són també les pintures murals que encara decoren tres esglésies: Sant Joan les Fonts (Girona), les Escaldes (Andorra) i l'església de la urbanització Masies Catalanes (Tarragona), on va treballar la temàtica religiosa sota una interessant influència de l'art romànic català.

Consell de Cent i Enric Granados, 1985
(Col·lecció de l'artista).

No obstant, Núria Llimona és fonamentalment una paisatgista, ja que la major part de la seva producció artística se centra en aquest gènere. Però la seva iconografia també està formada per vistes urbanes i interiors, on les persones desenvolupen moltes vegades activitats lúdiques com ara passejar, prendre el cafè, xerrar tranquil·lament; tot un conjunt que conforma una temàtica de tradició impressionista que privilegia els instants tranquils de la vida, i es deté en les coses petites i senzilles. Obres com "Les Mulleres", "Ametllers florits", "Roba estesa" o "L'hivern" són alguns exemples d'aquestes idees.

D'aquesta manera, l'artista es va dedicar a recórrer la geografia catalana buscant llocs amb els quals se sentís identificada per plasmar-los així en els seus quadres. Foren habituals els desplaçaments a Granollers, Vic, Tossa, Olot, Tarragona, Centelles, Lleida, les Terres de l'Ebre, etc., on no sols registrava la natura sinó també vistes urbanes, com alguna cantonada tranquil·la o els bulliciosos mercats. L'artista es va transformar en una nòmada a bord del seu Biscúter, mentre

indagava el territori de l'Estat i els seus quadres ens parlaven de Granada, Castella, Galícia, Càceres, Cantàbria, les Illes... Els viatges en cotxe van ser per a ella una manera de viure la seva llibertat. Viatjar i pintar en soledat va ser el programa vital de Núria Llimona, que va anar

repetides vegades en el seu “*dos cavalls*” a Portugal, França, Suïssa, Anglaterra, però sobretot al país dels seus somnis: Itàlia, on els grans museus, els mosaics de Ràvena, i els frescos dels primitius es van convertir en els seus millors mestres.

Però si hi ha una ciutat o, més ben dit, un barri que és el protagonista més absolut de la seva pintura, aquest és, sens dubte, l'Eixample barceloní. Lloc al qual sempre tornava després del seu atrafegat vagareig pel món i que va representar insistentment, de preferència els seus carrers i edificis, de tal manera que les “*façanes de l'Eixample*” constitueixen un autèntic subgènere dins la seva producció pictòrica. Aquestes imatges, els títols de les quals ens remetent a uns carrers i unes adreces concrets, estan pintades amb suficients detalls com per poder reconèixer perfectament els edificis i, encara avui en dia, algunes botigues i negocis. En definitiva, són obres que ens parlen d'un espai i d'una història que és la pròpia història de l'artista i del seu cercle familiar.

Elina Norandi de Armas

Per saber-ne més

- VVAA, Catàleg de l'exposició *Núria Llimona*. Catàleg d'exposició (Barcelona, Centre de Cultura de Dones Francesca Bonnemaison, 2004).

Fina Miralles, idear, crear i llegar l'experiència de vida

Fina Miralles. Dona-Àrbre. Sèrie Translacions, 1973

L'any 2000, Fina Miralles fa donació de tota la seva obra artística i arxiu personal al Museu d'Art de Sabadell, ubicat a la ciutat que la va veure néixer un 27 de setembre de 1950. Amb aquest gest lliure, l'artista decideix posar punt final a una trajectòria artística que comença als 70 amb pràctiques conceptuals (performances, vídeos, instal·lacions, llibres d'artista...) i, a partir dels 80, gira bruscament envers la pràctica de la pintura com a passatge privilegiat per a l'exploració del que anomena "l'invisible/visible". Des de l'any 1999, Fina Miralles s'ha instal·lat a Cadaqués i viu, per decisió pròpia, al marge dels vaivens frívols de l'escena artística, gaudint de l'anar i venir de les onades i agombolada pels vents del Cap de Creus. Com una nova ermitana al segle XXI, exercita l'actitud contemplativa a través de la natura —un dels seus grans amors i temes al llarg de la seva obra— i destil·la el líquid preuat de l'experiència de vida a la llum del present i de la saviesa que li dóna el fet de conviure amb una malaltia.

Com moltes dones interessades en les arts visuals en els anys 70, el "salt" que proposava el "conceptualisme" en la recerca visual i plàstica, va ser viscut, d'entrada, com una

possibilitat interessant. Després d'una sèrie de propostes performàtiques en què transita pel binomi "naturalesa/cultura", l'artista s'implica en una investigació visual i conceptual sobre la manipulació (sobre animals i persones), és a dir, les causes i els efectes de l'exercici del poder en la cultura patriarcal, centrant-se especialment en com havien actuat els mètodes repressius del règim polític (franquisme) i religiós (catolicisme) que havien afectat greument la vida de les persones al nostre país. La seva frapant anàlisi de les formes físiques, culturals i simbòliques de la violència (*Triangle. Simbologia del Poder i Mort*, 1976, *Matances*, 1976) creua l'àmbit públic i el privat, i es detura especialment en la consciència de la violència exercida contra les dones feta llei o destí ("institució familiar"), així com la produïda per la publicitat i la cultura de masses. A les seves obres *Petjades*, 1976; *Standard*, 1976, i *Emmascarats*, 1976, es fa evident l'impacte de la consciència feminista que renaixia i s'articulava paral·lelament com a moviment social a la Catalunya de la transició, tot assenyalant la importància de la "doble transició" que porten a terme moltes de les dones dels 70: en la política i en les relacions "de i entre" els sexes.

Malgrat el seu èxit artístic en l'escena nacional i internacional —serà seleccionada per Victòria Combalía per la Biennal de París de 1977 i l'any 1978 convidada a la Biennal de Venècia— Fina Miralles abandona la pràctica conceptual i reconduïx la seva vida deixant, com ella diu, el "professionalisme". Els seus viatges per Amèrica del Sud i França —on s'estableix durant uns anys— l'obren al món i marquen la ruta d'un viatge interior en el qual va descabdellant

Fina Miralles. Standard, 1976

l'enigma/nus "dels sentiments" (el dolor, la por, l'amor), tant en la seva vida com en la creació. Aquest desdir-se de la pràctica conceptual és una incògnita de la qual podem extreure una reflexió aplicable també a d'altres artistes modernes i postmodernes que en un moment de la seva trajectòria fan prevaler la recerca espiritual enfront horitzons de sentit més comprensibles i/o previsibles.

El llegat de Fina Miralles el componen una sèrie d'obres claus per la història de l'art de les avantguardes de la segona meitat del segle XX a Catalunya que, en aquests últims anys, hem pogut començar a veure en exposicions i col·leccions de museus. Però, sobretot, en la història de la creació de les dones, el seu "Testament vital" ens ofereix un exemple més de la llibertat femenina que suposa/implica el repte d'entendre la creació pròpiament com un treball continuat de transformació d'una mateixa, un procés en el qual Fina Miralles decideix orientar-se per l'obediència a l'ésser i a la plenitud de l'existència. Recentment, la Fina ha creat obra nova en col·laboració puntual amb Isabel Banal, una artista de la generació dels 90 que la

reconeix com a referent en la tradició que elabora les noves nocions de paisatge, i reconsidera les relacions natura/cultura a la llum de la llengua materna.

Assumpta Bassas Vila

Per saber-ne més

- Fina Miralles, *Testament Vital*. Sabadell: Edicions del Gràfic Set, 2008.
- Fina Miralles. *De les idees a la vida*. Sabadell: Museu d'Art de Sabadell, 2001.
- Assumpta Bassas Vila, "El impacto del feminismo en las prácticas artísticas de la década de los setenta en Catalunya" a *A voz e a palavra. Coloquio sobre A batalla dos xéneros*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2008, pp. 219-237.

Eugènia Balcells, pionera del vídeo i la investigació artística audiovisual

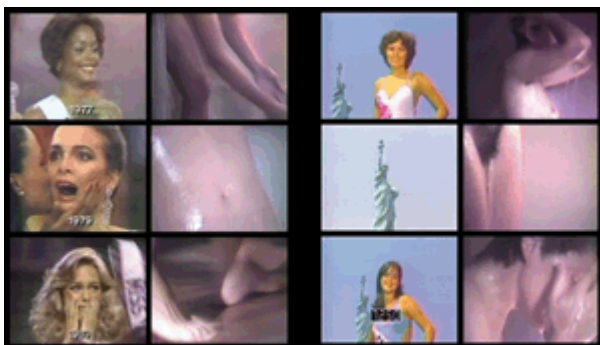

Àlbum Portable, 1993 (Objecte i performance).

Obrir els ulls, mirar, veure, percebre, comprendre, transitar, travessar, estar en sincronia, traspasar límits... Paraules que s'anellen formant una espiral que dibuixa els eixos fluids de la trajectòria artística d'Eugènia Balcells, pionera al nostre país en l'àmbit de la creació audiovisual (cinema experimental, performances, partitures-visives, videocreació, instal·lacions, llibres d'artista ...) i preludi d'una nova concepció i vivència de la cultura que aplega l'art, la ciència i l'espiritualitat en la recerca d'un major ben-estar personal i planetari.

Les vivències d'infantesa són el seu "primer i gran jardí" on neix la necessitat imperiosa de tombar-se boca amunt per mirar el món a l'inrevés, d'emprovar-se les ulleres amb prismes laterals, invent del seu avi, i percebre el davant i el darrere en un cop d'ull. Unes experiències que, malauradament, va haver de reviure en la seva joventut com a via de supervivència, quan va quedar diversos mesos immobilitzada al llit a causa d'un accident greu.

A Catalunya, les circumstàncies històriques endarrereixen l'arribada de moltes artistes al vídeo i, en general, a les noves tecnologies i als mitjans audiovisuals. Eugènia Balcells va tenir l'atzar i la fortuna de familiaritzar-se amb aquestes eines de treball als Estats Units, on la popularització del vídeo coincideix amb l'articulació de la segona onada de feminisme i representa per a moltes dones la possibilitat de redefinir el llenguatge artístic des d'experiències femenines de creació. S'ha escrit que el fet d'agafar una càmera ja era fer un "art feminista". El cas és que una part important de la revolució de les dones té a veure amb la creació de noves maneres d'analitzar i interpretar la realitat (percentualment/conceptualment), de representar l'alteritat i d'explicar-nos com opera la subjectivitat en el coneixement del món.

Going through languages, 1981 (amb Noni Benegas i Marta Moia).
U-matic ¼, NTSC, color, 28'.

En una primera etapa, en el marc dels llenguatges del conceptualisme, Eugènia Balcells inicia una anàlisi de la imatge "ja feta" i dels codis visuals de la publicitat, i deixa en evidència la ideologia del consum (*Supermercant*, 1976, *Ofertes*, 1977) que comença a fer-se paisatge per la seva generació, nascuda en l'etapa "d'obertura" de la dictadura i immersa en les dinàmiques de la transició democràtica. Aviat se li fa present la importància d'incidir en les narratives visuals i discursos de la cultura de masses dirigits per controlar el desig femení i reduir l'horitzó de

sentit de les existències de les dones. Comença a explorar maneres de desplaçar-se d'aquests ordres de visió: lúdicament, al divertit film *Boy Meets Girl* (1977), en què "fa parelles" entre imatges d'homes i dones tractades com els dibuixos de fruites d'una màquina escurabutxaques; o bé, creant noves maneres d'entendre la relació subjecte/objecte, com a la instal·lació de vídeo bicanal *Going Through Languages* (1981), on es confronten dues maneres de filmar el cos femení (la patriarcal i la proposada per l'artista). Amb moviment fluid i circular, la càmera s'implica

i *relata* deixant obert l'espai de la incertesa, la parcialitat de la visió, la tactilitat de la mirada. La noció “estando-siendo” (estant-essent) esdevindrà fonamental en moltes de les seves instal·lacions des d'on elabora una visió del cos femení —i també del masculí— que revela les coordenades d'una temporalitat i una corporalitat multidimensional, avançant-se a reflexions de teories feministes del segle XXI.

Aquestes investigacions no haurien estat possibles sense tenir en compte la seva passió pel cinema experimental, interès que va compartir amb el petit grup que sorgí a Barcelona a finals dels 70 anomenat *Film Vídeo Informació* (ella mateixa amb Eugeni Bonet, Manuel Hueriga i Juan Bufill). La seva pel·lícula *Fuga* (1979), un magnífic poema cinemàticovisual, treballa la complexitat de les relacions espaciotemporals a través d'un teixit de plans. També són rellevants en aquesta investigació sobre la imatge en moviment, les seves “partitures-visives” (instal·lacions de vídeo per a ser llegides com a partitures) que esdevindran *performances* en col·laboració amb les i els músics que havia conegut a les seves estades a Nova York, com Barbara Held i, especialment Peter van Riper, o més tard, els de l'avantguarda musical espanyola, hereus i hereves de les orientacions de John Cage, Mercè Cunningham, “Fluxus” i de coreògrafes com Simone Forti i Anna Halprin.

La seva lectura de *The Tao of Physics. An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism* (1979), de Fritjof Capra, un físic nuclear, va impulsar el seu interès en investigar les coincidències entre matèria i energia. Animada per arguments científics i també per recerques en tradicions i àmbits espirituals, les instal·lacions d'Eugènia Balcells versaran sobre la llum, el color i la capacitat humana de reconèixer i gaudir del llenguatge invisible de la matèria. En l'obra *Freqüències* (2009) ha fet una aportació científica de primer ordre, traduint la taula periòdica del elements químics a un codi de color i fent possible que l'espectador/a s'introdueixi en els misteris de la física quàntica. En l'exposició homònima, i de la mà de l'amiga pedagoga Eulàlia Bosch, ha donat una prova més del seu interès en no dissociar recerca i educació, una línia de treball que mantenen moltes dones creadores. A més de convidar un gran nombre d'estudiants (des d'infantil i universitaris i universitàries) a l'exposició, ella mateixa prepara un videodocumental creatiu que dialogarà amb una àmplia selecció dels treballs que van sorgir d'aquelles experiències i aprenentatges.

El reconeixement social li ha arribat amb la Medalla d'Or del Mèrit a les Belles Arts (Ministeri de Cultura) al 2009 i Premi Nacional de Cultura 2010 (Generalitat de Catalunya). L'artista reconeix però que la seva creació és, sobretot, una manera d'*honorar* i motivar la capacitat humana de crear i pensa que, en la societat del segle XXI, la visió de les i els artistes pot ser fonamental per a consolidar les bases de la societat i la cultura en un ordre de respecte per la vida. Amb l'abric de postals de dones, anomenat *Àlbum Portable* que llueix en ocasions especials, Eugènia Balcells *honora* —en un sentit molt alt i profund— la presència i la tasca de moltes dones en la història amb les que es sent “en relació”. Aquest reconeixement d'ordre simbòlic matern l'ha portat durant aquests últims anys a pensar en ferm el seu precoç desig de fer cinema i iniciar finalment el projecte d'una pel·lícula sobre la història de la seva besàvia nascuda a Birmània al segle XIX.

Assumpta Bassas Vila

Per saber-ne més

- Web d'Eugènia Balcells
- J. M. García Ferrer, Martí Rom. *Eugènia Balcells*. Barcelona: Associació d'enginyers Industrials de Barcelona, 2002 (amb textos narrats per l'artista).
- “Eugènia Balcells. Atravesando lenguajes: sobre el ‘placer de ser cuerpo’”. Conversación con Assumpta Bassas, 25 de octubre de 2000” a *Duoda, Revista d'Estudis feministes*, núm. 20 (2001), pp. 139-154.

Economia

Civilitzadores de frontera

La documentació catalana dels segles IX, X i XII ens mostra que les dones van conrear la terra erma, hi van plantar i hi van edificar. *Jo Ermengarda i el meu fill Otger i les meves filles Ermengarda i Eldefreda et venem (...) tot el que vàrem treure de l'erm, conjuntament amb el meu marit Senald, difunt, i el demás que ens poguéu venir per aprisio o treball (...)*, diu un document del Diplomatarium de la catedral de Vic de l'any 889. Hauríem de destacar el mot “conjuntament”, que assenyala el treball comú d'homes i dones i la voluntat de remarcar que ella havia participat activament en la colonització de la terra.

Treball conjunt de la parella camperola. Imatge de la portada del monestir de Santa Maria de Ripoll (Ripollès). Mitjan segle XII.

Aquesta colonització la feien moltes vegades parelles de camperols que treien la terra de l'erm i la donaven en herència per igual als fills i les filles. Elles treballen la terra al costat del marit, o l'heretaven dels pares, però també dirigien explotacions autosuficients. Molt interessant en aquest sentit és la donació feta per una dona anomenada Grima a favor de Sant Joan de les Abadesses. A la seva mort, els seus tres fills, complint la voluntat de la mare, atorgaven al monestir una peça de terra situada a Vallfogona de Ripollès que *ella va treure de l'erm amb nosaltres els seus fills, els primers homes en la terra reial sota domini dels francs*.

Aquesta donació la fan a favor de l'abadessa fundadora Emma, l'any 942. És a dir que entre “els primers homes” que varen repoblar la zona hi havia dones que estaven al capdavant de l'economia familiar.

Algunes dones figuren al capdavant de les petites comunitats agràries. Així a Vallformosa (Rajadell, Bages) es va celebrar un judici pel març del 977 en què les pobladores i els pobladors demostraren que la terra era seva perquè els seus avantpassats havien emigrat allà des de feia molt de temps. *Són els noms dels habitants de la dita vall aquests: Tudil·la, dona, amb els seus hereus...* hi figuren a la llista sis dones —una d'elles *deovota*— i una trentena d'homes, un d'ells sacerdot. Ells i elles eren tots els caps de casa de la vall, és remarcable que al capdamunt d'aquesta llista d'habitants que reclamen els seus drets, hi figuri Tudil·la, pensem que això no és un fet casual, sinó que se li reconeix una certa preeminència dins de la comunitat.

Moltes emprenien el camí de la colonització de noves terres al costat dels seus homes o dels seus fills, però també hi trobem dones soles, a tall d'exemple Avizana que visqué a mitjan segle X, pagesa propietària d'unes quantes peces de terra. Era una dona sola que, en el testament redactat l'any 975 no parla de fills, ni de marit, ni de parents, una dona sola que gaudia del ple dret de propietat sobre la terra, en un espai insegur al sud del Llobregat, a Castelldefels.

Algunes prenen la iniciativa ocupant terres a la frontera, com ara Guinedilda, que sense home, amb els seus tres fills i dues parelles de pioners, va ser la primera en ocupar Cervera que estava en aquells moments (l'any 1026) en un lloc molt avançat vers la taifa de Lleida.

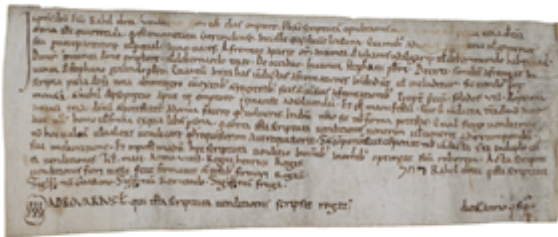
Que una dona sigui capdavantera no és mai un fet aïllat. En aquell context trobem altres dones protagonistes d'aquella història de colonització i organització del territori, a les quals hem anomenat civilitzadores de frontera.

Teresa Vinyoles i Vidal

Per saber-ne més

- Pierre Bonnassie, *'Catalunya, mil anys enrera'*, Barcelona, Edicions 62, 1979-1981.
- Teresa Vinyoles, *Ermesenda, Guinedilda...les dones de l'any 1000*. "Gerbert d'Orhalac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni". Vic, Eumo 1999, pp. 175-187.
- Teresa Vinyoles, *Historia de les dones a la Catalunya medieval*. Lleida, Pagès, 2005.

Les jueves

Pergamí amb la signatura de Rahel, en hebreu; Girona, 1047. Arxiu Capitular de Girona. Fotografia de Josep M. Oliveras

tant que subjecta a la història del grup dominant, secundària. Ni jueus ni jueves intervingueren en els moments decisius, i encara menys en els moments estel·lars, de la història de la Corona catalano-aragonesa, simplement perquè eren, per llei, persones de segona categoria. Sí, però, que varen compartir, i sovint patir, grans moments històrics, com l'esplendor dels segles XII i XIII o els problemes i les crisis dels segles XIV i XV. Malgrat tot, ells i elles vivien, treballaven i morien a Catalunya. Tot i que usaven l'hebreu en els actes oficials i en la litúrgia, parlaven català en la vida quotidiana i tenien noms catalans o catalanitzats. Amb la seva feina diària, contribuïren al desenvolupament de l'economia. La cultura jueva dibuixà un capítol important de la cultura catalana medieval. Però com passava en totes les societats, les activitats i les qüestions de caràcter públic estaven restringides a l'entorn masculí. Les dones jueves tenien un paper avantatjat en les relacions que no eren de poder, ni públiques, ni polítiques, sinó que es cenyien als espais familiars i personals, lligades al món dels sentiments i de les identitats. Dones com Amorettes, Belaire, Bonadona, Druda, Estelina, Ester, Goig, Hanna, Lorca, Mairona, Orfilia, Preciosa, Raquel, Rebeca, Regina, Ruth i Sara foren decisives alhora de transmetre i de preservar la seva cultura i de llegar-la a les generacions futures. Elles s'ocuparen de mantenir i

Dansa de Miriam, Hagadà de Sarajevo, Catalunya s. XIV (Biblioteca Nacional de Sarajevo, facsimil del Museu d'Història dels Jueus, Girona). Fotografia de Josep M. Oliveras

La comunitats jueves formaren part de la història de Catalunya al llarg de tota l'Edat mitjana, però la seva no fou una història d'èxits, ans més aviat de derrotes i de supervivència, i en la majoria dels casos, plena de dificultats. Les relacions establertes amb la comunitat cristiana dominant no foren mai ni de convivència ni d'igualtat. La població jueva estigué sempre sotmesa a les lleis i a les disposicions de reis, reines, bisbes i altres dirigents de la societat cristiana. Per això, la seva és sempre una història compartida i , en

de comunicar tradicions heretades entre dones des de temps ancestrals; de complir i de fer complir els rituals, les prescripcions alimentàries i els fets culturals; de perpetuar, en definitiva, el llegat de Sara, la mare primera d'Israel.

Des d'un judaisme camuflat sota un bateig forçós, tres germanes, Joana, Marquesa i Catherina, processades el 1495 per la Inquisició, declaraven que juntament amb la seva mare, difunta, i per consell d'aquella, “servaven lo dia del dissabte (...) i faen la Pascha dels juheus(...)”; que “abans no posaven la carn a coure levaven lo greix e apres la posaven en sal (...)”; i que creien que “totes les dites coses eran bones e sanctes e aqueles

faen per observar la ley de Moyses, que és millor que la ley dels christians”. Des d'un judaisme latent i des de la pervivència de tradicions i lleis pròpies d'una religió suposadament arraconada, Na Blanca, conversa de Girona, rebia el 1395, a través del testament del seu espòs difunt, el retorn del dot: 12000 sous aportats a un matrimoni que s'havia establert i consumat en el judaisme. Ho havien escrit en el contracte matrimonial hebraic, la *quetubà*, que encara era vigent malgrat la conversió a la fe cristiana dels dos cònjuges. Des d'un judaisme manifest, Estelina feia testament a Girona el 13 d'abril de 1470; com a jueva, demanava ser enterrada al “fossar dels jueus de Girona” i s'encomanava a “l'Altíssim Senyor de totes les coses, Aquell que va

donar la Llei a Moisès al Sinai”. I des d’un judaisme ple i antic, que encara no havia tastat la marginació i l’atac, Rahel, jueva de Girona, firmava el 1047 i en hebreu, el document de venda d’una vinya que li pertanyia per herència dels pares: “per genitori vel genitrice”. Tres nítides lletres hebrees, *reix, hei, lamet*, formen el seu nom. Escrites de dreta a esquerra, al peu d’un document redactat en llatí, i al costat de diverses firmes masculines, són mostra i record de l’existència i del llegat de totes aquelles a qui la desmemòria ha mantingut oblidades i ha convertit en invisibles.

Sílvia Planas Marcé

Per saber-ne més

- Rachel Biale, *Women and Jewish Law*, New York, Schocken Books, 1995.
- Asunción Blasco, *Las mujeres judías zaragozanas ante la muerte*, dins *Aragón en la Edad Media*, vol. XIV, pàgs. 77-120, Universidad de Zaragoza, 1991.
- Renée Levine Melammed, *Heretics or Daughters of Israel, The Crypto-Jewish Women of Castile*, Oxford-London, Oxford University Press, 1999.

Les dones protagonistes de la vida quotidiana

"Dones venint de l'hort per la ronda de la muralla". Detall del Retable de la Transfiguració de Bernat Martorell (Catedral de Barcelona, segle XV).

La llar medieval, tant si era un mas, un castell o una casa urbana, era una unitat de producció, consum i reproducció. Les dones de totes les classes socials es feien càrrec de l'administració i el bon govern de la casa, i col·laboraven en el negoci familiar. Elles havien de conèixer unes tècniques i posar en pràctica unes estratègies, per la qual cosa se'ls demanava unes capacitats i unes actituds, en definitiva, com deia Eiximenis, havien de ser sàvies: *"A la dona convé viure sàviament e governar ab seny si mateixa e sa casa, e instruir-hi sos fills e ses filles, e sa companya"* (Dotzè del Cresià c. 554).

Hi ha unes habilitats de les dones, acumulades durant generacions i transmeses de mares a filles, de mestresses a aprenentes, de senyores a serventes, fins i tot de serventes a senyores. Hi ha uns coneixements propis del col·lectiu femení que neixen de la pràctica, de l'experiència, és a dir del treball, de l'aprenentatge, i s'ha de dir que també de l'abnegació i de l'amor. Havien de cuinar, pastar, conservar els aliments, fer la bugada, confeccionar els vestits, assistir als parts, educar els fills, sobretot les filles, tenir cura dels infants, dels malalts i dels vells, amortallar als morts... Elles eren dipositàries d'un cúmul de saviesa. Caldria investigar sobre la transmissió entre dones d'aquests sabers, dels quals la mateixa llengua i les tradicions són una part important. Ens podem preguntar com ensenya a parlar una mare ja que aquesta és la pràctica de relació portada al punt culminant; la mare transmet la paraula, inicia una relació amb la criatura fins a establir-ne un diàleg.

A més, la majoria de dones medievals participaven de moltes maneres en el treball productiu. Les camperoles realitzaven diverses tasques al camp: l'horticultura, l'avicultura, l'apicultura, el pasturatge, esquil·lar les ovelles, la verema... Tingueren una intervenció definitiva en temps de colonització. A les viles i ciutats, les dones dels estaments populars havien de treballar, tant manufacturant productes per l'ús de la família com dedicant-se a algun treball remunerat, especialment relacionat amb el servei domèstic i amb la indústria del vestit; però també trobem

"La venedora d'aviram",
miniatura de les *Leges Palatinae* de
Jaume III de Mallorca, segle XIV.

moltes flequeres i algunes dones practicant la medicina, aquestes cada cop més perseguides. Les dones de la mà mitjana, a més de realitzar el treball domèstic, treballaven a l'obrador del marit, o del pare, en tasques de l'ofici normalment no reconegudes per les corporacions gremials. Algunes dones de la burgesia i de la noblesa participaven en l'administració dels negocis i dels senyories, especialment quan es quedaven vídues. En general les dones ens apareixen sempre actives, enfeïnades en afers diversos.

Si féssim una ullada retrospectiva a les nostres viles i ciutats medievals veuríem com, de bon matí, s'obrien els portals de la muralla i entraven les camperoles de la rodalia amb cabassos i cistelles plenes de queviures per portar-los al mercat; les mestresses de casa, o les serventes o esclaves a les llars benestants, obrien les portes que quedaven tancades només de nit. Ja ben d'hora, les veïnes sortien a filar al pedrís que hi havia vora el portal, tot filant intercanviaven notícies i coneixements i era el moment també de la socialització dels infants.

Els carrers eren estrets i estaven empetitits per pedrissos, taules i taulells. Molts menestrals treballaven al carrer o a l'entrada de les cases, ajudats pels membres de la família o algun aprenent, confeccionaven els objectes que sovint llurs mullers venien, mostrant-los a la via pública en taulells i penjadors. Els mercats, diaris o setmanals, s'omplien amb parades improvisades que s'escampaven per carrerons i places, o a la plaça del mercadal de les viles i de les ciutats; cada cosa es venia al seu lloc: la plaça del blat, del mill, de les cols, de les cireres, de l'oli, del vi, de la palla... espais que s'omplien sobretot de compradores. A migdia es desmuntaven les parades i quedava només la brutícia a terra que les veïnes havien de netejar.

Al capvespre d'estiu homes i dones feien tertúlia als carrers, però quan sonava el seny del lladre, es tancaven els portals de la muralla i les dones es retiraven a casa i tancaven les portes, només restaven obertes les portes dels bordells. Les nits eren fosques i normalment silencioses, si bé es podia sentir algun enamorat tocant instruments al peu d'alguna de les finestres, de vegades comprometen alguna dona que per això podia ser maltractada pel pare o pel marit, a qui no podien denunciar.

He parlat senzillament de les heroïnes del dia a dia, les protagonistes de la vida quotidiana, transmissores de sabers, especialistes en les relacions humanes.

Teresa Vinyoles Vidal

Per saber-ne més

- Carme Batlle, Teresa Vinyoles, *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*. Barcelona: Dalmau, 2002.
- Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1981.
- *De dos en dos. Las prácticas de recreación de la vida y la convivencia humanas*. Madrid: Horas y Horas, 2000.

Les dones converses

"Bateig d'una jueva i d'un jueu", detall del retaule de sant Marc, catedral de Manresa. S. XV
(fotografia de Ramon Manent)

El 23 de març de 1496, a la catedral de Barcelona, els inquisidors dictaven sentència contra tres dones acusades de cometre heretgia per haver realitzat pràctiques judaïques, essent cristianes. Es deien Joana, Caterina i Marquesa; eren germanes, nascudes a Girona, habitants de Barcelona. Marquesa, la més gran, era l'esposa d'un mercader ric, Pau Badia. Caterina, la mitjana, estava casada amb un escrivà del rei, Galceran Bertran; la petita, Joana, era vídua de Francí Libià.

Quina història amaguen els noms d'aquestes dones? Són noms de cristianes, de dones benestants, esposes d'homes rics, propers a la cort. Amb probabilitat, totes tenien un nom jueu que els havia estat donat en néixer en una família conversa benestant. Però també amb probabilitat, no sabrem mai quin era, aquell seu nom jueu. La conversió suposava renegar, encara que molt sovint només de portes enfora, de moltes coses, entre les quals una molt important: la pròpia identitat. Aquesta es perdia en haver d'abraçar

unes creences i uns costums imposats, una invasió de coses estranyes i alienes al propi sentir, al propi pensar, al propi fet de viure. També es perdia en haver d'oblidar el nom propi, el que havien triat la mare i el pare en néixer, el que havia configurat la seva identitat primera. De les tres germanes, a banda dels seus noms propis, en sabem també el nom de la mare, Marquesa, i el del pare, Pere Benet; aquest mercader és esmentat com a convers gironí en els registres de la Inquisició de finals del s. XV.

Les dones foren acusades de cometre heretgia, és a dir, de no ser, o millor dit, de no actuar, com a bones cristianes: això suposava resar oracions judaïques, no menjar porc, guardar el descans del dissabte, fer els dejunis judaïcs i observar la Llei de Moisès. Es recull en les seves declaracions, fetes, segons els inquisidors, havent estat *"charitativament amonestades stant preses en los carcens de la Sancta Inquisicio que degessen dir e confessar tota la veritat sobre los crims de heretgia e apostasio que nos hauriem ab elles ab tota clementia e pietat"*.... Joana Libiana, la petita, confessava que *"sabia algunes oracions e coneixia be que no eran de christians"*, i que havia fet *"el dejuni dels jueus del mes de setembre, el nom del qual no sap"*... i també, *"que colia e servava los dissaptes e no faea faena e aço ha fet axis tant en Barcelona com en Gerona"*. Na Marquesa, la gran, confessava que *"sempre cregue en la ley de moyses creent aquella ley esser millor que la ley dels christians"*... i que *"en lo mes de setembre feya les Cabanyelles ço es que faea festa per sis o set dies empero no enramava la casa per que no fos vista"*. Caterina, la mitjana, relatava al tribunal que *"rentava e lavava la carn e aquella posava en sal en una librella e alli la lexava star per una stona"*.

Què i qui, hi havia darrera d'aquestes pràctiques judaïtzants? D'una banda, hi eren elles: Joana, Caterina, Marquesa. Dones ben casades, de bona posició, de famílies que en un moment de perill, quan la consigna imperant contra la comunitat jueva era "baptisme o mort!" (potser els grans atacs de 1391, o potser la Disputa de Tortosa, de 1414), havien optat per la pròpia conversió i pel bateig de les filles i fills que els naixerien. Totes tres haurien estat batejades cristianes, però des de la infància haurien après les pràctiques, els rituals i els costums del judaisme. De l'altra banda, hi havia la mare, Marquesa, que les va emmenar vers totes aquelles

pràctiques judaiques, tal i com elles mateixes confessaven. Ella els ensenyà com calia celebrar el dissabte, què es podia i què no es podia menjar, com havien de resar, com havien de vetllar per a aconseguir la seva puresa ritual, quins dies eren festius i propis de celebracions judaiques...com calia, en definitiva, que es comportessin i visquessin per a ser dignes filles d'Israel. Darrere d'aquelles pràctiques herètiques hi havia, doncs, la tradició i les ensenyances maternes. La veu i l'esperit de la mare els havien mostrat el camí. La figura materna és clau per a entendre la importància del llegat d'aquestes dones, la seva presència i la seva persistència en el devenir de la pròpia història. Tot un bagatge cultural, tradicional, emocional, expressiu, mental, i vital s'acull darrere les ensenyances de Marquesa, transmeses a les seves filles Joana, Caterina, i Marquesa.

En aquesta història hi ha un punt obscur, una ombra que l'enterboleix. Totes tres, hem de suposar que sotmeses a tortures, acaben confessant la seva heretgia. I totes tres s'exculpen dient que actuaven sense saber què feien, ja que ho feien per inducció de la mare. Era Marquesa qui les feia ser heretges, qui les volia jueves, qui els inculcava les tradicions judaiques i els rituals prohibits. Ho confessava Marquesa: *"e per manament de sa mare lo divenres al vespre ella encenia un cresol ben net"* (encesa d'espelmes de xàbat). I també Joana: *" lo dia abans del dejuni ella se lavava les cames e lo cap es mudava les calces netes e aço mateix faea la dita sa mare... e que ella be coneixia que la dita sa mare per observar la ley de Moyses ho feia"* (Iom Kippur). Totes tres n'eren ben conscients, de la traïció que li feien a la mare; ho deia Caterina: *"ella a dit e confessat que fins a la present hora no ha confessades les coses sobre escrites per quant crea que accusar la mare es peccat e per ço no volia dir ni confessar lo que sabia de sa mare, i que sentia vergonya del mon de si mateixa"*. Poc sovint ens arriben els sentiments tant nítids, tan clars, com en el cas d'aquestes tres dones converses. Aprofundint en la recerca i en la documentació, apareix una dada que les rescata, d'alguna manera, de la crueltat infinita que significaria acusar la pròpia mare: el 1496, quan les tres eren processades, Marquesa feia més de 5 anys que era morta. Les filles se salvaren de la foguera gràcies a l'acusació contra la mare, a qui malgrat l'acusació triple, no posaven en perill, almenys físicament. Si, però, que perjudicaven, sí que embrutien, la seva memòria, proscriu per ordre de la Inquisició, i abocada a dissoldre's i a perdre's en el camí de la història oficial.

Però els noms d'aquelles dones, conservats en els registres inquisitorials, han estat finalment la seva moneda de rescat, i aquelles que havien estat condemnades a l'oblit recuperen així la seva presència en la història. Tal i com afirmà J. Derrida, un cop més, el nom esdevé la única possibilitat de memòria.

Sílvia Planas Marcé

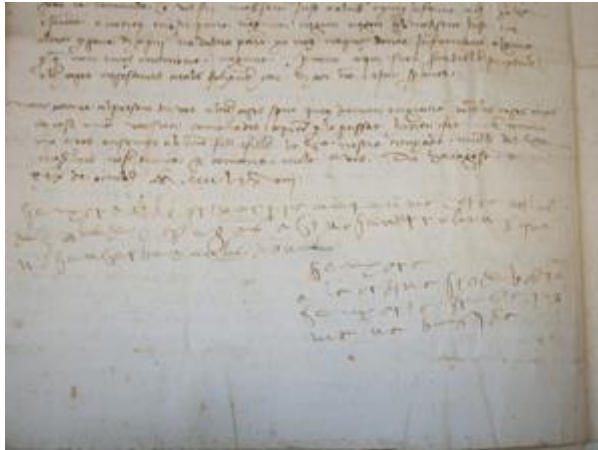
Per saber-ne més

- Carbonell, P. Miguel. Opúsculos inéditos, Barcelona, Archivo de la Corona de Aragón, 1864.
- Iancu, Danièle. Juives et néophytes aixoises: leurs testaments 1467-1525, a Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies", Jerusalem 1994.
- Planas Marcé, Sílvia. Filles de Sara, dones jueves de la Girona medieval. CCCG, Girona 2001.

Una mercadera i empresària catalana a Sicília: Caterina Lull i Sabastida (Vers 1440-1495)

En un any imprecís, vers 1440, naixia a Barcelona Caterina Lull, mercadera que viurà entre Sicília i Catalunya durant la segona meitat del segle XV. La *senyora Catalina* era filla de d'Isabel de Gualbes i Pastor, i de Joan Lull, dues famílies que eren, des de feia generacions, ciutadans de la capital comtal. Caterina era germana de Romeu Joan, el qual va viure a Nàpols i a Siracusa cap el 1483, i de Pere, que també es va moure pel regne de Sicília. Del seu germà Franç tenim poques notícies, i de la seva germana Joana sabem que es va casar amb Pere Lull i Tàrrega,

el qual pertanyia a una família de mercaders i de gents de negocis barcelonins importants que varen participar activament en el bàndol del patriciat urbà, el partit de la *Biga*.

Firma de Caterina Lull i Sabastida. Centre Borja (Sant Cugat del Vallès), Arxiu del Palau: carpeta 17, fasc.16 (1482/1482).
Amb el permís de l'Arxiu del Centre Borja.

Sobre la infància i la formació de Caterina Lull les fonts són molt avares. No sabem on aprèn a llegir i escriure la petita Caterina, és possible que els seus pares, seguint les regles difoses a l'època baixmedieval, i que es basaven en una variada sèrie de tractats dedicats a l'educació i formació dels fills, escollissin —com preveien els manuals per les dones urbanes d'estaments i classes riques i/o poderoses—, a més de l'educació religiosa i moral, la possibilitat d'ensenyar a llegir, escriure, comptar i algunes operacions aritmètiques, perquè eren eines que

afavorien una bona organització de la casa, la família, i també una bona gestió de la casa i dels béns. Aquest aspecte és testimoniats pels llibres de comptabilitat dels quals Caterina és la titular, i també per les cartes que li enviaven a Sicília, tant la seva germana, Joana, com d'altres membres de la família. Entre aquestes cartes en conservem una que la mercadera va enviar, des de Brucoli, a la seva germana a Barcelona —escrita pel seu secretari, Andreu de Vera—, però que conserva en les fórmules de salutació i en la subscripció la pràctica de l'autografia, i permet apreciar que tenia un nivell no molt alt de domini de l'escriptura, compensat segurament amb un alt nivell de comprensió del lèxic usat en el temps dels mercaders, un profund sentit de la responsabilitat i un gran coneixement de la realitat en què vivia. Aquesta única carta autògrafa és un veritable tractat de mentalitat mercantil, i de saber femení que es mou entre "l'acció dels homes i l'acció de Déu".

Caterina vivia al barri de La Ribera, zona on es concentraven bona part de les activitats econòmiques de la ciutat. Seguint el costum de contraure matrimoni dintre del propi grup, es casa, cap el 1460, amb el mercader i funcionari reial, Joan Sabastida, —també del barri de La Ribera—, i poc després es traslladen a Sicília, a la ciutat de Siracusa, perquè el seu espòs és nomenat per segona vegada president de la Cambra de la Reina a l'illa. Caterina tingué quatre fills: Joan Hostalrich, Joana Bastida, Elionor, i Cecília.

Caterina com a mare, a més de transmetre els costums, gestos, comportaments i bones maneres, tria pels seus fills una educació que segueix la tradició familiar, i té cura que tots aprenguin a llegir i escriure, però a més vol que la seva filla Joana aprengui a gestionar i tenir els comptes de les despeses de la casa, preparant-la per la tasca que assumirà en els negocis familiars.

Fins a la mort del seu home —al final del 1471— la vida d'aquesta mercadera sembla desenvolupar-se amb les preocupacions que pertocaven a la muller d'un cavaller, funcionari del

reialme, i important operador econòmic: l'administració i organització de la casa, l'educació dels fills i de les filles, l'organització dels esclaus i serfs domèstics, les pràctiques religioses, la cura d'una xarxa de relacions amb d'altres membres de la colònia catalana, no només a Siracusa, sinó a d'altres zones del regne sicilià.

D'una vida com a partícip de l'organització i gestió dels béns familiars, Caterina passà, a la mort del seu marit, a ser la veritable protagonista i administradora dels béns i de les activitats del marit, amb la responsabilitat de dirigir una gran hisenda i gestionar els béns immobles que tenien a Catalunya.

No s'improvisa una mercadera i empresària, la mort de Joan Sabastida demostra —amb la petició de diversos documents originals a Barcelona per tal d'atendre els afers legals que se li presenten a l'illa, i l'enviament de còpies autèntiques d'assumptes sicilians a Barcelona— que Caterina té un bon coneixement i una consciència plena de la realitat jurídica en què es mou. És conscient també de l'estimació i de la fe demostrada pel seu marit en vida, i també en el seu testament, en el qual disposava que ella pogués actuar segons la pròpia voluntat i albir. Per fer valer els seus drets i els dels seus fills i filles, Caterina emprèn llargs plets que es dirimiren davant el Consolat dels catalans de Siracusa, la gran cort judicial de Palerm, o directament davant la reina per aconseguir el reconeixement dels béns i títols confiats pel seu marit, i, si és possible, l'ampliació de la riquesa familiar tant a Sicília com a Catalunya.

Tenir la possibilitat de treure gratuïtament del port de Brucoli 2000 salmes de blat a l'any, i ser la vídua del regent de la cambra de la reina va facilitar la tasca de consolidació de Caterina com una gran operadora econòmica, igual o superior a d'altres comerciants de la *Val di Noto*. Com els seus competidors i competidores utilitzava tots els tipus d'operacions econòmiques del seu temps: lletres de canvi, contractes d'assegurances, contractes de noli o *nòlit* i comandes.

Caterina Lull i Sabastida és una mercadera que es mou entre la realitat siciliana i la catalana, demostrant una obertura mental no gaire freqüent a l'època: per a ella potser el centre del món és no tant una gran ciutat, sinó la Mediterrània, on coneix els principals centres i àrees mercantils: des de València, Mallorca, Nàpols, Creta, fins a Alexandria, i a Líbia. Mar que travessat i contemplat, des de Barcelona, Siracusa o Brucoli, les tres poblacions on va viure al llarg de la seva vida.

Caterina organitza la tornada a Barcelona de tota la família, mantenint la gestió d'alguns béns a Sicília. Podem suposar que retorna amb tota la família a viure a Barcelona entre el 1482 i el 1483.

Gemma T. Colesanti (Traduït de l'italià per M.Elisa Varela Rodríguez)

Per saber-ne més

- Teresa Vinyoles Vidal, *Història de les dones a la Catalunya medieval*. Vic, Eumo ed., Pagès editors, 2005.
- Gemma T. Colesanti, *Una mujer de negocios catalana en la Sicilia del siglo XV: Caterina Lull i Sabastida. Estudio y edición de su libro maestro*. Barcelona: CSIC, 2008.

Lluitar per viure: els motins del pa (rebomboris del pa de 1789)

Els “rebomboris del pa”, “revoltes del pa” o motí del pa de 1789 a Barcelona i altres ciutats de Catalunya com Mataró, Vic o Sabadell es corresponen a revoltes similars que van ser comunes a l'Europa moderna fins al segle XIX. Aquestes es produïen a partir d'una crisi de subsistències

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2f/Apr2_richmond_riot.jpg
Motí del pa a Richmond, EUA, 1863

ocasionada per les males collites i que provocaven un augment en el preu del pa. S'ha de tenir en compte que el pa representava una part important de la dieta popular. Quan els proveïdors augmentaven els preus dels productes quotidians, i particularment del pa, la població se sentia amb el dret moral a rebel·lar-se. Les protestes també podien ser degudes a l'escassetat i alça de preus d'altres productes, com la carn o l'oli, tal i com també es va veure en el cas que ens ocupa. Eren protestes populars amb un caire polític, perquè hi havia una preocupació per la corrupció en els mercats i perquè la pressió social significava una reducció del preu i fins i tot podia significar una redistribució econòmica en la localitat. Es tracta de la política dels exclosos, on les dones van tenir un paper primordial.

Com a d'altres revoltes de tipus similar, als “rebomboris del pa” de 1789, les dones van tenir un paper decisiu, particularment en començar les mobilitzacions, l'esclat de les quals va ser espontani. Les dones van encoratjar els homes a afegir-se a la protesta, segons recull el Baró de Maldà, que descriu tota la revolta en el seu *Calaix de sastre*. La revolta va venir també com a conseqüència de l'alliberament del comerç dels cereals (1765). El “pastim” municipal de Barcelona (la fleca central) va ser lliurat al gremi de flequers l'any 1768. La reserva pública només existiria com a provisió. L'ajuntament tenia menys marge de maniobra davant l'escassetat i la carestia tot i que fins llavors havia intervingut intentant passar el pes de les pujades als més acabalats, el que li produí tensions amb els grups de poder. La privatització del “pastim” es va completar uns dies abans de la revolta.

Els “rebomboris” van començar el dia 28 de febrer de 1789, dissabte, després de tres pujades relativament seguides del preu del pa, i que suposava un increment del 50% respecte del mes d'agost anterior, per la qual cosa ens trobem en un ambient previ d'agitació. Les classes populars eren, a més, les més afectades, perquè era el pa morè el que es veia més afectat pel que fa al preu i la qualitat pel nou edicte de la Real Audiència. L'edicte aprovava l'augment de preus i no s'utilitzava la reserva municipal per mantenir-los. Segons el Baró de Maldà, “s'alborotà de mala manera lo poble baix, passant a cremar a totes les barraques del pa i lo Pastim”. També diu que el poble demanava la rebaixa del preu al de l'any anterior, és a dir, cinc sous la lliura. La revolta es va dirigir particularment contra el capità general, Comte de l'Asalto, i els arrendataris, particularment Torres i Companyia. Les persones revoltades tenien la intenció de cremar les seves cases. El Comte de l'Asalto va enviar tropes i va fer formar la cavalleria davant de casa seva, al Pla de Palau, fugint després cap a la Ciutadella. El diumenge la revolta va aplegar més gent. La manifestació, que demanava abaixar el preu del pa i alliberar els detinguts del dia anterior, es va trobar amb la cavalleria amb resultat de diversos ferits i morts pels sabres dels militars. L'escrit del capità general concedint la rebaixa del preu del pa, més la por de la població, van apaivagar la revolta. Però els aldarulls van continuar a la tarda i les protestes es van estendre contra l'augment dels preus de la carn, el vi i l'oli. Les dones i homes havien escapat del Pla de Palau es van dirigir cap a la catedral, amb ànims de continuar i estendre l'amotinament i alguns van tocar a sometent. Tanmateix s'aconsegueix calmar els ànims i es rebaixen els preus de la

carn, el vi i l'oli. Més de vuit mil persones van intervenir en la revolta. Un cop es va acabar es va desfermar la repressió.

Després de dies des que acabaren els aldarulls, es va destituir el capità general, comte de l'Asalto, que va ser substituït pel comte de Lacy. Aquest va rebre l'ordre de no respectar les concessions donades als revoltats i es va convertir en l'artífex de la repressió. A Barcelona es van deportar unes 90 persones, moltes d'elles nouvingudes, i es va condemnar a mort a cinc homes i una dona, que van ser executats el dia 28 de maig del 1789 a la Ciutadella. La sentència va ser considerada excessiva fins i tot pel Baró de Maldà. Aquell dia un percentatge considerable de la població barcelonina va sortir de la ciutat en senyal de protesta. La dona era Josepha Vilaret, de sobrenom *la negreta*, casada amb un criat i mare de dues criatures. Segons el Baró de Maldà, una dona de l'aristocràcia va pagar un hàbit de monja per enterrar-la, i no va ser esquarterada com els altres reus. Al cap d'un any un particular va pagar un ofici solemne en memòria dels executats.

Isabel Pérez Molina

Per saber-ne més

- Irene Castells, "Els rebomboris del pa de 1789 a Barcelona", a *Recerques*, núm. 1, (1970), pp. 51-81.
- Cristina Borderías, Mercè Renom, *Dones en moviment, segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icària, 2008.
- Vicenç Pascual i Rodríguez, *El baró de Maldà, materials per a una biografia*,. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

Les dones en el moviment obrer a Catalunya

L'estat espanyol va tenir una industrialització tardana. La primera etapa de la industrialització, durant la primera revolució industrial, relacionada amb la indústria de consum, és a dir, amb el sector tèxtil, es va completar només a Catalunya. La indústria catalana, per tant, es basava en el tèxtil, tot i que també van ser importants altres indústries, com la paperera. El cotó va ser particularment important, però també s'hi van desenvolupar, sobretot a partir de 1860, altres matèries primeres com la llana. Tant en el cotó com a la llana predominava la mà d'obra femenina. Segons dades publicades per Madoz sobre la indústria cotonera catalana l'any 1841, el 39,2 % dels operaris eren homes, el 39,4% dones i el 21,4, nens i nenes. Tanmateix les dones s'emportaven el 29,7% dels salaris, els homes el 62,5% i les criatures el 7,8%. Cap al 1850 els

Teresa Mañé (Pseudònim: Soledad Gustavo)

tallers i fàbriques de Barcelona tenien un 45% de treballadors, un altre 45% de treballadores i un 10% de mà d'obra infantil. Les nenes i nens començaven a treballar a l'edat de 8 ó 9 anys, i també abans. Es treballava en condicions dures i amb jornades llargues, de 12 a 15 hores diàries; a això s'havia d'afegir la feina domèstica en llars de classe obrera, amb humitats i poques condicions sanitàries, on la major part del jornal es destinava a l'alimentació i a la vivenda. Moltes dones continuaven treballant després de casades, perquè el seu salari era necessari, malgrat ser molt inferior als masculins, per a la subsistència familiar, encara més tenint en compte la inseguretad laboral de l'època. De les que deixaven la feina a la fàbrica, moltes continuaven treballant a domicili, en condicions d'explotació notòries.

En aquesta conjuntura, les dones van participar en diferents moviments socials i polítics durant el segle XIX. És prou conegut el seu protagonisme en els motins del pa, com els de 1789, però també

a les bullangues de 1837 o les de 1842, on, segons les memòries del menestral Coroleu, en el Call "fins i tot les dones van prendre part de la resistència, llençant aigua bullint per les finestres". Les dones van participar en els orígens del moviment obrer, com, per exemple, demanant augment de sou en el sector tèxtil l'any 1843, o durant la vaga general de l'any 1855, reclamant el dret d'associació. També van participar en la primera manifestació del Primer de Maig, dia de la classe treballadora, l'any 1890 a Barcelona, portant els seus fills i filles. De cara a l'any següent, Teresa Claramunt i altres dones van estar preparant el Primer de maig de 1891, i en arribar el moment, unes 5.000 dones es van declarar en vaga per poder assistir a la manifestació. En les assemblees que van fer aquestes dones, van tenir la idea de crear associacions de treballadores a les quals els homes podien assistir però no podien estar a l'administració i direcció, per defugir el control per part dels homes. No es van arribar a crear.

Des del Sexenni revolucionari, és a dir, des del 1868, l'anarquisme va entrar amb força a Catalunya, amb la creació de la Federació de la Regió Espanyola de l'AIT a Barcelona i després la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola de l'AIT, que es va dissoldre el 1888, tot i que el moviment anarquista va continuar en altres organitzacions fins a la creació de la CNT l'any 1910. Hi va haver dones destacades dins del moviment anarquista. Teresa Claramunt va ser fundadora d'un grup d'obreres anarquistes a Sabadell. L'any 1883 va fer una vaga demanant la jornada de 10 hores. Va ser empresonada en una batuda indiscriminada de la policia després

de la bomba a la processó del Corpus l'any 1896 que va dur al procés de Montjuïc, durant el qual va ser sotmesa a tortures i condemnada a cadena perpètua, que no va complir perquè va marxar del país. En tornar, va tenir un paper important en la vaga general de 1902, juntament amb Lucrècia Domenech, i a causa d'aquest protagonisme va ser desterrada a Saragossa. També cal destacar aquí la figura de Teresa Mañé, coneguda amb el pseudònim de Soledad Gustavo, que va tenir un paper rellevant en revistes anarquistes, particularment "La Revista Blanca", i va participar en experiències col·lectivistes a Cerdanyola, a més de criticar l'actuació repressiva durant la Setmana Tràgica, sent activa en la campanya en defensa de Francesc Ferrer i Guàrdia, culpats injustament d'haver-la instigat.

De fet la Setmana Tràgica el 1909 va començar amb una protesta en el port de Barcelona contra la lleva forçosa de reservistes per la guerra del Marroc, un episodi en què van destacar les dones. Elles van tenir un rol crucial en tots els aspectes de la insurrecció i algunes van escriure sobre els fets, com Teresa Mañé i Teresa Claramunt, o Ángeles López de Ayala i Amàlia Domingo. Posteriorment, del 1910 al 1914, 61.918 dones del sector tèxtil van participar en diferents vagues. Entre les dirigents hi trobem Maria Sans, Francesca Rivera, Maria Costa, o les germanes Encarnació i Roser Dulcet. L'any 1913 va haver una vaga de La Constància a Barcelona, liderada per dones. Aquestes dones, i en particular Teresa Claramunt, inclouran en les seves reivindicacions els drets de les dones, sent un precedent de les dones que tindran protagonisme més endavant durant la II República i la guerra civil, com, per exemple, Mujeres Libres.

Isabel Pérez Molina

Per saber-ne més

- *El trabajo de las mujeres a través de la Historia*. Madrid: Centro Feminista de Estudios y Documentación, Instituto de la Mujer, 1985.
- Gloria Niefra. "El nuevo orden liberal". En: *Historia de las mujeres, una historia propia*. Barcelona: Crítica, vol. II, pp. 617-633.
- Raquel Estévez. "[La doble opresión de la mujer trabajadora. Un análisis marxista](#)", 2010.
- María Amalia Pradas Baena, *Teresa Claramunt. La Virgen Roja barcelonesa*. Barcelona: Editorial Virus, 2006.
- Dolores Marín Silvestre, Salvador Palomar. *Els Montseny-Mañé: un laboratori d'idees*. Reus: Publicacions de l'Arxiu Municipal de Reus, 2006.

La vaga de dones de Manresa de 1946

Diversos historiadors i historiadores consideren la vaga general que es va iniciar a Manresa al gener del 1946 com la primera gran vaga del franquisme. No va ser la primera vaga, ni tampoc la primera protagonitzada per dones, ja que a principis de gener havia hagut una altra vaga a Castellar del Vallès, també protagonitzada per dones, però, malgrat el silenci de la premsa franquista, va influenciar tot un moviment vaguístic arreu de l'estat espanyol que es perllongaria durant els anys 1946 i 1947.

El 25 de gener de 1946 va començar a la fàbrica tèxtil Bertrand i Serra —Fàbrica Nova, la fàbrica tèxtil més gran d'Espanya— una vaga que duraria fins al dia 31. Les treballadores de la fàbrica, que portaven temps demanant un plus de vida cara que no se'ls va donar, van veure amb sorpresa que, en anar a cobrar la setmanada, cobraven un dia de menys. El dijous havia estat festa per celebrar-se el dia de la “liberación” —és a dir, l'aniversari de l'entrada de les tropes franquistes a Manresa— i no s'havia pagat. Segons explica una de les vaguistes, Laura Sanmiquel, en el seu diari, el divendres 25 a la tarda, “Al jornal, a l'hora de pagar pararen les màquines negant-se a cobrar. Només els batans i les cardes han treballat fins a plegar. Els demés no han treballat més”. Al dia següent no va treballar ningú. Demanaven que els paguessin el dia de festa i un plus de vida cara. L'alcalde, Joan Montardit, va recolzar al propietari de la fàbrica i en no aconseguir que les treballadores deixessin la vaga, el propietari es va reunir amb el governador civil per intentar arribar a un acord, sense aconseguir-ho. El dimecres dia 30, quan entrava el segon torn de treballadores, la guàrdia civil va impedir que el primer torn sortís i es van quedar totes tancades a la fàbrica. A més, com les màquines continuaven aturades, el governador civil va decidir la intervenció de la guàrdia armada o policia armada, temuts per la seva duresa, que van arribar aquella tarda, però les màquines van continuar aturades. El dia 31 per la tarda va anar personal a la fàbrica disposat a treballar. Les dones tancades a dins els pregunten per què: s'havia fet un pregó on s'exposaven els augments. Els pagaven el dia festiu i un plus de 75 pessetes, a més d'aconseguir un economat.

Vaga del desembre de 1979.
Fàbrica tèxtil de Bertran i Serra, Manresa.
Dins Garcia i Casamamona, Gal·la. En veu de
dona: la fàbrica nova de Manresa. Manresa:
Ajuntament de Manresa, 2005. p. 91

Malgrat la por i la repressió dels anys quaranta aquestes dones van tenir la força i voluntat suficient per iniciar la vaga i guanyar-la. A més, va ser la espurna per les vagues que s'iniciarien a partir d'aquí. Les dones van organitzar piquets a totes les fàbriques i s'hi van unir els comerços, les cafeteries i els cinemes. Més tard, durant el primer semestre de 1946 va haver vagues al Vallès —Terrassa, Manresa, Granollers— al Baix Llobregat, al Barcelonès, a Mataró, a Palamós; a empreses com la Maquinista Terrestre y Marítima, la Espanya Industrial, la Hispano-Suiza, Olivetti, Siemens, Altos Hornos de Hospitalet. I també a la resta d'Espanya: Sanitaris de València i Alacant, Renfe a Sevilla...

Com a anècdota, val a dir que es va remorejar que l'alcalde de Manresa, Joan Montardit, havia cessat a causa de la vaga, però sembla ser que ja havia presentat la seva dimissió amb anterioritat.

Moltes d'aquestes vagues es van donar en el sector tèxtil i les dones en foren les seves protagonistes. A Mataró, una vaga a la fàbrica Can Minguell al mes de març, per cobrar un plus ja concedit un any abans, es va estendre per altres fàbriques tèxtils de Mataró, i la detenció de quatre militants pertanyents a sindicats i organitzacions clandestines va causar manifestacions

de dones que van cridar davant de la guàrdia civil. També elles van aconseguir que s'atenguessin les seves demandes. Malgrat la dura repressió, les dones van ser protagonistes de moltes vagues, tot i ser apallissades per la policia armada o ser detingudes, com en el cas de Casa Prats o de la vaga al Vapor Nou de Barcelona.

Les dones es van moure en contra de la carestia de la vida i a causa de les cartilles de racionament, però també en contra de l'estat franquista. Tanmateix, en considerar-ne les seves motivacions com no polítiques, es va treure importància a la seva activitat, sobretot per part de les autoritats franquistes, però també pels seus propis companys.

Isabel Pérez Molina

Per saber-ne més

- Nadia Varo, *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la provincia de Barcelona*, Madrid, Fundación 1º de Mayo, 2005.
- J. A. Bisecas; *Manuel Muñón de Lara, España bajo la dictadura franquista*, Barcelona, Editorial Labor, Col. Historia de España, 1987.